

УКРАЇНСЬКЕ
СЛОВ'ЯНО-
ЗНАВСТВО

8 1973

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВ'ЯНО- ЗНАВСТВО

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

ВИПУСК 8

*До VII Міжнародного конгресу славистів
і VI Всесоюзної конференції
істориків-славистів*

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ
„ВИЩА ШКОЛА“
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
Львів—1973

9(М)7+9(М)3
У45

Збірник видає Львівський державний університет
Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти
УРСР

У збірнику вміщено матеріали з історії будівництва основ соціалізму в Болгарії та Польщі історії болгарсько-радянських і югославсько-радянських відносин. Оpubліковано статті з історії Польщі та Болгарії ХІХ—ХХ ст. а також історії Сербії та Далмації в феодальний період. В окремий розділ виділено дослідження з історіографії в тому числі історіографії української славистики в повоєнні роки. У збірнику є також рецензії, хроніка наукового життя та ін.

Призначений для науковців, учителів студентів а також тих хто цікавиться історією слов'янських народів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Професор *Д. Л. Похилевич* (відповідальний редактор) професор *О. С. Бейліс* доцент *І. І. Белякевич* (заступник відповідального редактора) професор *Г. Д. Вервес* доцент *О. І. Грибовська* (відповідальний секретар) професор *В. А. Жембрицький* професор *В. І. Масальський* професор *С. І. Сидельников* доцент *К. К. Трофимович* (заступник відповідального редактора)

У $\frac{0161\ 0722-101}{M225(04)-73}$ 572-73

Адреса редакційної колегії
290000 Львів Університетська 1
кафедра історії південних і західних слов'ян

© ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА» 1973

СТАТТІ

О С БЕЙЛІС В Н КУТИК

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1946—1971 рр.)

Вивчення історії західних і південних слов'ян на Україні має давню традицію. Такі університети, як Київський, Харківський, Одеський, Львівський, Чернівецький здавна були відомими центрами слов'янознавства. Радянські історики, сприймаючи всі позитивне з конретно історичних досліджень славистів, мали догоришню перетворити ос нову, зміст і характер слов'янознавства, будуючи свою роботу на принципах марксизму лєнінізму в живому зв'язку з потребами і завданнями соціалістичного будівництва.

Активний розвиток слов'янознавчих досліджень в Союзі РСР і зокрема в УРСР відображає велику роль слов'янських народів у світовій історії, яка найяскравіше виявилася в їх величезному внеску в перемогу над фашизмом і у революційному переході трудящих мас південного і західного слов'янства на соціалістичний шлях. У цих умовах першочерговим завданням істориків марксистів було виявлення історичної закономірності саме такого розвитку зарубіжних слов'янських країн, треба було показати на всіх основних фактах їх соціально економічної і політичної історії та історії їх культури що весь хід історичного процесу в цих країнах, особливо в новітній час, підготував в них передумови для переможних народних революцій і зробив соціалізм єдиною можливою шляхом їх консолідації і піднесення. Відомо, що буржуазні фальсифікатори історії намагаються заперечити передусім цю внутрішню закономірність розвитку зарубіжних слов'янських країн. Отже розкриваючи її, історики марксистів знаходяться на передньому краї боротьби з антикомунізмом.

Це зрозуміло не означає що при цьому історія слов'янства відривається та ізолюється від всесвітнього історичного процесу. Навпаки, виявляючи в історії слов'янських країн дію тих закономірностей, які визначають перехід народів цілого світу до соціалізму, ми вперше зможемо повністю уявити і показати зв'язки слов'янства з усім людством та місце слов'ян у світовій історії.

Виконання цих наукових та ідейно політичних завдань що стоять перед марксистським слов'янознавством вимагає всебічного співробітництва істориків славистів СРСР і зарубіжних соціалістичних країн. На нашу думку в цьому співробітництві яке склалося і успішно розвивається, можна визначити три фактори. По перше, це всебічний і стимулюючий вплив радянської історичної науки на формування марксистської історичної науки в зарубіжних слов'янських країнах. Історики марксистів цих країн могли широко використовувати багатий досвід радянської науки зокрема в ідейній боротьбі з буржуазно ідеалістичними і націоналістичними течіями. По друге, ідейна перемога марксизму лєнінізму в історичній науці зарубіжних соціалістичних країн і розгортання там конретно історичних досліджень з усіх основних проблем національної історії сприяли дослідницькій роботі

радянських істориків, збагативши їх фактами, висновками і науковими гіпотезами. По третє, дедалі значніше місце в цій спільній праці займає тема історичної взаємодії і взаємозв'язків між народами слов'янських країн особливо між їх прогресивними і революційними силами. Це допомагає, зокрема, правильно зрозуміти і відтворити найважливіший зв'язок між загальними закономірностями історичного процесу та специфічними закономірностями історії певного народу.

Отже, радянське слов'янознавство набуло принципово нового характеру, що визначається передусім марксистсько-ленінською партійністю та інтернаціоналізмом.

Завданням цього історіографічного нарису є виявлення і окреслення основного доробку українських радянських істориків-славистів. На Україні їх тепер близько ста, а їх праця стала вагомою часткою радянського слов'янознавства. Вона провадиться тепер майже в усіх університетах і педагогічних інститутах. Головними осередками слов'янознавства в УРСР є Інститут історії АН УРСР з його відділеннями та Київський, Львівський, Харківський і Одеський університети.

Аналіз публікацій з української славистики показує, що з початку 1960-х років в її розвитку можна окреслити якісно новий етап. Він визначився в переході від дослідницьких статей з окремих питань до монографічного опрацювання великих проблем і багатопланових тем з історії зарубіжних слов'янських народів, до цих монографій близькі і тематичні збірники, побудовані на основі єдиної концепції і плану. Перехід до праць цього характеру супроводжувався здебільшого зміцненням джерельної бази і вдосконаленням методики дослідження. Завдання цього огляду полягають у тому, щоб виявити напрямки і рівень досліджень окремих періодів і проблем історії зарубіжних слов'янських народів в українському слов'янознавстві.

*

Українські історики зробили вагомий внесок у вивчення в СРСР слов'янського середньовіччя. Їх дослідницька робота значно поширилася в післявоєнний період. Змістовний огляд цієї роботи зробив А. І. Мітряєв¹, тому ми зупинимось лише на вузлових проблемах української радянської медієвістики, продовживши розгляд її до початку 1970-х років.

Найбільше місця традиційно займає в ній історія Польщі.

У дослідженні розвитку і занепаду польського феодалізму головна увага приділялась розвитку аграрних відносин і становищу селянства Речі Посполитої. Цим питанням була присвячена більша частина праць Д. Л. Похилевича (він автор близько ста статей і багатьох монографій). Вони привели до перегляду і оновлення поглядів на певні, дуже важливі сторони і етапи цього розвитку. Висновки, які він зробив на матеріалах соціально-економічної історії Литви і Білорусії, збіглися в основному з тими, що їх згодом було зроблено при вивченні розвитку економіки і соціальних відносин у селі по інших краях Речі Посполитої. Отже, історики прийшли до нових загальних поглядів на історію польського феодалізму, особливо в його кригічний фазі в XVI—XVIII ст.

Праці Д. Л. Похилевича глибоко розкрили зміст і наслідки аграрної реформи Сигізмунда Августа у XVI ст. як організаційного вияву

¹ А. И. Митряев. Изучение в украинской советской историографии средневековой истории зарубежных славян (1917—1967). — У кн. Славянская историография и археология. Сб. статей и материалов. М. «Наука» 1969. В статті є розгляд праць візантіологів, що мають відношення до історії слов'ян.

фільварочно панщизняної системи² Міцно обґрунтовані величезним фактичним матеріалом взятим здебільшого з архівів, дослідження львівського вченого привели його до побудови нової схеми розвитку аграрних відносин у Білорусії Литві і на Україні протягом XVI—XVIII ст.³ Він окреслив другу половину XVII — першу половину XVIII ст. як окремі, новий період коли відбулася сільськогосподарства здійснювалася при ширшому застосуванні грошової ренти. Нова посилення і гіпертрофія фільварочно панщизняної системи у другій половині XVIII ст. означали отже, реакцію в економічній і соціальній галузі взагалі.⁴ Одночасно розвиток продуктивних сил, поділ праці і спеціалізація районів, зростання внутрішнього і зовнішнього ринків посилюючи розвиток товарно грошових відносин, сприяли руйнуванню натурального характеру панського і селянського господарства, розшаруванню селянства, поширенню ринку найманої робочої сили та її застосуванню. Однак ці умови необхідні для виникнення капіталістичних відносин не набули дальшого зміцнення і розвитку зокрема у зв'язку з тим, що селянський рух не зміг власними силами ліквідувати фільварочно панщизняної системи. Без перебільшень можна сказати, що Д. Л. Похилевич створив новий плідний напрямок у вивченні аграрної історії панщизняної кріпосницької Речі Посполитої.⁵

Це зрозуміло, не означає, що при цьому було остаточно і безпечно розв'язано всі складні проблеми цієї історії. Дискусійними залишаються зокрема питання про виникнення фільварочно панщизняної системи. Серед істориків, наприклад, досі немає єдності поглядів щодо ролі внутрішнього і зовнішнього ринків в її утворенні. Деякі дослідники, ідучи за Б. Д. Грековим, вважають що вирішальну роль в цьому відіграв внутрішній ринок, інші, зокрема Д. Л. Похилевич зривають її з впливом зовнішнього ринку. Ю. М. Гроссман обґрунтував пріоритет світового ринку в розвитку фільварочно панщизняної системи, саме на цій основі Польща перетворилася в заповідник кріпосництва і аграрний придаток західноєвропейського капіталізму.⁶ Вивчаючи розвиток цієї системи на матеріалах деяких воєводств Речі Посполитої Ю. М. Гроссман виявляв передусім ті внутрішні фактори які закономірно привели її а разом з нею цілу економіку країни до застою і кризи. Він показав зокрема що посилення фільварків неминуче підірвало селянське господарство на які ці фільварки спиралися, а отже основи самої фільварочно панщизняної системи, це було не-

² Д. Л. Похилевич О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в Литовском государстве — «Ученые записки Ярославского пединститута» вып. VII История Ярославль 1945 и того ж Борьба крестьян против феодального наступления в Восточном воеводстве Речи Посполитой в XVI—XVII вв. — «Научные записки Львовского державного университета» т. I 1946 и того ж Селянська громада після реформи Сигизмунда Августа — «Научные записки Львовского университета» т. X 1948.

³ Д. Л. Похилевич Перевод государственных крестьян Белоруссии и Литвы на денежную ренту в XVII в. — «Исторические записки Института истории АН СССР» т. 37 М. 1951 и того ж Из истории аграрных отношений в западных воеводствах Великого княжества Литовского в XVI и первой половине XVII вв. — «Средние века» вып. IV М. 1955 и того ж Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов 1957 и того ж Капиталистические зигзаги в истории феодального поместья — У зб. Вопросы истории сельского хозяйства крестьянства и революционного движения в России М. 1961.

⁴ Д. Л. Похилевич Перевод государственных крестьян Белоруссии и Литвы с денежной ренты на отработочную в середине XVIII в. — «Исторические записки Института истории АН СССР» т. 39 М. 1952 и того ж Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века Вильнюс 1966.

⁵ Систематизований виклад історії Речі Посполитої в XVII — першій половині XVIII ст. Д. Л. Похилевич дав у книзі История Польши Т. I М. 1954 розділ 7 § 6 (у співавторстві) розділ 8 §§ 1—2 § 3 (у співавторстві).

⁶ Ю. М. Гроссман Деякі спірні питання виникнення фільварочно панщизняної системи у Речі Посполитій — У зб. «Українське слов'янознавство» вип. 4 Львів 1971.

від'ємне від неї, але руйнівне протиріччя. Одночасно він дослідив майже нове і соціальне розшарування селянства⁷. Становищу селян у Малій і Великій Польщі в XVI—XVIII ст та його боротьбі проти наступу кріпосництва присвячено праці З. І. Мухіної⁸. Щодо історії міст феодальної Польщі, то в цій галузі ми маємо лише дослідження Т. П. Брянцева, яка висвітлює соціально-економічні аспекти їх розвитку в період загальногосподарського піднесення країни в XIV—XV ст.⁹

Отже, коли в українській славистиці ґрунтовно вивчено аграрну історію Речі Посполитої XVI—XVIII ст та фрагментарно — історію польських міст XIV—XV ст, то соціально-економічна історія Польщі в ранній період становлення феодалізму ще чекає своїх дослідників¹⁰.

Зовнішню політику польської держави в цей період зокрема її відносини з чимецькими феодалами, дослідив Я. П. Зінчук спираючись на тогочасні документи а також на дані археологічних розкопок. Він показав що головні причини історичної поразки Польщі в боротьбі за Помор'я полягали в феодальній роздрібленості та у розпорощенні її сил внаслідок конфліктів з сусідніми слов'янськими країнами¹¹. Цю тему він дослідив у широкому історичному контексті боротьби західного слов'янства проти агресії німецьких феодалів¹².

Доводиться констатувати, що у вивченні міжнародних політичних зв'язків і зовнішньої політики Польщі в добу феодалізму також є великі прогалини. Дальші такі праці торкнуться вже періоду XVI—XVIII ст. До цих належать дослідження Н. С. Рашби про польсько-турецькі відносини XVI—XVII ст¹³, в яких викрито зубну протурецьку тенденцію в політиці частини польської магнатерії. Зовнішню політику Речі Посполитої в період Північної війни дослідив Г. Ю. Гербильський, який по новому висвітлив певні важливі її моменти¹⁴. Так він показав, що російсько-польський союз був укладений вже у 1699 р., його від

⁷ Ю. М. Гроссман. Развитие отработочной ренты в государственных имениях Русского и Белзского воеводств во второй половине XVI—первой половине XVII вв. — «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1959 г.» М. 1961 и того ж. Черты феодального землевладения в Русском и Белзском воеводствах в XVI—XVII вв. — «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г.» Кишинев 1966 и того ж. Развитие фольварочного производства в Русском и Белзском воеводствах во второй половине XVI — первой половине XVII вв. — «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1965 г.» М. 1970.

⁸ З. І. Мухіна. До питання характеристики деяких рис фольварку в Польщі в XVI ст. — «Наукові записки Київського університету» т. 18. Серія історії і філософії вип. 8. К. 1959 і т. ж. Становище польських селян у другій половині XVI ст. (По матеріалах Малої та Великої Польщі) — У зб. Питання історії та культури слов'ян. К. 1963.

⁹ Т. П. Брянцева. До питання про рівень економічного розвитку міст Польщі у XV ст. — «Вісник Київського університету» Серія історії і філософії т. 2 вип. 2. К. 1959 і т. ж. Особливості розвитку феодальних міст Польщі — У зб. Питання історії та культури слов'ян. К. 1963.

¹⁰ Деякі сторони цієї проблеми висвітлює Я. П. Кись у статті «До питання про виникнення феодальних відносин в Польщі» («Доповіді та повідомлення Львівського університету» вип. 5 ч. I Львів 1956).

¹¹ Я. П. Зінчук. Міжнародні відносини в період польсько-німецької війни 1003—1018 рр. — «Праці Одеського університету» т. 152 вип. 9. 1962.

¹² Я. П. Зінчук. Борьба западных славян с наступлением немецко-датских феодалов на южном побережье Балтийского моря в X—XI вв. — «Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР» вып. 21. М. 1957 и того ж. Борьба западных славян против агрессии немецко-датских феодалов в конце XII в. — «Ученые записки Института славяноведения АН СССР» т. 18. М. 1959.

¹³ Н. С. Рашба. Польско-турецкая война 1620—1621 гг. и Россия — «Український історичний журнал» 1959 № 6 и того ж. К истории польско-турецкой войны 1620—1621 гг. — «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР» вып. 37. М. 1963 и того ж. Z dziejow polsko-tureckich stosunkow w XV—XVII w. — «Przegląd orientalistyczny» Warszawa 1962 № 2.

¹⁴ Г. Ю. Гербильський. К вопросу о русско-польском союзе в первые годы Северной войны (1700—1703 гг.) — «Наукові записки Львівського університету. Серія історична» т. 36 вип. 6. Львів 1955 и того ж. Русско-польский союз и Жолковский стратегический план — У зб. Полтава. М. 1959.

повідність національно державним завданням Польщі (і Литви) була підтверджена тією широкою підтримкою що він здобув у Речі Посполити. Цей союз створив необхідні умови для перемоги над Швецією. Г. Ю. Гербельському належить також висвітлення деяких питань внутрішньої історії Речі Посполитої 1760—1770 рр.¹⁵

Дуже цікавою для української історичної науки є проблема українсько-польських взаємозв'язків, які утворювалися на основі спільних інтересів, що їх мали народні маси Польщі і України в боротьбі проти феодально-кріпосницького ладу Речі Посполитої. Це дає можливість з потрібною конкретністю розкрити діалектичний зв'язок національного і соціального питання в її історії. Ці сюжети частково висвітлені в наукових і науково-популярних працях, присвячених впливу національно-визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. на піднесення антифеодальної боротьби в Польщі.¹⁶

Середньовічна історія Чехії і Словаччини досі не опрацьована в українській славістиці на основі нових і оригінальних матеріалів.

Розвиток соціально-економічних відносин у балканських слов'ян в добу феодалізму досліджувано в УРСР на цікавому, але локалізованому матеріалі Сербії і Далмації XIII—XV ст. Студії О. Х. Соколовського присвячені південносербським феодальним вотчинам та становищу селянства в цей період.¹⁷ Е. І. Чудиновських, давши голітке дослідження міських нотаріальних актів, висвітлила торгові зв'язки далматинських міст з центральним і східним Середземномор'ям у XIII—XV ст.¹⁸ За висновками автора, діяльність торгових кампаній Трогида, Дубровника і Котора була спрямована до нагромадження багатств і майже не сприяла розширенню виробництва.

Недостатнє, як бачимо спеціальне вивчення економічної бази і соціальної структури визначає суттєві труднощі і в дослідженні класової боротьби у південнослов'янських народів. Такі труднощі довелось зустріти, наприклад, П. О. Каришковському, що вивчав повстання Івайла у Болгарії XIII ст.¹⁹ Він доводив, що повстання було за своїм характером антифеодальною селянською війною, цей висновок погоджується з оцінкою його в болгарській марксистській історіографії.²⁰ П. О. Каришковський дослідив також ранні стосунки між Київською

¹⁵ Його ж *История Польши* т. 1, розділ 8 § 5 § 6 (з сніваторства).

¹⁶ А. Касименко *Восстание польских крестьян в период освободительной войны украинского народа в 1648—1654 гг.* (По новым документам обнаруженным в польских архивах) — «Славяне» 1954 № 5. Е. С. Компан *Значение освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. для антифеодального движения в Польше* — «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР» вып. 13 М. 1954 11 ж. Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодально руху в Польщі К. 1954.

¹⁷ А. Х. Соколовский *Феодальная вотчина в Южной Сербии в XIII—XV вв.* — «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР» вып. 17 М. 1955 його ж *Рост феодального землевладения в Пивденни Сербии XIII — першої половини XIV ст.* — «Доповіди і повідомлення Міжвузівської конференції істориків пединститутів УРСР» вип. 1 Полтава 1958.

¹⁸ Э. И. Чудиновских *Торговая деятельность населения далматинских городов в XIII—XIV вв.* — У зб. *Античная древность и средние века* вып. 3 Свердловск 1965 його ж *Торговые кампании Трогира и Котора в конце XIII—XV вв. по данным нотаріальных актов* — У зб. *Вопросы истории славян* вып. 2 Воронеж 1966 його ж *Развитие торговых связей далматинских городов в XIII—XIV вв.* — «Ученые записки Пермского университета» т. 143 1966.

¹⁹ П. О. Каришковский *Восстание Ивайла* — «Византийский временник» т. 3 М. 1958 його ж *Селянська війна у середньовічній Болгарії* — «Праці Одеського університету» т. 148 Серія історична вип. 6 Одеса 1978.

²⁰ Д. Благоев *Съчинения* т. II София 1956 с. 15 *История на България 2-е изд.* т. I София 1961 с. 209—215 *Заперечення цього характеру повстання Івайла що їх висунула Л. В. Горіна і підтримав А. І. Мітрянєв («Изучение > с. 18) на наш погляд викликані тим що по перше повстання відбувалося в умовах коли феодальний лад ще не висчерпав себе і по друге, не було як і інші селянські війни «чистим» класово свідомим рухом*

Руссю і Болгарією, обґрунтував висновок про створення ними у 969 р союзу проти Візантії ²¹

Отже, українські слависти досліджують широке коло питань з середньовічної історії слов'ян, здобувши пізнавальні результати, що є потрібними і важливими для розвитку науки. Але одночасно в цих працях виявилися значні диспропорції у вивченні певних регіонів, епох і сторін історичного процесу

*

Значно більшу увагу приділили українські слависти новій історії південних і західних слов'ян, особливо історії визвольної революційної боротьби в цих країнах та її зв'язкам з російським революційним рухом. Вони досягли безперечних успіхів у розв'язанні багатьох проблем. Проте це не означає, що в цих великих і складних галузях історичної науки вже немає диспропорцій і прогалин.

В дослідженні соціально економічної історії Польщі нового часу доробок українських істориків поки що менший, ніж той, що вони мають у вивченні економічного ладу феодально кріпосницької Речі Посполитої. Тут ми маємо, щоправда, самостійні за матеріалом і висновками, але скоріше фрагментарні дослідження з економічної історії доби капіталізму.

До них належать праці І. М. Нефедова з розвитку аграрних відносин і становища селянства на польських землях, захоплених габсбурзькою Австрією в останній чверті XVIII — першій половині XIX ст. На нових документах з архівів і на матеріалах «осподарської статистики» він довів значне обезземелення селян, розглянувши його приховані форми. Він розшукав і опублікував з коментарями нові документи, які показали широкі і гострі характер антифеодальної боротьби у галицькому селі на початку 30-х років минулого століття ²²

Л. Ю. Волькович розглянув деякі риси розвитку капіталізму у Королівстві Польському наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. Автор, надаючи першорядного значення у зростанні польської промисловості внутрішньому ринку, на наш погляд трохи применшив роль загальноросійського ринку для збуту її продукції, а отже для стимулювання цілого розвитку промисловості ²³

Я. С. Хонігсман висвітлив проникнення та експансію іноземного капіталу у південно-польські землі внаслідок чого наприкінці XIX — на початку XX ст. ключові позиції в економіці краю захопили німецькі монополії. Він дослідив архіви банківських і промислових підприємств і показав експансію німецького, французького, англійського, американського капіталів в різних галузях економіки Галичини. Це дало змогу краще з'ясувати роль іноземного капіталу у прискоренні капіталістичного розвитку краю, так і у наданні цьому розвитку спотвореного, однобічного характеру ²⁴

²¹ П. О. Карышковский Русско болгарские отношения во время Батканских войн Святослава — «Вопросы истории» 1951 № 8 того ж. О хронологии русско византийской войны при Святославе — «Византийский временник» т. 5 М. 1952.

²² І. М. Нефедов Про селянське землеволодіння в Галичині (1772—1847 рр.) — У зб. Питання загальної історії Львів 1959 того ж. Крестьянское движение в Западной Галиции в 1832—1833 гг. — «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР» т. 14 М. 1955.

²³ Л. Ю. Волькович Деякі питання соціально економічного становища Королівства Польського в кінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. — «Вісник Львівського університету. Серія історична» вип. 3 Львів 1965.

²⁴ Я. С. Хонігсман Експансія німецького капіталу в південні польські землі в кінці XIX — на початку XX ст. — «Українське словознавство» вип. 4 Львів 1971 того ж. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в період імперіалізму (до 1918 р.) Львів 1971 того ж. Цього не можна забути. Економіка Західної України під гнітом іноземного капіталу (1918—1939) Львів 1964.

Широко висвітлено в працях українських істориків польський національно визвольний рух і особливо його революційно демократичний напрямок

Кілька праць В. О. Бориса присвячені діяльності «Загальної конфедерації польського народу» у 1837—1838 рр.²⁵ Спираючись на знайдені в архівах пропагандистські матеріали цієї організації, він показав, що її провідники сприйняли важливі елементи революційно демократичної ідеології. В. О. Борис розшукав невідомий текст відозви до селян Ед. Дембовського²⁶, що має суттєве значення для з'ясування поглядів вождя польської революційної демократії. Історик показав також активну діяльність і вплив Дембовського на ремісничу молодь Галичини.²⁷ В. О. Борис опрацював документи процесу Юліана Госляра і разом з І. М. Нефедовим довів його ідейну близькість до Дембовського.²⁸ І. М. Нефедов дослідив важливі сторони класового розмежування і боротьбу в Галичині напередодні і під час повстання 1846 р. показав зокрема участь в ньому українців — солдатів австрійської армії.²⁹

У двох монографіях Г. Ю. Гербільського у тісному взаємозв'язку розглянуто погляди прогресивних польських і українських діячів Галичини, що відіграли важливу роль в ідейній підготовці революції 1848 р. Висупереч історикам з табору буржуазного націоналізму що зображали лише незгоди і суперечності між ними Г. Ю. Гербільський виявив спільність їх головних інтересів на ґрунті боротьби проти кріпосницького і абсолютистського ладу. Одночасно історик показав певну класову і національну обмеженість більшості представників польської шляхетсько буржуазної демократії в Галичині.³⁰

Дальший розвиток українсько польських зв'язків на фактах ідейно політичного життя у Східній Галичині на початку 1860-х років дослідив С. М. Трусевиц.³¹

На жаль, процес становлення класової робітничої партії її ідеології та тактики а отже піднесення всього революційного руху у Польщі на новий вищий етап, досі українські історики ще не досліддили з належною повнотою і послідовністю. Важливі моменти цього процесу показав Л. Ю. Волькович у статті про відтворення «Другого Пролета-

²⁵ В. О. Борис. Революційна література «Загальної конфедерації польського народу» (1837—1838 рр.) — У зб. Українське слов'янознавство, вип. 4, Львів, 1971, його ж «Powszechna Konfederacja Narodu Polskiego» na terenie Galicji Zachodniej i Krakowa (1837—1838) — «Małopolskie studia historyczne» Kraków, 1965, zeszyt 3/4. Nieznany Manifest «Konfederacji Powszechniej Narodu Polskiego» (1937) — «Małopolskie studia historyczne» 1962, Zeszyt 1/2.

²⁶ В. А. Борис. И. С. Миллер. Воззвание к крестьянам Эдварда Дембовского — «Славянский архив» М., 1961.

²⁷ W. Bogus. Do historii ruchu społeczno politycznego studentów Uniwersytetu i młodzieży rzemieślniczej Lwowa w latach 1832—1846 — «Przegląd historyczny» Warszawa, 1963, zeszyt 3.

²⁸ W. Bogus. Proces Juliana Goslarskiego — «Kwartalnik historyczny» 1958, Zeszyt 3. Див. також В. А. Борис і І. М. Нефедов. К жизни и деятельности Юлиана Госляра (1820—1852) — «Славянский архив» М., 1959.

²⁹ И. М. Нефедов. К вопросу о позиции австрийского правительства и галицийских властей накануне польского национально освободительного восстания 1846 г. в Галиции — «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР» т. 21, М., 1957, його ж. О революционной агитации в частях австрийской армии накануне Краковского восстания 1846 г. и участия в ней солдат украинцев — У зб. Связи революционеров России и Польши в XIX — начале XX в. М., 1968.

³⁰ Г. Ю. Гербільський. Передова суспільна думка в Галичині (30 і — середина 40-х років XIX століття). Львів, 1959, його ж. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX століття (до 1848 р.). Львів, 1964.

³¹ С. М. Трусевиц. Из истории украинско польских прогрессивных связей в Восточной Галиции начала 60-х годов XIX в. — У зб. Связи революционеров России и Польши в XIX — начале XX в.

риату» як класової революційної організації³² Розвиток робітничого і демократичного руху у Західній Галичині на початку ХХ ст показав М А Ратич, зосередивши свою увагу на розкритті впливу першої російської революції на розгортання боротьби за загальне виборче право³³

Українським історикам належать кілька розвідок з історії польсько-російських зв'язків в попередній період У статті В О Бориса новими даними засвідчено відгуки на повстання декабристів серед громадськості Галичини³⁴ Відображення становища Галичини у «Колоколе» Герцена та його агітацію за революційне польсько-українське єднання для боротьби з австрійським абсолютизмом дослідив Г Ю Гербицький³⁵ Погляди М Г Чернишевського на польський національно-визвольний рух зокрема на шляхи поєднання його з соціальною боротьбою низів розглянула Г А Пляшко³⁶

Серед праць, присвячених історії російсько-польських революційних зв'язків у період імперіалізму слід відзначити монографію А Г Шевелева, що розкриває співробітництво СДКПіЛ з більшовиками в 1903—1910 рр³⁷ Автор використав праці керівників польської соціал-демократії включаючи такі, що є в їх особистих архівних фондах, партійну періодику і листівки численні матеріали радянських і польських архівів Спираючись на ці документи і аналізуючи їх на основі теорії і досвіду ленінізму, А Г Шевелев простежив роль В І Леніна і більшовицької партії у формуванні революційної стратегії і тактики СДКПіЛ і показав, як розвивалося співробітництво двох партій що відіграло вирішальну роль у зміцненні революційної польської соціал-демократії На нашу думку особливо цікавим і плідним є виявлення того, як об'єднання СДКПіЛ з РСДРП допомогло опрацюванню і здійсненню спільної платформи і тактики боротьби з правим і «лівим» опортунізмом В книзі розкрито значення боротьби, що її провадили більшовики проти великодержавного шовінізму а СДКПіЛ — проти буржуазного націоналізму Автор роз'яснив основні завдання, що їх висувала тема дослідження але недостатньо висвітлив певні її сторони зокрема ті що відображають внутрішні умови діяльності СДКПіЛ в польському суспільстві З'ясування їх було б повнішим коли б історик показав класову основу і характер інших польських партій з якими доводилося боротися революційним соціал-демократам і які в свою чергу, намагалися утримати під своїм впливом польських тру

³² Л Ю Волькович До питання про передумови відродження соціалістичного руху в Королівстві Польському після розгрому партії «Пролетаріат» — У зб «Українське слов'янознавство» вип 2 Львів 1970

³³ М О Ратич Вплив першої російської революції на розвиток робітничого руху у Західній Галичині в 1905 р — У зб 50 років першої російської революції Львів 1955 його ж Вплив всеросійського жовтневого страйку 1905 р на піднесення робітничого руху в Західній Галичині — «Наукові записки Львівського університету» т 43 Серія історична вип 7 1957 його ж Революційний рух на польських землях під владою Австрії на початку ХХ ст (1901—1907 рр) — «Вісник Львівського університету Серія історична» вип 3 1965 його ж Боротьба польських трудящих за виборчу реформу на польських землях під владою Австрії на початку ХХ ст — «Українське слов'янознавство» вип 4 Львів 1971

³⁴ В А Борис Некоторые вопросы русско-польских и межславянских связей 20—40-х годов XIX в — У зб Связи революционеров России и Польши в XIX—начале XX века

³⁵ Г Ю Гербицький Галиция в «Колоколе» А И Герцена и Н П Огарева — У зб Связи революционеров России и Польши в XIX—начале XX века

³⁶ Г А Пляшко М Г Чернишевський і польський національно-визвольний рух 60-х рр XIX ст — «Праці Одеського університету» т 152 Серія історичних наук вип 9 Одеса 1962 З історії польсько-українських революційних зв'язків у 60-х рр XIX ст присвячена її стаття у зб Питання нової та новітньої історії вип 4 К 1967

³⁷ А Г Шевелев Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг К 1966

дящих В цьому ж зв'язку бажано було показати боротьбу СДКПЛ з соціал націоналізмом осередком якого було пілсудчиківське крило ППС До певної міри це завдання розв'язує у своїй статті І М Теодорович³⁸ Він показав посилення буржуазно націоналістичних тенденцій в ідеології і політиці ППС правіці з початку ХХ ст, внаслідок яких вона стала знаряддям експансіоністської політики німецького імперіалізму Правда, автор дещо недооцінив поширення серед мас націоналістичних забобонів та ілюзій, на яких спекулювала пілсудчина

Найбільш повно висвітлено діяльність лівих польських соціалістів (СДКПЛ і ППС лівіці) в циклі статей (близько 40) І І Белякевича Вони охопили період від передодня першої світової війни до передодня Великого Жовтня Ці дослідження характерні широкою документальністю В них використані нові матеріали радянських і польських архівів, преса, включаючи маловідомі і малотиражні видання спогади та інші документи Це дало йому змогу опрацювати ряд нових проблем і обґрунтувати нові погляди з деяких питань

І І Белякевич показав, що СДКПЛ і ППС лівіці від самого початку зайняли щодо імперіалістичної війни інтернаціоналістичні і класово пролетарські позиції, зближуючись, в міру подолання своїх пацифістських і центристських хитань, з більшовизмом³⁹ Розуміння польськими революціонерами значення діяльності В І Леніна яскраво виявилось у боротьбі, яку вони розгорнули в серпні 1914 р, щоб врятувати його з рук австрійської поліції Міцні зв'язки Леніна з польськими соціалістами, його підтримка їх революційної орієнтації а одначасно боротьба проти недооцінки ними національного питання під час світової війни відбиті автором в одній з його статей⁴⁰ Погляди польських лівих соціал демократів в цей час він докладно дослідив на матеріалах легальної російської і польської преси в Росії⁴¹ В статтях І І Белякевича показано зростання антиімперіалістичних і революційних настроїв серед польських трудящих та солдатів під час війни і особливо напередодні Лютневої революції⁴² Розвиток революційного руху на польських землях в цей період розглядав також І М Теодорович⁴³ Певне узагальнення роботи радянських істориків над дослі-

³⁸ І М Теодорович В І Ленін і питання незалежності Польщі в період довоєнного імперіалізму — «Українське слов'янознавство» вип 2 Львів 1970 Заслуговує на увагу стаття І Д Кундюби «В І Ленін про джерела буржуазного націоналізму в ППС» — «Питання нової і новітньої історії» вип 12 К 1971

³⁹ І І Белякевич Ставлення СДКПЛ і ППС лівіці до першої світової імперіалістичної війни — У зб Питання нової та новітньої історії вип 3 К 1966

⁴⁰ І І Белякевич З історії боротьби польської прогресивної громадськості Західної Галичини на захист В І Леніна в серпні 1914 р — «Українське слов'янознавство» вип Львів 1970 (Цікаву сторону цієї боротьби пов'язану з діяльністю у Західній Галичині Б Д Вігилева розглянуто там же у статті П М Каленіченка і В С Сурмінської) його ж В І Ленін і питання незалежності Польщі в 1914—1917 рр — У зб Питання нової та новітньої історії вип II К 1970

⁴¹ І І Белякевич З історії польських соціал демократів у легальній більшовицькій та прогресивній пресі в Росії напередодні і під час першої світової війни — У зб Питання нової та новітньої історії вип I К 1966 його ж Журнал «Жице» — джерело для вивчення участі польських соціал демократів у революційній діяльності в Росії в період першої світової війни «Вісник Львівського університету Серія історична» вип 2 Львів 1965 його ж Z dziejow prasy robotniczej w Rosji podczas I wojny swiatowej — «Zeszyty prawoznawcze» № 2 (22) Krakow 1964

⁴² І І Белякевич Из истории создания польских национальных формирований в составе русской армии во время первой мировой войны — У зб Первая мировая война М «Наука» 1968 його ж Перша польська стрілецька дивізія на Україні (1917 р) — «Український історичний журнал» 1972 № 1 його ж Польские трудящиеся в российском революционном движении накануне Февральской революции — У зб Связи революционеров России и Польши XIX—начала XX в. и его ж Polacy w rosyjskim ruchu rewolucyjnym w przeddzień Rewolucji — «Z dziejow stosunkow polsko radzieckich Studia i materiały» t 6 Warszawa 1970

⁴³ І М Теодорович З історії революційної боротьби польського народу в роки першої світової війни — «Наукові записки Чернівецького ун-ту» т 28 1956

дженням ленінських поглядів у польському питанні і зв'язків В. І. Леніна з польським робітничим рухом (від 1890-х років) дав П. М. Качениченко⁴⁴. Українські полоністи, опрацювавши ряд важливих проблем і сюжетів з нової історії Польщі, ще не висвітлили деяких питань генези капіталізму, класоутворення і боротьби класів, зокрема в галузі ідеології. Ці питання мають суттєве значення для розуміння ходу історичного процесу в Польщі. Чекає ширшого дослідження і тема українсько-польських зв'язків на Україні і в Польщі.

Щодо історії Чехії і Словаччини в добу капіталізму і довоєнного імперіалізму, то тут на жаль фактично не бачимо значних і тематично пов'язаних історичних розвідок.

Помітним є внесок вчених Радянської України в марксистське дослідження нової історії Болгарії, особливо історії національно-визвольної боротьби. Плідно працює над цією тематикою С. І. Сидельников. Присвятивши ґрунтовну розвідку проблеми болгарського чорбаджіства, він визначив його як торгово-лихварську буржуазію пов'язану з воєнно-феодалною турецькою владою, а отже відкинув погляд за яким чорбаджі начебто являли окремих клас. Погляд С. І. Сидельникова підтримала більшість радянських істориків.

Його пізніші праці присвячені ідеології та організаціям болгарських революціонерів 1850-х—початку 1870-х років. Родоначальником цього руху був Г. Раковський, діяльність якого змальовано в книзі що вийшла у 1959 р. Це була перша в радянській літературі монографія про життя та ідейну спадщину великого болгарського революціонера. Історик показав розвиток Г. Раковського як політичного мислителя і діяча, його ставлення до основних класів, верств і течій, до корінних проблем і завдань суспільного розвитку. Розкривши прогресивне в поглядах Раковського, дослідник вказав на складність і суперечливість певних етапів і сторін їх розвитку.⁴⁵

Дві монографії С. І. Сидельникова присвячені діяльності першого Болгарського Революційного центрального комітету. Обидві книги написані на основі радянських і болгарських архівів, періодики, мемуарів та майже всіх наукових праць.⁴⁶ В першій з монографій автор показав соціальний та ідеологічний характер течії всередині еміграції і БРЦК та боротьбу між ними навколо питань стратегії і тактики національно-революційного руху. Виділивши буржуазно-консервативну буржуазно-ліберальну і революційно-демократичну течії, він звернув головну увагу на виявлення класової основи та ідейного спрямування болгарської революційної демократії, її практично організаційну діяльність.

⁴⁴ П. М. Качениченко. В. І. Ленін і польський робітничий рух. — Розділ у кн. «Інтернаціональна сила ленінських ідей». К. 1970.

⁴⁵ С. Сидельников. До питання про класовий характер чорбаджіства в Болгарії в період турецького панування. — «Ученые записки Харьковского университета» т. 69. «Труди» історичного факультету т. 4. 1956. Його ж. Болгарський революціонер Георгій Раковський. Харків. 1959. Свої погляди на цього діяча автор розвинув у пізній статті «К вопросу об оценке идеологии Г. С. Раковского» («Краткие сообщения Института Славяноведения АН СССР» вип. 32. М. 1961). Поглядам Раковського присвячена також стаття О. С. Бейлиса Г. С. Раковський о Восточном вопросе и о политике европейских государств в Болгарии в 50—60-х гг. XIX в. — «Научные записки Львовского университета. Серия историческая» т. 43. Вип. 7. «Питання історії країн народної демократії». Львів. 1957.

⁴⁶ С. И. Сидельников. Борьба течений в первом Болгарском Революционном Центральном комитете. Харьков. Изд-во Харьковского ун-та. 1962. Його ж. Болгарський Революційний Центральний комітет (1869—1872 гг.). Харьков. 1970. Певні питання автор дослідив у статтях «Начало революционной деятельности Васила Левского» — «Труди» історичного факультету Харківського університету т. 7. 1959. «Взгляды Васила Левского на всенародное вооруженное восстание в Болгарии 60-х—начала 70-х годов XIX в.» — «Доклады высшей школы» Серия Ист. наук № 1. М. 1960. Учасністю на Любен Кравелов в руски періодичен лист — «Исторически преглед» 1362. № 5. О численном и социальном составе болгарских революционных организации в 1869—1873 гг. — «Историко-социологические исследования» М. 1970.

ність та програму соціальних і політичних перетворень. Важливим досягненням автора є надзвичайно копійке конкретно соціологічне дослідження складу місцевих революційних комітетів і груп 1869—1873 рр. Воно було зроблене вже в першій книзі і поширене у другій, охопивши 1281 особу. Це дало С. І. Сідельникову можливість довести, що болгарські революційні демократи керували масовим рухом, який об'єднав селян, ремісників, міський плебс дрібну буржуазію та на родну інтелігенцію. Він докладно дослідив діяльність В. Левського в справі створення революційної народної партії і вироблення її тактики.

Можна вважати, що ширше зображення матеріального становища болгарських трудящих мас допомогло б глибше виявити об'єктивні передумови і фактори розвитку революційної ситуації в Болгарії і водночас соціальне підґрунтя та зміст ідеології її великих революційних демократів.

Ці питання порушені у статтях В. П. Чорнія, який показав, що становище болгарських селян, ремісників і дрібних торговців у середині 1870-х років стало критичним. Він висунув тезу, що напередодні Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії склалася революційна ситуація.⁴⁷ Кілька його статей безпосередньо присвячені Квітневому повстанню як найвищому етапу національно-революційної боротьби в Болгарії. Міжнародне значення цього повстання підкреслено в працях М. П. Підлесного, що розкривають ставлення до нього російської громадськості.⁴⁸

Питання про дружбу народів Росії і Болгарії, основи якої були створені їх прогресивними силами та її вирішальну роль у визволенні Болгарії висвітлюється в брошурі В. А. Жебокрицького.⁴⁹ Історію російсько-турецької війни і визволення Болгарії від турецького гніту та становлення болгарської буржуазної держави розглянув С. Ш. Гринберг у розділах академічної праці з історії Болгарії.⁵⁰ Йому належить змістовне дослідження складних проблем первісного нагромадження у Болгарії і розвитку фабричної промисловості і буржуазії на заключних стадіях цього процесу наприкінці XIX ст. Автор обґрунтовує погляд, за яким економічна політика буржуазної держави у Болгарії становила один з методів первісного нагромадження капіталу, що здійснювалося за рахунок посиленої пауперизації селян і ремісників. Друга сторона цієї політики виявляється у спеціальних розвідці, присвячених проникненню іноземного капіталу у промисловість Болгарії наприкінці XIX ст. С. Ш. Гринберг показав, що політика правлячих кіл сприяла висискуванню країни іноземними капіталістами, маючи антинаціональний характер. Посилення цих тенденцій в економічній політиці болгарської держави він простежив до початку балканських війн, всебічно розкривши роль монархії в остаточній перемозі капіталістичного спо-

⁴⁷ В. П. Чорнія. Економічне становище трудящих мас Болгарії в 50–70-х роках XIX ст. — У зб. «Українське слов'янознавство» вип. 2, 1970 року ж. Економічне і політичне становище Болгарії напередодні Квітневого повстання (1876 р.) — У зб. «Українське слов'янознавство» вип. 4, 1971 року ж. Реакційна роль чорбаджіства великої буржуазії і вищого духовенства напередодні і в період Квітневого повстання в Болгарії 1876 р. — У зб. «Наукові записки Львівського університету» Т. 43. Питання історії країн народної демократії. Львів, 1957 року ж. Болгарська еміграція в період підготовки Квітневого повстання 1876 р. — У зб. Питання загальної історії. Львів, 1959.

⁴⁸ М. П. Підлесний. Ставлення революційного народництва Росії до Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії — «Труди історического факультета Харківського університету» т. 7, 1959 року ж. Про ставлення прогресивної громадськості Росії до Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії — У зб. Питання історії народів СРСР вип. 4, X, 1967.

⁴⁹ В. А. Жебокрицький. Историческая роль русского народа в освобождении Болгарии от турецкого ига. К., 1953.

⁵⁰ Його ж. История Болгарии т. 1. М., 1954. Розділ II §§ 1–3–4.

сому виробництва та в прискоренні концентрації виробництва і капіталу⁵¹

Щодо історії Болгарії періоду довоєнного імперіалізму то українські історики найбільшу увагу приділили розвитку робітничого руху і зовнішній політиці Болгарії

Про формування пролетаріату як класу і початковий етап робітничого руху в Болгарії ідеться в статтях П. Т. Руценка і О. С. Беїліса⁵². П. Т. Руценко розглянув процес масового розорення дрібних виробників (селян і ремісників) в період становлення капіталістичного способу виробництва, формування з них робітничого класу та його перетворення в клас «для себе». Він дослідив характер і динаміку класової боротьби робітників в її перші головні — економічні фази і роль соціал-демократичної партії в піднесенні її на вищий ступінь політичної боротьби. Змістом статті О. С. Беїліса є виявлення впливу першої російської революції на революційну боротьбу болгарського пролетаріату і формування його революційно-марксистського крила. Дальший розвиток робітничого руху та партії тісняків в умовах що у великій мірі визначилися цим впливом та поширенням ідеї лєнінізму, досліджено в праці І. М. Кулінича⁵³. Певні успіхи у вивченні українськими вченими зовнішньої політики і міжнародних відносин у Болгарії пов'язані з тим, що вони розуміють її як продовження політики внутрішньої, що визначається класовими інтересами і боротьбою

Возз'єднання Болгарії як подію міжнародної політики розглядають у своїх статтях О. С. Беїліс і С. І. Сідельников⁵⁴. А. К. Мартиненко дослідив історію відносин між Болгарією і Росією з кінця 1880-х до початку 1900-х років⁵⁵. На матеріалах радянських і болгарських архівів, публікаціях, документах, спогадах автор виявив інтереси і стимули, що визначали ставлення основних класів до проблем балканської та європейської політики і простежив їх дію у російсько-болгарських відносинах. Ці відносини характеризувалися передусім прагненням російського царизму та болгарської монархічної класики використати один одного для реалізації своїх вузькокласових егоїстичних цілей. На наш погляд в книзі варто було поглибити критику імперіалістичних планів російської буржуазії, особливо — кадетського її крила. Багатопланове дослідження А. К. Мартиненка виграло б, якби автор продовжив його до переддня російсько-японської війни, коли виявилася певна (хоч і тимчасова) переорієнтація політики царизму (Адже й сам автор зауважив, що 1894—1902 рр. важко відокремити як певний завершений період у розвитку російсько-болгарських відносин). Характерно що дію

⁵¹ С. Ш. Грінберг. Иностранный капитал в промышленности Болгарии в конце XIX в. — В сб. «Советское славяноведение» 1967 № 3 його ж. Промышленная политика болгарского государства в 1900—1912 гг. — У зб. Славяне и Россия М. «Наука» 1972 його ж. Из истории развития болгарской промышленности в конце XIX в. (переход к политике протекционизма и поощрения крупной промышленности) — «Ученые записки Института славяноведения АН СССР» т. 30 М. 1966

⁵² П. Т. Руценко. Формування робітничого класу Болгарії та його економічне становище у 1878—1904 рр. — «Наукові записки Станіславського педагогічного інституту» Історично-філологічна серія вип. 1 К. 1956 його ж. Соціально-економічне становище і революційна боротьба болгарського робітничого класу на початку XX ст. (1904—1914 рр.) — «Наукові записки Станіславського педагогічного інституту» Історична серія вип. 2 К. 1957. О. С. Беїліс. Робітничий рух в кінці XIX—на початку XX ст. і відгуки Першої російської революції в Болгарії — У зб. 50 років Першої російської революції Львів 1955

⁵³ І. М. Кулінич. Робітничий рух в Болгарії в 1908—1912 рр. — «Наукові записки Інституту історії АН УРСР» т. 12 К. 1962

⁵⁴ А. С. Беїліс. К вопросу о русско-болгарских отношениях в 80-х гг. XIX в. Русская дипломатия и воссоединение Болгарии в 1885 г. — «Наукові записки Львівського університету» т. 17 вип. 4 1949. С. І. Сідельников. Возз'єднання князівства Болгарії і Східної Румелії (1878—1886 рр.) — «Наукові записки Харківського педінституту» т. 11 1949

⁵⁵ А. К. Мартиненко. Русско-болгарские отношения в 1894—1902 гг. К. 1967

тих самих факторів і сил які окреслили цей період він простежує й у статті, присвяченій російсько-болгарському торговому договору 1905 р.⁵⁶

Історію Болгарії у 1900-х роках (до світової політичної кризи що безпосередньо передувала першій світовій війні) вивчав В. А. Жебокрицький. Йому належать перші на Україні фундаментальні монографії з нової історії Болгарії. Обидві книги побудовані на великому і різноманітному матеріалі.⁵⁷ У першій монографії він проаналізував соціально-економічний розвиток Болгарії з кінця ХІХ ст. до 1912 р., окресливши становище та інтереси всіх соціальних класів та верств, позиції, роль і програми основних партій країни в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики. Якщо балканська політика великих держав вже була предметом вивчення то заслугою українського історика можна вважати виявлення власних інтересів великої болгарської буржуазії, що штовхали її до розпалення війни на Балканах. Він розкрив зв'язок між посиленням класової боротьби в Болгарії напередодні Балканської війни та її виникненням, а з другого боку виявив класовий характер боротьби що точилася в країні навколо тих питань, які поставали під час наростання політичної кризи на Балканах. Основні мотиви і висновки цієї книги набули розвитку у другій монографії, присвяченій історії Болгарії в період першої і другої балканських воєн. Автор подав в ній докладний (іноді занадто) опис дій болгарських військ та діяльності дипломатії. Найбільш цікавим і цінним в книзі є на наш погляд аналіз підґрунтя і форм соціально-політичної, зокрема міжпартійної боротьби в країні. Автор висвітлює деякі її сторони які досі залишалися в тіні. Це стосується, наприклад, змови проти Фердинанда, що виникла в колах стурбованих бездарністю і непопулярністю царя. Правда як вважає автор ще не вдалося виявити хто брав участь у змові і які були плани змовників. В. А. Жебокрицький показав, що важливим фактором громадсько-політичного життя Болгарії була непримиренна боротьба партії тисняків проти авантюристської політики монархії. Однак він трохи недооцінив поширення антимонархічних, загальнодемократичних за своїм змістом настроїв серед дрібної буржуазії. В загальній оцінці праць В. А. Жебокрицького слід виходити з того, що вони дали марксистський аналіз узагальнення історії незалежної Болгарії в період довоєнного імперіалізму, розв'язавши важливі історичні проблеми він одночасно допоміг з'ясувати питання, які вимагають поглибленого дослідження.

Дальший розвиток зовнішньої політики болгарського царизму дослідив С. Ш. Гринберг. Він показав, як країна була підпорядкована німецько-австрійському імперіалістичному блоку і втягнена у першу світову війну, розкрив погіршення становища трудящих під час війни, зростання антивоєнних настроїв та антиімперіалістичної революційної боротьби.⁵⁸

Вплив ленинських ідей на розвиток революційного руху в Болгарії від початку 1900-х років розглядається в працях П. С. Соханя.⁵⁹ Автор ввів у науковий обіг нові цікаві матеріали, розшукані в архівах. Він

⁵⁶ А. К. Мартыненко Русско болгарский торговый договор 1905 г. — У зб. Славяне и Россия М. «Наука» 1972.

⁵⁷ В. А. Жебокрицкий Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг. К. 1960 и того ж Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг. К. 1961.

⁵⁸ С. Ш. Гринберг Внешнеполитическая ориентация Болгарии накануне первой мировой войны (1912—1914 гг.) — «Славянский сборник» М. 1947 и того ж Первая мировая война и болгарский народ — «Исторические записки Института истории АН СССР» т. 21 М. 1947.

⁵⁹ П. С. Сохань Революция болгаро-русские связи 1907—1914 гг. — «Украинский исторический журнал» 1962 № 5 и того ж Русско-болгарские революционные связи в роки першої світової війни — У зб. Историч. зв'язки слов'янських народів К. 1963 и того ж В. І. Ленин і революційний рух в Болгарії Розділ в кн. Інтернаціональна сила ленинських ідей К. 1970.

показав, як розвивалися і міцніли ідеологічні і політичні зв'язки між партіями більшовиків і тісняків, послідовно виявив роль ленінізму у виробленні пролетарсько-інтернаціоналістського світогляду тактики і стратегії болгарських революційних соціалістів. Саме це визначило той найважливіший в історії болгарського революційного руху факт, що тісняки вже напередодні Великого Жовтня стояли найближче до більшовиків всередині світової соціал-демократії⁶⁰

Отже, в сучасній українській славистиці досліджено деякі проблеми соціально-економічного розвитку національно-революційної боротьби і розвитку робітничого руху та історія зовнішньополітичних зв'язків Болгарії. Однак досі ще чекають своїх дослідників такі важливі і дискусійні проблеми, як генеза капіталізму в Болгарії, соціальні, політичні та ідеологічні передумови і перший період національного Відродження, зокрема українсько-болгарські зв'язки в цей період.

Інакше виглядає справа з вивченням нової історії Югославії. В українській історичній літературі останніх часів вона представлена лише кількома розвідками. Серед них — праця О. С. Беїліса і С. П. Мовчана про вплив В. І. Леніна і ленінізму на ідеологічний розвиток сербських лівих та інших південнослов'янських соціал-демократів⁶¹. Боротьбу між Сербією і Австро-Угорщиною в зв'язку з планами залізничного будівництва на Балканах перед боснійською кризою 1908 р. дослідила О. С. Позіна⁶².

На закінчення аналізу праць з нової історії зарубіжних слов'янських країн слід сказати, що в цій галузі з очевидністю визначився новий етап розвитку українського слов'янознавства. Він відображений передусім у низці ґрунтовних досліджень з найважливіших науково-політичних проблем. Тим більше впадають у вічі прикрі диспропорції, внаслідок яких досі ще не опрацьовано важливих проблем з історії Чехословаччини і Югославії цього періоду, а також деякі сторони нової історії Польщі і Болгарії.

Найчисленніший загін істориків працює над питаннями нової історії слов'янських країн. Вишло чимало монографій, збірників, присвячених основним віхам історії — 50-річчю Великої Жовтневої революції, 100-річчю від дня народження В. І. Леніна і 25-річчю перемоги народних революцій у країнах Центральної і Східної Європи. Особливе місце в дослідженнях українських істориків нової історії за

⁶⁰ Але деякі твердження П. С. Соханя про хід цього наближення тісняків до позиції більшовизму неточні. Це стосується зокрема тієї оцінки, яку він дає листу Вели Благоєвої (дружини Дм. Благоєва) від 19 червня 1917 р., якого знайшов у софійському архіві. В цьому емоціональному листі болгарська діячка висловлюється за укладення Росією сепаратного миру з Німеччиною, вважаючи його ленінським гаслом. П. С. Сохань бачить у цьому свідчення того, що Благоєва справді «поділяла думки В. І. Леніна про необхідність укладення сепаратного миру як кроку до загального миру» (П. С. Сохань, Великий Жовтень і партія тісних соціалістів в Болгарії (1917—1919) — У зб. Під впливом ідеї Великого Жовтня. К. 1969, с. 89). Однак це думка не В. І. Леніна, а самої Благоєвої, викликана мабуть браком правдивої інформації і недостатнім розумінням ленінської тактики в питаннях миру, війни і революції. Насправді Ленін виступав за ліквідацію імперіалістичної війни шляхом перетворення її у вину громадянську в революційне гвалування владі буржуазії в усіх країнах, що воювали. Саме тому Ленін і вся більшовицька партія категорично заперечували, що вони виступають за сепаратний мир, як це закидала їм буржуазна пропаганда. Проти цього звинувачення гостро протестувала VII (Квітнева) конференція РСДРП(б) (див. В. І. Ленін, Твори, т. 23, с. 241). В. І. Ленін знов і знов викривав цю нісенітницю (див. там же, с. 341, 342, 380 і 25 стор. 20, 68, 91), підкреслюючи, що він «як всім відомо, як офіційно заявлено *всю партією* більшовиків сепаратний мир з Німеччиною найіршучішим і безповоротним образом завжди і безумовно *відкидав!*» (В. І. Ленін, Твори, т. 25, с. 138).

⁶¹ О. С. Беїліс і С. П. Мовчан, В. І. Ленін і революційна національно-визвольна боротьба народів Югославії — Розділ у кн. Інтернаціональна сила ленінських ідеї. К. 1970.

⁶² О. С. Позіна, Сербські і австрійські плани залізничного будівництва на Балканах і позиція Росії (1908 р.) — «Українське слов'янознавство» вип. 4, 1971.

рубiжних слов'янських країн займає виявлення ролі В. І. Леніна у згуртуванні і спрямуванні революційних сил цих країн та у закладенні основ нових відносин між народами Радянської держави і цих країн. Ця тема присвячена колективна монографія працівників Інституту історії АН УРСР та істориків Харкова, Львова і Ужгорода⁶³. В книзі на великому джерельному і літературному матеріалі розкрито вплив Леніна на вироблення ідеологічної стратегії і тактики комуністичних партій Польщі, Чехословаччини, Болгарії та Югославії і показано засвоєння і пропаганду цими партіями ленінських ідей. Автори широко і конкретно зобразили розповсюдження творів Леніна та його особисті зв'язки з багатьма діячами робітничого руху цих країн. Вони показали, що вплив ідей ленінізму на їх розвиток пояснюється зокрема, тим, що саме ці ідеї правдиво відбивали становище і потреби цих країн. Дуже характерні в цьому відношенні наведені в книзі матеріали про те, як глибоко і точно вивчав Ленін умови і характер розвитку пролетарської партії в Чехословаччині в період, коли вона боролася проти правого і «лівого» опортунізму⁶⁴. В монографії простежено вплив ідей ленінізму на весь розвиток цих країн в епоху відкриття Великим Жовтнем.

З цією невичерпною темою пов'язане дослідження великої загальної проблеми новітньої історії, якою є вирішальний вплив Великої Жовтневої революції на зарубіжні слов'янські країни.

Специфічною частиною цієї проблеми є участь революційних інтернаціоналістів західних і південних слов'ян у Жовтневій революції і громадянській війні в СРСР. Дослідження їх діяльності і ролі в революційних подіях має велике значення для зміцнення і розвитку традиції пролетарського інтернаціоналізму. Тому ця тема привертає велику увагу радянських, і зокрема українських істориків⁶⁵.

Про участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні розповідається в колективній узагальнюючій праці⁶⁶. В книзі послідовно розкрито основні об'єктивні і суб'єктивні фактори руху революційних інтернаціоналістів. Автори показали, що він розвивався на основі єдності класових інтересів трудящих всіх національностей і усвідомлення яких було наслідком великої роботи комуністичної партії в широких масах військовополонених робітників-емігрантів і біженців. В книзі висвітлена діяльність партії щодо розвитку їх класової свідомості та її практично-організаторська робота в створенні частин інтернаціоналістів у Червоній Армії. Добре опрацьовані розділи, що показують участь поляків, чехів і словаків, югославів та болгар у боротьбі за справу Великого Жовтня на Україні⁶⁷. Даліше дослідження цієї теми має, на наш погляд, привести до докладнішого вив-

⁶³ Інтернаціональна сила ленінських ідей В. І. Леніна і революційний рух у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. К. 1970.

⁶⁴ Там же с. 332 і далі. Автори розділу: І. А. Петерс і Б. І. Співак. Б. І. Співак. належить стаття «В. И. Ленин и создание КПЧ» — «Вопросы истории КПСС» 1971 № 5.

⁶⁵ Загальні питання висвітлені в статтях В. І. Гем, Є. М. Склярєнко. Участь трудящих зарубіжних країн в боротьбі російського і українського народів проти австро-німецької агресії у 1918 р. — «Український історичний журнал» 1958 № 1. І. М. Кулінич. Діяльність Федерації іноземних комуністичних груп РКП(б) (1918—1920 рр.) — «Український історичний журнал» 1965 № 11. П. С. Сохань. Участь трудящих зарубіжних країн в боротьбі за перемогу Великого Жовтня. — Там же. К. І. Поздняков. Пролетарська солідарність у період розгрому Врангеля. — Там же. П. М. Калениченко. П. С. Сохань. І. М. Кулінич. Під єдиним прапором. К. 1966.

⁶⁶ Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К. 1967.

⁶⁷ Авторами розділів є П. М. Калениченко, П. С. Сохань (у співавторстві з болгарським істориком П. Пананотовим) і І. А. Петерс. Останньому належить також стаття «Участь чехословацьких комуністів у захисті Радянської республіки в 1918—1920 рр.» — Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.) К. 1957.

чення і окреслення соціальної структури учасників цього руху їх загально чисельності на різних його етапах їх зв'язків з революційним рухом в своїх країнах та переплетення в ньому класово революційних і національних традицій та інтересів

Більша частина праць з цієї тематики присвячена діяльності польських інтернаціоналістів що відповідає їх великому внеску у боротьбу за перемогу Жовтневої революції

Перша на Україні дослідницька праця на цю тему належить І. І. Белякевичу⁶⁸ Він показав участь польських робітників і солдатів у революційній боротьбі в Росії після Лютневої революції зокрема під час підготовки і проведення Великої Жовтневої революції Дальші його праці, побудовані на значному архівному матеріалі, суттєво збагатили літературу питання особливо щодо діяльності польських організації соціалістів інтернаціоналістів в окремих районах (Петроград, Крим) цього періоду⁶⁹

В циклі статей (близько 20) і монографії П. М. Калениченко висвітлює участь польських трудящих у боротьбі за владу Рад на Україні у 1917—1920 рр Автор увів в обіг нові матеріали з 28 польських і радянських (включаючи багато обласних) архівів та широко використав польську пресу на Україні П. М. Калениченко показав соціальний склад і розстановку політичних сил серед польського населення яке тимчасово опинилося на території України Таке соціологічне дослідження допомогло йому виявити соціальну та політично ідеологічну основу діяльності польських революційних соціалістів Він показав активну боротьбу 15 місцевих організації СДКПІЛ і її секцій ППС лівиці які утворилися на Україні за цілі що їх висували більшовики в період Жовтневої революції та їх об'єднання в КРПІІ Він докладно вивчив участь поляків у будівництві Радянської влади та в боротьбі з контрреволюцією на різних етапах громадянської війни на Україні Цікавою частиною дослідження є розкриття революціонізуючої діяльності польських трудящих, які повернулися з Країни Рад і здебільшого стали пропагандистами ідеї Жовтня⁷⁰

На жаль українські історики не створили ще монографічних досліджень про чеських, словацьких болгарських та югославських інтернаціоналістів на Україні Серед праць що мають самостійне наукове значення слід назвати дослідження М. Д. Дихана, присвячені діяль-

⁶⁸ И. И. Белякевич. Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 г. Из истории участия польских рабочих и солдат в России в подготовке Великой Октябрьской социалистической революции. Львов 1957

⁶⁹ І. І. Белякевич. Агітаційно пропагандистська робота петроградської групи СДКПІЛ напередодні збройного повстання у вересні жовтні 1917 р. — «Вісник Львівського університету Серія історична» Львів 1962 його ж. Революційна діяльність петроградської групи СДКПІЛ в період підготовки Жовтневого збройного повстання (серпень жовтень 1917 р.) — У зб. Історичні зв'язки слов'янських народів К 1963 його ж. Робітники і солдати поляки у боротьбі із заколом Корнілова та польською реакцією у серпні 1917 р. — «Вісник Львівського університету Серія історична» вип. 5 Львів 1959 його ж. Об участии петроградской группы польских социал-демократов в военной работе большевистской партии накануне Октябрьского вооруженного восстания — У зб. Ленин и Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Материалы Всесоюзной научной сессии состоявшейся 13—16 ноября 1962 г. в Ленинграде М 1964 його ж. Internacjonalisci polscy w walce o ustanowienie władzy radzieckiej na Krymie (marzec 1917—styczen 1918) — «Z pola walki» 1967 № 3

⁷⁰ П. М. Калениченко. Участь польських трудящих у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні (березень 1917—квітень 1918 р.) — У зб. Історичні зв'язки слов'янських народів Зб. статей до V Міжнародного конгресу славістів К. Вид-во АН УРСР 1963 його ж. Революціонізуюча діяльність польських трудящих що повернулися з Країни Рад — «Український історичний журнал» 1963 № 4 його ж. О революционизирующей деятельности польских трудящихся возвратившихся на родину из Советской страны — У зб. Участие гр. дьящихся зарубежных стран в Октябрьской революции М 1967 його ж. Polacy w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917—1920 Warszawa 1969

ності інтернаціоналістів болгар зокрема діяльності Центрального бюро болгарських комуністичних груп на півдні України в 1919 р.⁷¹

В наші історіографії досі немає монографії про вплив Великої Жовтневої революції на всі зарубіжні слов'янські народи. Для такого дослідження безперечно, є всі підстави. Вони полягають зокрема в історичних зв'язках і взаємодії між цими народами і їх революційними силами. Нова історична доба, відкрита Великою Жовтневою соціалістичною революцією, ознаменувалася в більшості зарубіжних слов'янських країн відновленням або реорганізацією їх національної державності в ході масових національно-демократичних рухів, які іх авангардні революційні сили прагнули перетворити в боротьбу за повне соціальне визволення трудящих. Це в певній мірі відображено в стислих нарисах про розвиток революційної боротьби у слов'янських країнах в монографії «Великий Жовтень і міжнародний робітничий та національно-визвольний рух»⁷²

П. М. Калениченко відомий як автор багатьох статей з історії революційного руху в Польщі в період відтворення польської держави, виступив з монографією, яка є першою в радянській літературі працею про вплив Великого Жовтня на розвиток національно-визвольного і революційного руху на всіх польських землях.⁷³ Книга в даний час вважається воєвоєничою партійністю. Автор гостро полемізує з буржуазними істориками, що фальсифікують розвиток революційно-визвольного руху в Польщі. П. М. Калениченко показав соціально-економічні і політичні умови всередині країни, які визначили напрямки характер і етапи класової боротьби. Одночасно він розкрив вплив Жовтневої революції на маси промислового пролетаріату, сільськогосподарських робітників селянства, солдатів і на передову інтелігенцію, що безпосередньо зумовив величезні зміни в їх ідеології і в формах боротьби. У зв'язку з цим він висвітлює, зокрема, авангардну роль КРПП і діяльність Рад робітничих депутатів. Зрозуміло, що книга, яка порушує багато старих і нових питань історіографії, не може не містити певних спірних і розв'язань. Повнішою аргументації вимагає, думка автора, за якою після жовтня 1919 р. настає спад революційного руху в Польщі, що триває аж до 1923 р. На наш погляд, автор трохи перебільшує революційну зрілість мас трудящих Польщі, вважаючи, що вже після листопада 1918 р. їх рух спрямовувався до створення Радянської республіки, а Ради прийняли керівництво КРПП. П. М. Калениченко до слідив також діяльність органів революційної влади у Польщі під час війни з п'ясувниками.⁷⁴

Вплив Жовтневої революції на Болгарію висвітлено в статтях О. С. Беєліса, І. М. Кулінича і П. С. Соханя.⁷⁵ Вони приділили головну

⁷¹ А. Бачинський, А. Дыхан, М. Раковський, Деятельность болгар интернационалистов на Юге Украины (1919 г.) — У зб. Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. А. Дыхан, Асен Христов, Москва, 1969.

⁷² Великий Жовтень і міжнародний робітничий та національно-визвольний рух. Під ред. В. Я. Тарасенка. Львів, 1967. Автори розділів з історії слов'янських країн (до 1939 р.) — І. Д. Кундюба, А. Ф. Кізченко, А. Д. Дыхан, О. С. Беєліс.

⁷³ П. М. Калениченко, Великий Жовтень і революційний рух в Польщі (листопад 1917—жовтень 1919 р.) К., 1971.

⁷⁴ П. М. Калениченко, О деятельности Польского Временного революционного комитета — У зб. Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. М., 1957. Також: З історії місцевих органів народної влади на польських землях визволених Червоною Армією в липні—серпні 1920 р. — У зб. Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.) К., 1957.

⁷⁵ О. С. Беєліс, Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії і революційне піднесення в Болгарії в 1917—1920 рр. — У зб. 40 років Великої Жовтня. Львів, 1957. І. М. Кулінич, Розвиток революційного руху в Болгарії під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в 1917—1918 рр. — У кн. Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.). П. С. Соханя, Великий Жовтень і гартія тісних соціалістів Болгарії (1917—1919 рр.) — У зб. Під впливом ідей Великого Жовтня.

увагу становленню революційної стратегії і тактики Болгарської компартії як концентрованому вияву впливу Великого Жовтня на розвиток революційного руху в Болгарії⁷⁶. Вони відобразили також рух солідарності болгарських трудящих з першою Республікою Рад показавши, що він відповідав їх корінним національним і класовим інтересам і був невід'ємною частиною революційного піднесення (Остання з цих статей відрізняється широким використанням матеріалів з болгарських архівів)

Піднесенню революційної боротьби в Югославі у 1918—1920 рр., що відбувалося під впливом Жовтня, присвячена стаття В. І. Клокова та І. А. Петерса⁷⁷. Використавши деякі архівні документи і пресу, вони відобразили розвиток революційної боротьби в центрі і в окремих районах країни. Але опрацювання цієї теми ще відстає від її науково-політичного значення, особливо щодо питань історії революційного руху в Чехословаччині та в Югославі.

Певною нерівномірністю відзначається і вивчення історії зарубіжних слов'янських країн в міжвоєнний період. Проте основні лінії такої дослідження окреслилися досить правильно і чітко. Це з одного боку, виявлення неспроможності капіталізму забезпечити прискорення економічного розвитку і консолідацію господарства цих країн, а поміщиків та буржуазії — забезпечити стабільність і незалежність цих (здебільшого мочодих) держав, а з другого боку, висвітлення розвитку робітничого і селянського руху і зміцнення комуністичних партій.

Крах політики польських поміщиків і буржуазії простежив І. Д. Кундюба⁷⁸. Він показав згубність і нереальність їх цілей і установок в усіх галузях соціально-економічного і державно-політичного життя та міжнародної політики. Нарис охопив більше як 20 річний період існування буржуазно-поміщицької Польщі. Це до певної міри змовило його стислість, що іноді переходить у конспективність. Автор показав, що антирадянська спрямованість планів і політики санації була причиною слабкості і розгрому Польщі. Але, мабуть через цю стислість, в роботі не достатньо показано, що ця антирадянщина безпосередньо впливала з антикомунізму, який був спільною платформою всіх основних угруповань польської буржуазії, це вимагало зокрема і виявлення згубної ролі католицького клерикалізму як панівної ідеологічної сили в довоєнній Польщі⁷⁹.

⁷⁶ Це зобов'язує до точного відтворення і формування в усіх тезах ленінського розуміння змісту і форми революції. Такої точності на нашу думку іноді бракує певним тезам, що їх містить згадана стаття П. С. Соханя. Так його зауваження про те, що Ленін начебто спочатку називав Жовтневу революцію лише робітничою і селянською, а не соціалістичною (стор. 203—204), є непорозумінням. Поняття пролетарської і соціалістичної революції вживаються як тотожні, бо відображають її класову природу завдання і місце в історії. Саме це доводить і відома доповідь В. І. Леніна на засіданні Петроградської Ради в перший день революції. У ній Ленін проголосив, що ця революція мала «в своєму кінцевому підсумку привести до перемоги соціалізму» (В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 208). На закінчення доповіді ще раз підкреслено історичний зміст революції: «В Росії ми тепер повинні зайнятися побудовою пролетарської соціалістичної держави» (там же, стор. 209). В резолюції Ради, яку написав Ленін, вказувалося, що створення революцією Радянський уряд «твердо піде до соціалізму» (там же, стор. 210).

⁷⁷ В. І. Клоков, І. А. Петерс. Велика Жовтнева соціалістична революція і піднесення революційного руху в Югославі в 1918—1920 рр. — У зб. Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.).

⁷⁸ Н. Д. Кундюба. Исторические предпосылки краха панской Польши (1939 г.) К. 1959.

⁷⁹ В книзі зустрічаються іноді і поспішні нечіткі формулювання. Так не можна беззастережно твердити, що пригнічення українців і білорусів викликало в них «ненависть до усього (!) польського» (стор. 44). Такі настрої спільно створювали і експлуатували в своїх цілях польська і українська реакційна буржуазія. Але як по казав у своїх працях автор проти цих вузьконаціоналістичних забобів спільно боролися під прапором пролетарського інтернаціоналізму трудящі українці, білоруси і поляки.

Антинаціональну зовнішню політику польської реакції напередодні другої світової війни дослідив І. І. Белякевич⁸⁰

Українські історики, вивчаючи розвиток робітничого руху на території Західної України, висвітлювали його зв'язки з боротьбою польського пролетаріату⁸¹. Але ця боротьба ще не стала предметом спеціального дослідження. На матеріалі західноукраїнських областей і суміжних національно-польських районів О. Ю. Карпенко показав погіршення становища трудячого селянства в час економічної кризи та його повстання у 1932—1933 рр.⁸²

Зміцнення розвитку революційних польсько-українських зв'язків розглядали в своїх працях історики М. Волянчук, Є. Галушко, М. Герасименко, Б. Дудикевич, П. Іова, І. Компанієць, Г. Кулик, В. Маланчук, О. Ципко та ін., які вивчали боротьбу трудящих західноукраїнських областей проти фашизму, за соціалізм і возз'єднання з УРСР. Ці теми присвячено монографію О. М. Швидака⁸³. Автор зосередив увагу на розкритті спільної роботи КПП і КПЗУ в справі виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму і показав розмах антифашистських рухів та політичних кампаній.

Кілька колективних монографій присвятили українські історики внутрішній історії Чехословаччини. До певної міри це пояснюється, мабуть, тим, що в ці тематичні «стикові» проблеми, які природно пов'язані з вітчизняною історією, зокрема з історією Закарпаття, а в ширшому плані — з історією зовнішньої політики СРСР у міжвоєнний період.

Внутрішня історія буржуазної Чехословацької республіки найбільш широко відображена в статтях та книзі І. М. Мельникової⁸⁴. Досліджуючи класову боротьбу в країні, вона розкриває соціально-економічну основу та рушійні сили в період тимчасової стабілізації капіталізму у 1924—1929 рр. Це має особливе наукове і політичне значення, бо саме цей період в буржуазній історіографії зображувано як еру «класового миру», коли на основі спільного «процвітання» були нібито подолані суперечності між пролетаріатом і буржуазією. На сучасному етапі ідеологічної боротьби знов підтвердилася актуальність цієї тематики і висновків, бо й праві ревізійні елементи, що активізувалися в 1967—1969 рр., найбільш ідеалізували цей період, зокрема буржуазну політику та ідеологію Масарика. У працях І. М. Мельникової на матеріалі соціально-економічної історії виявлено антагонізм інтересів великої буржуазії, пролетаріату (та інших верств трудящих), що становило основу гострої класової боротьби, змістовною є характеристика буржуазного парламентаризму та багатопартійності, ідеологічних засад позицій і цілей політичних партій, переконливо показано авангардну роль Комуністичної партії і шляхи її зміцнення як марксистсько-ленінської партії нового типу. Багатоплановість цих робіт виявила одночасно

⁸⁰ І. І. Белякевич. Внешняя политика буржуазного правительства и отклонение им помощи Советского Союза (март—август 1939 г.) — «Научные записки Львовского университета» т. 43. Питання історії країн народної демократії, вип. 7. Львів, 1957.

⁸¹ М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні у 1921—1939 роках. К., 1959.

⁸² О. Ю. Карпенко. Селянські повстання в Польщі в 1932—1933 рр. К., 1955.

⁸³ О. М. Швидак. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939 рр.). К., 1972. його ж. Przyjacieli z granic Lublin, 1969.

⁸⁴ І. Н. Мельникова. Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг. М., 1962. її ж. Экономическое развитие Чехословакии в годы частичной стабилизации капитализма (1924—1929) — «Ученые записки Института славяноведения АН СССР» т. 16. М., 1958. її ж. Внутривнутриполитический кризис в Чехословакии в 1925—1926 годы — «Новая и новейшая история» 1953 № 5. її ж. Классовые противоречия в Чехословакии и борьба трудящихся против наступления буржуазии в первые годы частичной стабилизации капитализма (1924—1925) — «Ученые записки Института славяноведения АН СССР» т. 18. М., 1959.

но необхідність глибшої розробки деяких проблем, серед яких можна відзначити насамперед національне питання в його переплетінні з питаннями соціально політичними, становище і рух селянства, диференціація верств буржуазії, механізм її ідеологічного панування⁸⁵

Досі в українській історіографії ширше, ніж внутрішня, досліджувався історія зовнішньої політики і міжнародних відносин першої Чехословацької республіки. Її головні течії і події досліджені в монографіях І. А. Петерса і А. Ф. Кізченка. А. Петерс⁸⁶ висвітлює чехословацько радянські відносини до встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Чехословаччиною. В основу роботи покладено документи з радянських і чехословацьких архівів та публікації документів, періодики, мемуари. Позитивною рисою праці є виявлення ролі трудящих мас Чехословаччини у боротьбі, яка точилася навколо питань її зовнішньої політичної орієнтації і зв'язків. Автор переконливо показав, що саме тиск мас був тим фактором, який великою мірою сприяв нормалізації чехословацько радянських відносин. Одночасно він показав, що ці нормалізації вперто протидіяли буржуазні правлячі кола на чолі з Масариком—Бенешем, які підпорядковували свою зовнішню політику антирадянській стратегії імперіалістичних держав. Оригінальним внеском дослідника є розкриття зв'язків між цими колами і контрреволюційною російською і українською еміграцією, хоча ці зв'язки і впливи бажано було показати більш диференційовано. В другій книзі⁸⁷ автор розширив фронт дослідження, розкривши роль і місце Чехословаччини у європейській політиці 1935—1938 рр. Вістря книги спрямоване проти фальсифікації буржуазних істориків, які виправдовують організаторів мюнхенської зради, це тим більш важливо, що впливи цих поглядів позначилися на працях деяких чеських істориків у другій половині 60-х років. І. А. Петерс показав, що національно державні позиції Чехословаччини були підірвані великою буржуазією і аграріями, які не бажали мобілізації народних мас на захист країни і покладалися повністю на західні держави, заздалегідь готові принести її в жертву своїм антирадянським планам. В цих умовах вирішальне значення для збереження незалежності Чехословаччини мало для неї зміцнення відносин з СРСР. Тому автор правильно зосередив свою увагу на розкритті боротьби Радянського Союзу на захист Чехословаччини, виявляючи одночасно саботаж його зусиль правлячою верхівкою країни напередодні і в час Мюнхена (адже всупереч назві книга дає виклад міжнародно політичних подій до початку жовтня 1938 р.). У дослідженні з такої теми автор мав право і обов'язок проаналізувати не лише фактичний хід подій, але й ту реальну історичну альтернативу, яка полягала в опорі агресору. Це вимагає відповіді на головне питання: чи мала Чехословаччина та її союзники сили для ефективною відсічі Німеччині? І. А. Петерс показав, що таку відсіч можна було організувати, поставивши гітлеризм перед воєнно політичною кризою, яку він не зміг би подолати. Однак у зв'язку з особливою важливістю цього питання, яке визначає розмежування між істориками, цей аналіз варто було поглибити, охопивши ним відношення економічних і моральних політичних сил і потенціалів. Це тим більш важливо, що песимістичні оцінки цих можливостей, що їх дають буржуазні вчені, відтворюються до певної міри й в працях деяких сучасних польських істориків.

⁸⁵ Деякі сторони історії Чехословаччини цього періоду досліджені в статті А. Ф. Кізченка «Деякі питання впливу Великої Жовтневої революції на Чехословаччину (1932—1937 рр.)» — «Наукові записки Київського університету» т. 16, вип. 12, К., 1957 та в історико публіцистичних працях М. І. Бабидорича «Маски і обличчя» Ужгород, 1969.

⁸⁶ И. А. Петерс Чехословацко советские отношения (1918—1934). К., 1965.

⁸⁷ И. А. Петерс СССР Чехословацкая и европейская политика накануне Мюнхена. К., 1971.

Майже одночасно з цією книгою була опублікована праця А. Ф. Кізченка, присвячена зовнішній політиці Чехословаччини у травні 1935 р — березні 1938 р.⁸⁸ Автор показав підґрунтя і розвиток відносин Чехословаччини з СРСР, Німеччиною, Югославією, Румунією, Польщею, Угорщиною та іншими державами в їх складному взаємозв'язаному комплексі. Це зроблено не тільки ширше, але й ґрунтовніше, ніж в інших працях завдяки тому, що автор почав свій виклад з показу рушійних сил зовнішньої політики Чехословаччини, дослідивши позиції, міжнародні зв'язки та інтереси чехословацького монополістичного капіталу. На таких нових матеріалах розкривається роль контрреволюційної еміграції, особливо українських буржуазних націоналістів як знаряддя німецького фашизму. Якщо взяти до уваги дослідження її у грацях І. А. Петерса, то можна мабуть вважати, що українські вчені першими в радянській історіографії висвітлюють ці закулісні сторони мігрантської діяльності імперіалістів та їх агентури. Весь наведений в монографії матеріал унаочнює основний висновок автора про «історичну зумовленість і необхідність союзу і співробітництва чеського та словацького народу з Радянським Союзом» як головну гарантію незалежності Чехословаччини. Деякі положення книги вимагають, на наш погляд, розвитку і обґрунтування. Це стосується зокрема, місця Чехословаччини у світовій стратегії міжнародних монополій та «дипломатії монополій» у чехословацькому питанні. Виділення періоду з травня 1935 р по березень 1938 р і визначення його саме як «передня трагедія» не достатньо аргументоване, адже хоча в цей час виявилися (на заході і в Чехословаччині) основні тенденції «мюнхенської» політики, фатальної неминучості Мюнхена ще не було міжнародно-політична «чехословацька криза», яка розгорнулася в наступні місяці, виявила могутні протидійні тенденції, які могли забезпечити зовсім інші її хід і результати.⁸⁹ А. Ф. Кізченко дослідив також антинаціональну політику найбільш реакційного угруповання чеської буржуазії, яка очолила післямюнхенську «Другу республіку» і остаточно підірвала міжнародні умови її існування.⁹⁰

Праці українських вчених з історії Болгарії в період між світовими війнами присвячені переважно питанням революційного руху і радянсько-болгарським зв'язкам.

Книга П. Т. Рушенка висвітлює розвиток болгарського революційного руху в 1918—1923 рр.⁹¹ Автор дав живий опис ходу Вересневого повстання в різних районах країни, показав його масовий характер. Він розкрив значення цього повстання як переломного моменту в боротьбі за шовізацію БКП. Але широкі хронологічні рамки праці можливо, заважали автору докладно дослідити певні сторони складного історичного процесу, зокрема такі оцінки, яких є дискусійною в болгарській марксистській історіографії. Це стосується, наприклад, характеру влади БЗНС у 1920—1923 рр. Змову проти неї реакційної буржуазії на в'язь чи можна пояснювати тим, що БЗНС, ставши її «головною опорою в боротьбі з Комуністичною партією і революційним рухом трудящих» не міг однак, надовго зберегти масу селян під своїм впливом.

⁸⁸ А. Ф. Кізченко. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935—березень 1938 рр. К., 1971.

⁸⁹ Окремі питання історії міжнародних зв'язків Чехословаччини в період «Першої республіки» присвячено статті І. М. Гранчак. Из истории борьбы трудящихся Чехословакии за укрепление международной солидарности в 1929—1933 гг. — «Ученые записки Ужгородского университета» т. 50, Ужгород, 1963. В. І. Павелко. З історії культурних зв'язків Радянської України і Чехословаччини (1918—1939) — «Український історичний журнал» 1966, № 7.

⁹⁰ А. Ф. Кізченко. Зовнішньополітичні відносини так званої «Другої» Чехословацької республіки (жовтень 1938—15 березень 1939 р.) — У зб. «Українське слов'янознавство», вип. 1, Львів, 1970.

⁹¹ П. Т. Рушенко. Великий Жовтень і революційний рух в Болгарії в 1923 р. Харків, 1967.

вом (с 39) Адже політика уряду БЗНС і самого О Стамболіського, втілюючи двоїсту природу дрібних власників з усіма її суперечностями і зигзагами справді зачіпала головні економічні і політичні інтереси класу капіталістів та позиції монархії, саме тому буржуазія називала цю політику «оранжевим більшовизмом» відчуваючи, що вона відкривала перспективи дальшої радикалізації соціально-політичного життя в душі антикапіталізму і посилювала необхідність робітничо-селянського союзу Тому и фашистський переворот 1923 р слід вважати «превентивною контрреволюцією», що мала запобігти цьому закономірному процесу Трохи однобічною є оцінка автором рішень III з'їзду БКП з аграрного питання, він бачить в них лише продовження старих тісняцьких помилок (с 31), хоча на загал ці рішення були значним кроком на шляху більшовізації партії бо вони ясно визнавали революційні потенції трудящого селянства як союзника пролетаріату

Важливі сторінки революційної діяльності БКП висвітлили Г Й Чернявський і болгарський історик Д Даскалов в праці, присвяченій боротьбі партії проти воєнізованої організації російських білогвардійців врангелівців, що були небезпечним зняряддям болгарської контрреволюції⁹² У книзі показано як болгарські комуністи викривали і зривали задуми реакції Це поки що єдина монографія на цю тему

Г Й Чернявському належить перша в історичній літературі монографія що всебічно зображує діяльність БКП в роки часткової стабілізації капіталізму⁹³ Завдяки багатству матеріалу і чітким розв'язанням багатьох питань вона стимулювала даліше марксистське дослідження проблем цього періоду Автор опрацював і вперше ввів в обіг багато архівних матеріалів, включаючи неопубліковані документи Г Димитрова В Коларова та інших керівників партії і спогади революціонерів деякі з них він записав сам Книга дала глибоке дослідження боротьби БКП за відновлення її сил організації і впливів на основі нової стратегії і тактики В ній показано взаємозв'язану діяльність партійного підпілля революційних організації, що мали нелегальну основу і класових легальних організації (профспілкових молодіжних та ін), діяльність яких спрямовувала БКП Виявляючи величезні досягнення партії та певні її слабкості і помилки, історик показав, що сила БКП полягала передусім в її зростаючих зв'язках з масами болгарських трудящих та з міжнародним робітничим і демократичним рухом Книга містить і певні спірні положення До них належать на нашу думку визначення початку і фаз тимчасової стабілізації капіталізму в Болгарії, а також періодизація розвитку робітничого руху в цей період Окреслення БЗНС кінця 20 х років як додатку буржуазних партій (с 51) навряд чи виправдане адже основна маса прихильників і більшість керівників Союзу була в опозиції до фашизму Більшої уваги заслуговувало висвітлення ідеологічної боротьби БКП, зокрема в галузі філософії історії та суспільствознавства проти фашистського шовінізму і клерикалізму Творчо застосовуючи ленінські настанови БКП створила в цей час легальні масові організації Цей досвід БКП Г Й Чернявський розкрив у працях, присвячених створенню Робітничої молодіжної спілки⁹⁴

⁹² Г Й Чернявський Д Даскалов Борбата на БКП прогив врангелієвського заговор София 1964

⁹³ Г Й Чернявський Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма (1925—1929 годы) Харків 1968 Див також його статтю «Створення Робітничої партії в Болгарії — приклад творчого застосування Болгарською комуністичною партією ленінської ідеї поєднання легальних і нелегальних форм боротьби» — «Українське слов'янознавство» вип 2 1970

⁹⁴ Г Й Чернявський Борбата на Българската комунистическа партия за създаване и укрепване на Работническия младежи съюз (1926—1929 г.) София 1958 и того ж Возникновение и развитие пролетарского молодежного движения в Болгарии (1903—1939 гг.) — «Ученые записки Института славяноведения АН СССР» т 15 М 1957

У наступний період БКП посилила боротьбу проти фашизму, розгортаючи її на основі широкого демократичного фронту. Ця діяльність партії розглянута у статтях Г. Г. Тамбовцева⁹⁵. Він показав зокрема, згубність «лівого» сектанства, його викриття і подолання партією.

Маловивчену сторону співробітництва БКП і КПРС пов'язану з діяльністю болгарських політемігрантів в УРСР в 1925—1929 рр. вперше на значних джерельних матеріалах дослідив М. Д. Дихан⁹⁶. Ця еміграція мала масовий характер в часи фашистського терору в Болгарії. Простеживши діяльність організації, створених болгарськими комуністами в УРСР та їх плідну участь в соціалістичному будівництві, М. Д. Дихан показав яку велику ідеологічну і політичну школу вони пройшли під керівництвом КПРС. Він навів цікаві факти про підготовку з емігрантів кадрів партійних працівників, вишкочивих і технічних спеціалістів та виявив їх роль у залученні болгарського населення України до будівництва соціалістичного господарства і культури.

Розвиток болгарсько-радянських культурних зв'язків у 30-х роках та роль радянської культури в розвитку прогресивної культури в Болгарії розглянув Л. О. Пашковський⁹⁷.

Історія міжвоєнної Югославії не має ще своїх дослідників серед українських славистів.

*

Широким фронтом провадиться вивчення в УРСР історії слов'янських країн в період другої світової війни. Народи яких борючись проти фашизму з новою силою усвідомили єдність своєї історичної долі і неподільно з'єднали справу свого національно-державного існування із справою соціальної революції. На цих основах їх боротьба позначилася безпосередньою і наглибшою інтернаціоналізацією: вони боролися разом в коаліції, яку очолював Радянський Союз, їх рух спрямовували комуністичні партії, пов'язані єдністю марксистсько-ленінської ідеології, а в кожній країні в цьому русі брали участь представники інших братніх народів.

Ці характерні риси відображено в праці В. І. Клокова⁹⁸, що була першою в радянській літературі спробою показати боротьбу слов'янства проти фашизму як єдиний і взаємозв'язаний історичний процес. Для історіографічної оцінки цієї книги слід згадати, що в час її підготовки не було ще створено ні цілісних наукових досліджень з історії національно-визвольної боротьби і революції в окремих слов'янських країнах. Історик показав вирішальне значення зусиль і перемог радянського народу та його Збройних Сил для розгортання визвольного руху в слов'янських країнах і показав його зростання. Він зумів вияви

⁹⁵ Г. Г. Тамбовцев. Влияние победы социализма в СССР на подъем революционного движения болгарского народа в 1935—1936 гг. — Сборник научных работ Львовского медицинского института. Львов, 1957. Итого ж. Борьба Болгарской компартии за мир и дружбу с СССР (1929—1941 гг.) — «Українське слов'янознавство» вип. 2. Львів, 1970.

⁹⁶ М. Д. Дихан. Деяността на българските политически емигранти в Южна Украина през 1925—1929 гг. — «Исторически преглед» кн. 4—5, 1967. Итого ж. Българската съветска партийна школа в Днепропетровск и Одеса — огнище за марксистско-ленінська просвета (1924—1930 гг.) — «Исторически преглед» кн. 1—2, 1970.

⁹⁷ Л. О. Пашковський. Организация и деятельность Товариществ болгаро-радянської дружби (1934—1941 гг.) — «Вісник Харківського університету» т. 22. Історична серія, вип. 2. Харків, 1967. Итого ж. Радянсько-болгарські зв'язки в галузі кінематографії до відновлення дипломатичних відносин між обома країнами — «Українське слов'янознавство» вип. 3. Львів, 1971.

⁹⁸ В. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.) К. 1961. Итому ж. належить стаття «Єдність слов'янських народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни» — У зб. Історичні зв'язки слов'янських народів. К. 1963.

ти певні специфічні сторони цього руху в окремих країнах та обгрунтував єдину періодизацію історії руху Опору⁹⁹

Народні повстання, як вищий щабель антифашистського визвольного руху в слов'янських країнах відтворив у науково популярних нарисах М. І. Семиряга¹⁰⁰. Він показав роль комуністів в організації масової боротьби в Югославії, Чехословаччині, Болгарії. Автор правильно розкрив характер героїчного Варшавського повстання, що з вини реакціонерів-авантюристів перетворилося на жалливу народну трагедію. М. І. Семиряга широко охопивши матеріал з історії країн — учасниць великої війни, показав інтернаціональну єдність антифашистського руху в усіх його головних формах¹⁰¹. В найбільш цікаві частини роботи він показав спільні бої дві радянських Збройних Сил та народно-визвольних армії країн Центральної і Південно-Східної Європи.

Важливий аспект антифашистського руху Опору розглянути в праці В. І. Клокова, написаній у співавторстві з А. В. Кудрицьким та І. М. Бречак¹⁰². Книжка містить цікаві матеріали про участь українців у визвольній боротьбі народів Польщі, Югославії і Болгарії.

В історії слов'янських країн періоду другої світової війни як її досліджують українські славісти найбільшим є розділ, присвячений Польщі. Розвиток національно-визвольного руху в Польщі розглянули В. А. Новодран і Ю. І. Макар¹⁰³. Найбільшу увагу Новодран приділив формуванню ППР, опрацюванню нею нової концепції польської революції та її боротьби за маси на основі утворення єдиного робітничого і народно-демократичного фронту. Автор зумів подолати деякі спрощення, поширені раніше в літературі при висвітленні складу і діяльності АК, окремих буржуазних і дрібнобуржуазних угруповань тощо, хоча не зумів їх уникнути, наприклад при зображенні відносин між ППР та лівосоціалістичною партією (РППС). Глибше слід було розкрити роль Комінтерну і польської комуністичної еміграції в СРСР у підготовці до відтворення марксистсько-ленінської партії. Варто було охарактеризувати внесок таких діячів партії, як М. Новотко і П. Фіндер, у вироблення її програми і тактики. Ю. І. Макар висвітлив характер і значення Варшавського повстання 1944 р.

Першим в історіографії СРСР і ПНР дослідженням становища і діяльності польської прогресивної еміграції в СРСР в часи другої світової війни була книга П. М. Калениченка, написана переважно на основі опублікованих документів¹⁰⁴. Автор навів матеріал про велику допомогу, подану полякам радянським народом в роки війни для поліпшення їх матеріального становища і проведення культурно-освітньої роботи. Найцікавіша частина книги присвячена утворенню і діяльності Союзу польських патріотів в СРСР та польських виськових частин, що взяли активну участь у війні з німецькими фашистами. В

⁹⁹ Див. також В. Н. Клоков. О характере и периодизации движения Сопротивления в годы второй мировой войны — «Новая и новейшая история» 1961 № 5

¹⁰⁰ М. И. Семиряга. Антифашистские народные восстания. М. 1965

¹⁰¹ М. И. Семиряга. Вторая мировая война и протестарский интернационализм. М. 1962. Його ж. Интернациональный характер движения Сопротивления народов Европы в годы второй мировой войны — «Новая и новейшая история» 1961 № 6. Його ж. Борьба коммунистических партий за интернациональную единство трудящихся в роки другої світової війни — «Наукові праці з історії КПРС» вип. 7. К. 1966

¹⁰² В. Клоков, А. Кудрицкий и И. Бречак. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 роки). К. 1968

¹⁰³ В. А. Новодран. Из истории борьбы Польской рабочей партии за создание антигитлеровского национального фронта (1942—1943 гг.) — «Ученые записки АОН при ЦК КПСС» вып. 33. М. 1958. Ю. И. Макар. Братня допомога радянського народу в Варшавському повстанні проти німецько-фашистських окупантів у 1944 р. — «Питання нової і новітньої історії» вип. 10. К. 1970. Його ж. Дві сторони повстання 1944 року в Варшаві — Там же вип. 12. К. 1971

¹⁰⁴ П. М. Калениченко. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. К. 1957

книзі правильно окреслено великий внесок, зроблений комуністами — організаторами СПП, у визначенні глибоких революційних перетворень, що були передумовою відновлення Польщі та її існування як незалежної і міцної держави. У зв'язку з цим СПП особливо багато зробила для обґрунтування єдиного правильного розв'язання питання про східні і західні кордони нової Польщі та для з'ясування масами головного уроку польської історії, що вимагав всебічного союзу з СРСР. На нашу думку, автор міг дещо ширше показати характер СПП як організації єдиного антифашистського фронту.

Перше в радянській історіографії монографічне дослідження історії радянсько-польських відносин в період антифашистської війни і утворення ПНР належить І. Д. Кундюбі.¹⁰⁵ Ця праця викликає інтерес передусім багатим фактичним матеріалом, викладеним на основі головної марксистсько-ленінської методологічної частини, що встановлює зростаючу роль народних мас в новітній історії міжнародних відносин. Докладно показано, як народні маси здійснювали радянсько-польський союз в різних формах і на різних рівнях. Історик висвітлив корінну відмінність політики, яку провадили у польському питанні СРСР і західні держави. Викриття антинаціональної політики польської реакції було б, на нашу думку, повнішим, коли б автор ширше висвітлив антирадянську політику польського емігрантського уряду і, з другого боку, боротьбу проти неї революційно-патріотичних сил Польщі.

Передумови цілі і методи політики емігрантського польського уряду розглянув І. І. Бслякевич.¹⁰⁶ Він розкрив її авантюристський і підливний характер вже наприкінці 1939 — на початку 1940 рр.

Книга І. А. Петерса¹⁰⁷ була однією з перших в радянській історіографії спроб дослідження розвитку національно-визвольної боротьби народів Чехословаччини у 1939—1945 рр. Автор показав, що вона здійснювалась під керівництвом КПЧ і що передова роль партії була головним суб'єктивним фактором її переростання в народно-демократичну революцію. В центрі книги — розвиток радянсько-чехословацького співробітництва в політичній і військовій галузях. І. А. Петерс висвітлює створення і діяльність чехословацьких військових частин в СРСР, розкриває характер і значення Словацького і Празького (краще маючи на увазі його розмах казати Чеське) повстань зм'якшуючи зміст і форми нової державності. Автор, використавши опубліковані документи та дослідження відтворив її певні хиби і помилки, що були їй властиві в той час (кінець 50-х років). Це стосується особливо тих розділів книги, в яких, розглядаючи розвиток антифашистського руху в Словаччині, він пояснює всі дії і уявляє її слабкості діяльністю в керівництві КПС ворожих елементів, до яких було доволі віднесено видатних діячів партії.

Бойове товариство чехословацьких частин і Радянської Армії відобразити в картинах В. І. Котляров і О. Д. Марченко.¹⁰⁸ Вони показали також підступні дії емігрантського уряду, спрямовані проти посилення цих частин, кістяк яких створили комуністи. У книзі М. Б. Погребинського і Д. Ю. Берлінського¹⁰⁹ розкрито життєвий шлях і бойові

¹⁰⁵ Н. Д. Кундюба. Советско-польские отношения (1939—1945 гг.). К. 1963.

¹⁰⁶ И. И. Белякевич. Из истории антинациональной политики польского эмигрантского «правительства» в начальный период мировой войны — «Научные записки Львовского университета. Серия историческая» т. 36, вып. 6, 1955.

¹⁰⁷ И. А. Петерс. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни. К. 1959.

¹⁰⁸ В. И. Котляров, А. Д. Марченко. Дружба скрепленная кровью. Харьков 1963. А. Д. Марченко. Соколов — символ боевого братства — «Военно-исторический журнал» 1963 № 3.

¹⁰⁹ Д. Ю. Берлинский, М. Б. Погребинский. Герои Советского Союза Ян Налепка. К. 1951. Іх же. Подвиг Яна Налепки. М. 1959. Книга була перевидана (в перекладах) у Празі і в Братиславі.

ву діяльність словацького патріота Героя Радянського Союзу Яна Налепки. Боювій взаємодії радянських і чехословацьких воїнів і партизанів в роки війни присвячена стаття І. Я. Жученка¹¹⁰

Кілька праць українських істориків присвячено революційно-визвольній боротьбі болгарського народу в цей період. Найгрунтовнішою серед них є монографія І. В. Ганевича¹¹¹. Автор широко використав фонди болгарських архівів, публікації документів, радянську і болгарську пресу (включаючи й нелегальну), мемуарну і дослідницьку літературу та ін. Це допомогло йому створити одне з перших наукових досліджень з багатим фактичним матеріалом і змістовним теоретичним аналізом історії болгарського руху Опору. Він показав, що ця боротьба розгорталася під керівництвом БКП, розкрив розвиток і взаємозв'язок різноманітних її форм — від саботажу і страйків на підприємствах до боєвих дій партизанських загонів і з'єднань. Особливо змістовним є останній розділ монографії, присвячений збройному повстанню 9 вересня 1944 р. і встановленню народної влади. І. В. Ганевич першим серед радянських істориків висловив думку про те, що Вересневе повстання 1944 р. від самого початку своїм соціально-політичним змістом було соціалістичною революцією¹¹². Ця правильна характеристика добре обґрунтована в книзі В. зв'язку з цим велике місце відведено потеміці з тими дослідниками, які твердили, що в Болгарії революція пройшла через два етапи — буржуазно-демократичний і соціалістичний. Але нам здається, що автор подекуди не зовсім вірно інтерпретує фактичний матеріал, що почасти зв'язане з спірним використанням деяких понять. Так, наприклад, можна погодитися з його твердженням, що вже в 1943 р. «в Болгарії йшла справжня громадянська війна» (стор. 157). Це положення, в свою чергу, випливає з думки про те, що «восени 1943 р. в країні назривала революційна криза» (стор. 144). Однак така криза є найгострішим виявом революційної ситуації, а щодо неї І. В. Ганевич пише, що така ситуація (або «загальнонаціональна криза») склалася лише влітку 1944 р. (стор. 199). Останнє твердження не мало б мабуть, лягти в основу розгляду цієї складної проблеми. Варто було ширше показати спільну боротьбу болгарського і грецького народів проти окупантів та їх поплічників, особливо в її найвищих формах партизанської війни.

Стратегію і тактику БКП у боротьбі за створення Вітчизняного фронту досліджує А. О. Копилов¹¹³. Роль Радянської Армії у визволенні Болгарії і у забезпеченні перемоги Вересневої революції висвітлює М. І. Турівненко¹¹⁴.

Поки що в українській славистиці майже немає спеціальних досліджень про героїчну визвольну війну та народну революцію в Югославії. До небагатьох таких праць належить стаття С. Л. Каірова про діяльність КПЮ, спрямовану на організацію збройного повстання про

¹¹⁰ І. Я. Жученко. Боюва взаємодія радянських і чехословацьких воїнів і партизанів — «Український історичний журнал» 1970 № 5.

¹¹¹ И. В. Ганевич. Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.) К. 1959. Итого ж. Вооруженное восстание в Болгарии 9 сентября 1944 г. — «Труды Одесского университета. Серия общественных наук» т. 145, вып. 1, 1965.

¹¹² И. В. Ганевич. Международное значение ленинской теории перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую — Сборник трудов Одесского госуниверситета т. 146, 1956.

¹¹³ А. О. Копилов. Початок боротьби Болгарської Робітничої партії за створення Вітчизняного фронту 1966 року. До питання про утворення Національного комітету Вітчизняного фронту в Болгарії — «Питання нової і новітньої історії» вип. 3, К. 1966.

¹¹⁴ М. І. Турівненко. Визвольна місія Радянської Армії (вересень 1944 р.) — «Вісник Харківського університету. Історична серія» вип. 2, № 22, 1967.

ти окупантів ¹¹⁵ Новою і цікавою за матеріалом є розвідка Ф П Шевченка про участь югославів у партизанській боротьбі на Україні у 1941—1944 рр ¹¹⁶

Поодинокую залишається і стаття М В Куяна про діяльність Все слов'янського Комітету, створеного слов'янськими антифашистами у Москві ¹¹⁷

*

Дуже важливим науково і політично вагомим є дослідження в славистиці проблем становлення і розвитку соціалістичного суспільства в зарубіжних слов'янських країнах. Саме в цій галузі історик марксист може з найбільшим охопленням і глибиною виявити закономірне перетворення базису і надбудови суспільства. Воно всебічно проявляється в соціальних процесах, зокрема в перетворенні і розвитку робітничого класу, трудячого селянства та інтелігенції, а також у розпаді і ліквідації експлуататорських класів зумовлюючи створення нової соціальної єдності. Провідною темою в цих дослідженнях є вивчення ролі марксистсько-ленінських партій.

В українській славистиці соціалістичному будівництву в зарубіжних слов'янських країнах присвячено чимало наукових і науково-популярних розвідок та студій. Переважно це статті і брошури. Але як показують навіть перші спроби їх класифікації, вони здебільшого відображають розвиток окремих галузей господарства з його соціальними передумовами і наслідками та розвиток економічного і науково-технічного співробітництва між цими країнами та СРСР. Українські слависти повинні ще значно поглибити свої дослідження з історії соціалістичної доби, порушуючи нові проблеми, розглядаючи їх комплексно, з використанням усіх методів і цілого категоріального апарату марксистської методології.

Це велике завдання залишається актуальним, хоча в УРСР за останні роки вишло кілька колективних монографій і збірок, які є спробою стислого зображення соціалістичного будівництва в зарубіжних слов'янських країнах ¹¹⁸.

Окремі риси будівництва соціалізму в Польщі розглянуті в науково-популярних книжках і дослідницьких нарисах. Серед них можна виділити брошури і статті І Д Кундюби і П М Калениченка ¹¹⁹, що окреслюють основні напрямки і підсумки розвитку ПНР в галузі господарства і культури. В наших історіографіях ще бракує ґрунтовних праць про діяльність ППР і ПОРП щодо втілення в життя основних принципів марксистсько-ленінської ідеології. Цікавою спробою такого дослідження є стаття М Д Куликівського ¹²⁰ про боротьбу ППР за зміц-

¹¹⁵ С Л Каіров. До питання про початок антифашистського повстання 1941 р в Югославії. — «Вісник Харківського університету. Історична серія» вип 2 № 22 1967.

¹¹⁶ Ф П Шевченко. Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — У зб. Історичні зв'язки слов'янських народів. К 1963.

¹¹⁷ М В Куян. Діяльність Всеслов'янського Комітету по згуртуванню антифашистських сил (1941—1945). — «Український історичний журнал» 1970 № 7.

¹¹⁸ Великий Жовтень і міжнародний робітничий та національно-визвольний рух. Розділ 3. Автори нарисів з історії слов'янських країн: О С Бейліс, І В Ганевич, І Д Кундюба, В Д Лисоченко, І М Мельникова, Б І Распутніс. Інтернаціональна сила ленінських ідей. Розділ 9. Автори: С М Антонюк, І С Дзюбка, І Ф Євсєєв, Г М Попов, Вєлика Жовтнева. Соціалістична революція і розвиток світової системи соціалізму. К 1967.

¹¹⁹ Див: І Д Кундюба. Успіхи соціалістичного будівництва в ПНР. К 1959; П М Калениченко. 1000 ліття Польської держави. К 1966; його ж. Соціалістичні перетворення в Народній Польщі. — У зб. З історії зарубіжних соціалістичних країн. К 1971.

¹²⁰ М Д Куликівський. Боротьба ППР за зміцнення диктатури пролетаріату в 1947—1948 рр. — «Український історичний журнал» 1969 № 7.

нення диктатури пролетаріату в роки загострення класової боротьби в країні в 1947—1948 рр. Майже немає в нас праць, що розкривають зміцнення і розвиток народної держави та її інституції як знарядь соціалістичного будівництва, політично-ідеологічний розвиток демократичних партій і організації Національного фронту поширення і вдосконалення соціалістичної демократії.

Краще стоїть справа щодо історії народного господарства ПНР. В дослідженні цих питань плідно співпрацюють історики і економісти. Будівництво соціалістичної економіки Польщі до кінця 50-х років розглянув В. П. Демченко¹²¹. Він показав значення соціалістичної індустріалізації як матеріальної передумови і основи соціальних перетворень. Праці кількох вчених були присвячені аграрним перетворенням і розвитку сільського господарства в ПНР. М. Г. Клишко виявив економічну і соціальну необхідність ліквідації поміщицького землеволодіння в Польщі для забезпечення її господарської відбудови і розвитку та соціально-політичної консолідації: він показав, що реформа здійснювалася в умовах загостреної класової боротьби і привела до корінних змін в соціальному обличчі села¹²². Розвиток сільського господарства в період реформи і відбудови (до 1949 р.) автор простежив в тісному зв'язку з розвитком промисловості та з суспільно-політичним процесом взагалі. Монографія отже, вишла за межі суто економічного дослідження. Але в тлумаченні деяких питань, наприклад — можливіх термінів і форм соціалістичного кооперування села, книга відбила певні схематичні і спрощені уявлення, поширені в той час.

Н. І. Владимірова дослідила соціальну природу і хід аграрної реформи в Польщі та її соціально-економічні і політичні наслідки. П. Х. Кучерявенко з'ясував значення цієї реформи як передумови соціалістичного перетворення сільського господарства в ПНР¹²³.

С. М. Антонюк, розглядаючи розвиток сільського господарства Польщі, найбільше уваги приділив аграрній політиці ПОРП, особливо її діяльності щодо створення політичних і матеріально-технічних передумов соціалістичного перетворення села¹²⁴.

Дальше дослідження соціально-економічних проблем має поширити основу для вивчення розвитку робітничого класу і селянства в народній Польщі, включаючи зміну їх складу, умови життя і праці, трудові рухи, громадсько-політичну активність тощо.

Формування соціалістичної інтелігенції і соціального складу і ролі в суспільстві у зв'язку з здійсненням культурної революції в ПНР розглянув Л. Г. Федоренко¹²⁵. Становищу польської молоді та її участі у соціалістичному будівництві присвячено брошуру С. М. Антоню

¹²¹ В. П. Демченко. Будівництво соціалістичної економіки в Польській Народній республіці. К. 1959.

¹²² Н. Я. Клишко. Общественно-экономические преобразования в древне-Польской Народной Республике. ч. I — Аграрные отношения в старой Польше и их преобразование народно-демократической властью. К. 1959.

¹²³ Н. І. Владимірова. Проведення аграрної реформи в народно-демократичній Польщі — «Праці Одеського університету. Серія історична» т. 152, вип. 9. П. Х. Кучерявенко. Аграрная реформа — важнейшая предпосылка социалистического преобразования сельского хозяйства в Польской Народной Республике. Сборник научных работ кафедр политической экономии вузов г. Харькова, вып. 7, 1960.

¹²⁴ С. М. Антонюк. Развитие сельского хозяйства в народной Польше. К. 1960. Итого ж. Союз рабочих и крестьян — важная предпосылка социалистического перетворення сільського господарства в народній Польщі — «Український історичний журнал» 1960 № 5. Итого ж. Діяльність Польської об'єднаної робітничої партії по створенню матеріально-технічних передумов соціалістичного виробничого кооперування сільського господарства (1950—1960 рр.) — «Наукові праці з історії КПРС» вип. 7, К. 1966.

¹²⁵ Л. Г. Федоренко. Формування соціалістичної інтелігенції в Польській Народній Республіці — «Український історичний журнал» 1969 № 7.

ка і П. М. Калениченка¹²⁶ Революційні перетворення здійснювалися в країні в непримиренній ідеологічній боротьбі важливою частиною якої було розкриття і подолання реакційного клерикалізму. Ці питання висвітлено у статті А. В. Санцевича¹²⁷. Потребує глибшого вивчення одночасна діяльність ПОРП і народної влади спрямована на залучення патріотичної і прогресивної частини віруючих до активної участі у будівництві нової Польщі.

Велика увага приділялася в українських полоністиці вивченню нової природи і всебічного розвитку відносин між СРСР і юввоо Польщею. Передумови радянсько-польського співробітництва та його розгортання у галузях політики, економіки і культури (до 1960 р.) досліджено в монографії І. Ф. Євсєєва¹²⁸. Використавши документи радянських і польських державних та громадських організацій, він висвітлив, зокрема процес двосторонньої репатріації, що супроводжував остаточне встановлення радянсько-польських кордонів. Автор показав форми і етапи розгортання радянсько-польської торгівлі та науково-технічного співробітництва і обміну передовим виробничим досвідом у промисловості і сільському господарстві. І. Ф. Євсєєв продовжив вивчення радянсько-польського співробітництва і місця в них УРСР в статтях, що висвітлювали також новий період і нові форми цих взаємин¹²⁹. Ці проблеми порушено також у багатьох наукових і науково-популярних працях П. М. Калениченка, І. Т. Лісевича, М. М. Скачка та ін.¹³⁰

Історію соціалістичної революції та соціалістичного будівництва в Чехословаччині розглянуто в кількох науково-популярних працях (С. Є. Макогон, А. Ф. Кізченка, І. С. Дзюбка, К. І. Позднякова)¹³¹. Широким охопленням матеріалу відрізняється книжка І. С. Дзюбка про перемогу соціалізму в країні¹³². В цих працях був викладений значний і в основному правильно висвітлений фактичний матеріал. Але подекуди бачимо дещо спрощене уявлення про хід і перспективи суспільного розвитку в Чехословаччині. Тут, зокрема, позначилася недооцінка об'єктивних і суб'єктивних труднощів становлення соціалізму та його переходу в нову фазу — розвинутого соціалістичного суспільства. Адже саме наприкінці 50-х — на початку 60-х років такі труднощі виявилися в Чехословаччині в зв'язку з тим, що в ній не були підготовлені всі умови для переходу до інтенсивного розвитку економіки на базі науково-технічної революції. Як показали дальші події, переоцінювалися зміни в соціальній структурі, що приводило до применшення ролі класової боротьби і можливостей активізації антисоціалістичних сил, які спиралися на залишки експлуататорських класів.

¹²⁶ С. М. Антонюк, П. М. Калениченко, Молоде покоління Польщі, К., 1960.

¹²⁷ А. В. Санцевич, Підступи Ватикану і католицької релігії у народній Польщі (1945—1961 рр.) — «Український історичний журнал», 1962, № 1.

¹²⁸ І. Ф. Євсєєв, Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962.

¹²⁹ І. Ф. Євсєєв, Економічне і науково-технічне співробітництво Радянської України і Народної Польщі — У зб. Незборима сила ідей Жовтня. Матеріали наукової сесії «Історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції в житті українського і польського народів», К., 1967.

¹³⁰ П. М. Калениченко, Співробітництво Радянської України та Народної Польщі, К., 1969; І. Т. Лісевич, Дружбі наші жити у віках (до 25 річчя радянсько-польського Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво), К., 1970; М. М. Скачко, Культурні зв'язки двох братніх народів — українського і польського — У зб. Незборима сила ідей Жовтня.

¹³¹ С. Є. Макогон, Чехословаччина на шляху до соціалізму, К., 1957; А. Ф. Кізченко, Чехословаччина завершує будівництво соціалізму, К., 1959; І. С. Дзюбка, Чехословаччина на соціалістичному шляху, К., 1960; К. І. Поздняков, Чехословаччина — країна переміглого соціалізму, К., 1962.

¹³² І. С. Дзюбка, Перемога соціалізму в Чехословаччині, К., 1962.

Єдність наукових методів і настанов, а водночас збагачення матеріалів і поглиблення аналізу діяльності КПЧ як організатора соціалістичної революції і соціалістичного будівництва виявилися в науково популярних нарисах В. В. Сухарева, Б. І. Співака та І. М. Мельникової з історії партії.¹³³

Краще, ніж пізніші періоди в українській історіографії досліджено національно-демократичну революцію та її переростання в революцію соціалістичну. Закономірність цього переходу, боротьбу КПЧ і очолюваних чехів за його здійснення показала І. М. Мельникова.¹³⁴ Вона переконливо спростувала твердження буржуазних і опортуністичних вчених про «експорт революції» у Чехословаччину та руйнування в ній умов, що нібито давали змогу перейти до соціалізму шляхом «чистої демократії» без диктатури пролетаріату. Роль робітничого класу як свідомого борця за перемогу соціалізму в лютийні дні 1948 р. розкриває В. В. Сухарев.¹³⁵ В працях Є. П. Пугача¹³⁶ висвітлено соціально-політичну боротьбу в Словаччині у 1945—1948 рр. Він показав зокрема, боротьбу Компартії Словаччини за селянські маси в ході підготовки і проведення селянської реформи, що була пов'язана з подоланням залишків сектанства всередині самої партії.

Низка статей і перше монографічне дослідження з історії розв'язання національного питання в ЧССР належить І. С. Дзюбко.¹³⁷ В своєму дослідженні він використав архіви СРСР і ЧССР, включаючи історико-партійні архіви майже усіх областей і районів, де є національні меншості ЧССР. Він простежив вироблення програми і здійснення політики КПЧ в національному питанні, доводячи, що розв'язання його було неможливе в умовах капіталізму. Показав, що КПЧ зробила його розв'язання, особливо в Словаччині, складовою частиною питання про соціальну революцію і соціалістичне будівництво. В умовах соціалізму це означало досягнення не лише політично-правової, а й фактичної рівності між чехами та іншими національностями країни завдяки прискоренню індустріалізації відсталіх районів та розгортанню в них культурної революції. Успіхи цієї величезної роботи зміцнили як показав автор соціально-політичну єдність народів нової Чехословаччини. Однак дослідник повторив і деякі помилкові погляди, поширені в той час, згідно з якими було усунуто проблему федерації Чехії і Словаччини. Досвід показав, що саме така будова ЧССР найкраще забезпечує соціалістичну єдність двонаціональної держави.

¹³³ В. В. Сухарев Комуністична партія Чехословаччини — боюючий авангард трудящих К 1961 Б. І. Співак І. М. Мельникова Гартована у боротьбі (До 50 річчя КПЧ) К 1971 І. М. Мельникова Шляхом боротьби і перемог (До 50 річчя Комуністичної партії Чехословаччини) — «Український історичний журнал» 1971 № 5

¹³⁴ І. М. Мельникова Шлях до перемоги соціалістичної революції в Чехословаччині — У зб. З історії зарубіжних соціалістичних країн

¹³⁵ В. В. Сухарев Робітничий клас Чехословаччини в лютийні події 1948 року — «Вісник Харківського університету» № 17 вип. 1 1966 Шляхи організації робітничого класу та підвищення його ролі у житті країни В. В. Сухарев розглянув у статті «Комуністична партія Чехословаччини — організатор трудового змагання у промисловості (1945—1948 рр.)» — У зб. Наукові праці з історії КПРС вип. 7 К 1966

¹³⁶ Є. П. Пугач Політична боротьба в Словаччині напередодні лютого 1948 г. — У зб. Из історії боротьби КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР вып. 4 Харків 1965 и того ж Боротьба комуністичної партії Словаччини за селянські маси в 1945—1948 рр. — «Вісник Харківського університету. Історична серія» вип. 2 № 22

¹³⁷ І. С. Дзюбко Розв'язання національного питання в Чехословаччині — закономірності будівництва соціалізму К 1966 и того ж Боротьба КПЧ за розв'язання національного питання (1921—1955 рр.) — У зб. Історичні зв'язки словянських народів К 1956 и того ж Соціалістична індустріалізація Словаччини — У зб. Питання історії і культури слов'ян К 1963

Роль ЧССР (до 1960 р) у проведенні політики розрядки напруженості у Європі розглянув І А Петерс¹³⁸ Проблеми політичного, економічного науково технічного і культурного співробітництва ЧССР з СРСР висвітлені в нарисах і статтях В І Котлярова і О Д Марченка, В І Павелко, В Г Любченко, які виявили місце УРСР в цих зв'язках¹³⁹

У дослідженні історії соціалістичної Болгарії в українській славістиці значне місце посідає вивчення діяльності БКП як організатора і провідника мас в боротьбі за соціальні економічні і культурні перетворення Передумови і хід соціалістичної революції та напрямки і етапи будівництва соціалізму в Болгарії відображені в нарисах І В Гачевича і М Т Чижевського та В А Жебокрицького і А І Чернії багатих важливим і чітко впорядкованим матеріалом з історії держави господарства і культури країни¹⁴⁰

Діяльність БКП у зміцненні класової організації робітників та посиленні їх ролі в суспільстві під час підготовки і проведення соціалістичних перетворень у промисловості (1944—1947 рр) розглянули А І Доронченков¹⁴¹ і А І Чернії¹⁴², а в роки першої п'ятирічки — М Т Чижевський¹⁴³ який, зокрема, показав початки соціалістичного змагання Основні напрями роботи, що її проводила партія по зміцненню союзу робітничого класу і селянства в період соціалістичного перетворення села висвітлив В І Голуб¹⁴⁴

Глибоко, на наш погляд дослідили українські болгаристи складову і надзвичайно важливу частину соціалістичного будівництва — культурну революцію Першою працею з цієї проблеми була книга

¹³⁸ І А Петерс Чехословаччина в європейській політиці (1918—1960 рр) — У зб З історії зарубіжних соціалістичних країн

¹³⁹ В І Котляров А Д Марченко Дружба скрепленная кровью Харків 1963 В І Павелко Роль громадських організації УРСР і ЧССР у культурному співробітництві Радянської України та Чехословаччини (1945—1965 рр) — «Український історичний журнал» 1967 № 9 його ж Здружені в віках К 1969 В Г Любченко З історії культурного співробітництва України і Чехословаччини (1956—1969 рр) — «Український історичний журнал» 1969 № 12

¹⁴⁰ І В Ганевич М Т Чижевський Боротьба болгарського народу за завершення будівництва соціалізму К 1964 В А Жебокрицький А І Чернії Народна Республіка Болгарія До 25 річчя соціалістичної революції К 1969

¹⁴¹ А І Доронченков Из истории мероприятия БРП(к) и правительства Отечественного фронта по восстановлению промышленности Болгарии в течение первого года двухлетки — «Ученые записки Великолуцкого пединститута» т 4 вып 2 1959 його ж Из истории мероприятия БРП(к) и правительства Отечественного фронта по восстановлению промышленности Болгарии на заключительном этапе двухлетки — «Ученые записки Великолуцкого пединститута» т 4 вып 15 1961 його ж К вопросу о трудовом подъеме болгарского рабочего класса в первые годы народной власти — «Славянский сборник» В Туки 1963

¹⁴² А І Чернії К вопросу о рабочем контроле в болгарской промышленности (сентябрь 1944 — декабрь 1947 гг) — «Советское славяноведение» 1965 № 4 його ж Организация государственного контроля в болгарской промышленности в первые годы социалистической революции (вересень 1944 — грудень 1947 рр) — «Український історичний журнал» 1965 № 8 його ж Перетворення у народному господарстві Болгарії в перші роки соціалістичної революції (1944—1947 рр) — «Пізнання нової і новітньої історії» вип 11 Вид во Київського ун-ту 1970 його ж Болгарська комуністична партія у боротьбі за завершення експропріації капіталістичної власності у промисловості — Там же вип 12 1971

¹⁴³ М Т Чижевський Діяльність Болгарської комуністичної партії по підвищенню свідомості робітничого класу в роки першої п'ятирічки (1949—1953 рр) — «Праці Одеського університету» т 152 1962 його ж Боротьба болгарської комуністичної партії за підвищення культурно технічного рівня робітничого класу в роки першої п'ятирічки (1949—1952 рр) — Там же його ж Деяності на Българската Комуністическа партия за разпространяване на съветските новатори по снижаване себестоимостта на промишлената продукция през първата петилетка (1949—1952 гг) — «Исторически преглед» 1962 № 4

¹⁴⁴ В І Голуб Роль БКП у зміцненні союзу робітничого класу та селянства в період будівництва соціалізму — «Український історичний журнал» 1970 № 8

М Є Добрускіна¹⁴⁵, який показав швидкий розвиток освіти і науки в Болгарії піднесення літератури і мистецтва та їх реалістичне спрямування, перетворення і поширення «читалищ» та інших культурно освітніх установ в осередки комуністичного виховання мас. Він показав поширення вищої освіти, що привело до масового формування інтелігенції з трудящих верств.

Г М Попов відтворив у своїй ґрунтовній монографії здійснення культурної революції в 1944—1948 рр. виходячи з її соціалістичного характеру¹⁴⁶. Він всебічно висвітлив діяльність БКП як організатора і керівника культурної революції та діяльність місцевих органів влади партійних, громадських і творчих організацій щодо її здійснення. Автор показав переплетіння завдань і заходів культурної революції із завданнями і методами характерними для революції соціальної і політичної. З цього погляду цікавими і повчальними є наприклад, факти, які свідчать про те, що буржуазні змовники зловживали свободою слова друку і що буржуазна преса та інші антинародні видання були ліквідовані за прямим бажанням мас. Автор показав, що основою культурної революції було утвердження і поширення марксистсько-ленінської ідеології. Він дослідив формування соціалістичної народної інтелігенції, зокрема використання БКП політичної диференціації всередині старих вчених і спеціалістів для залучення більшості їх до соціалістичного будівництва. Г М Попов однак попередив, що багато конкретних питань він лише окреслив і що вони потребують дальшого вивчення.

Радянсько-болгарське співробітництво як могутній фактор економічного і політичного зміцнення НРБ розглянули М М Типовченко, А І Черніи, К П Бахмат та ін.¹⁴⁷ Багатим архівним матеріалом на цю тему виділяються праці А І Доронченкова, який показав шляхи і форми використання в НРБ передового виробничого досвіду радянського робітничого класу при організації ударницького руху¹⁴⁸. Значний джерельний матеріал покладено в основу монографії П С Соханя, що висвітлює економічне, науково-технічне і культурне співробітництво УРСР і НРБ як важливу частину радянсько-болгарських взаємозв'язків¹⁴⁹. Автор показав, що це співробітництво є одним з рушійних факторів історичного прогресу Болгарії і всіх республік Союзу РСР. П С Соханю належить історико-економічна стаття¹⁵⁰, в якій розглянуто місце Болгарії в процесі кооперування і спеціалізації в світовій соціалістичній економіці.

В яскравих науково-популярних нарисах П С Соханя та А Д Бачинського і М Д Дихана, які частково спиралися на розшукані ними нові матеріали, було показано, що співробітництво між СРСР і НРБ

¹⁴⁵ М. Е. Добрускіна. Культурное строительство в Народной Болгарии. М. 1957.

¹⁴⁶ Г. М. Попов. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948 гг.). Харьков. 1966.

¹⁴⁷ М. М. Липовченко. До питання про впровадження радянського виробничого досвіду в болгарській промисловості — «Наукові записки Київського університету» т. 16, вип. 12, 1957. А. І. Черніи. Економічна допомога Радянського Союзу Народній Республіці Болгарії в перші роки соціалістичної революції (1944—1947 рр.) — У зб. «Українське словознавство» вип. 1, Львів, 1970. К. П. Бахмат. Українсько-болгарські наукові зв'язки (1958—1968 рр.) — «Вісник Київського університету. Серія історична» № 12, 1970.

¹⁴⁸ А. И. Доронченко. Из истории связей профсоюзов Болгарии и СССР — «Ученые записки Великопольского пединститута» вып. 24, В. Луки, 1964 и того же К истории болгарского рабочего класса и его интернациональных связей с трудящимися СССР (1947—1952) — «Славянские исследования» Л. 1966.

¹⁴⁹ П. С. Сохань. Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве (1945—1965 гг.). К. «Наукова думка» 1969.

¹⁵⁰ П. С. Сохань. Народна Республіка Болгарія в міжнародному соціалістичному поділлі праці — У зб. З історії соціалістичних країн.

має велику історичну народну традицію і міцну соціальну основу створену в спільній боротьбі за свободу і прогрес ¹⁵¹

Помітне місце в радянській болгаристиці зайняла книга П. С. Соханя про життя і діяльність великого революціонера лєнінця Георгія Димитрова ¹⁵² В біографії (до речі, цей жанр дуже потрібний, але ще досить рідкісний в наших історичній літературі) змальована праця Г. Димитрова як провідника Болгарської компартії і засновника народної республіки

Українські історики створили важливі праці в яких розглянуто політичне економічне і культурне співробітництво УРСР і зарубіжних слов'янських країн. Фундаментальну колективну монографію в якій було опрацьовано великий і різноманітний матеріал з цих питань видала група працівників Інституту історії АН УРСР ¹⁵³ В ній зроблено огляд основних форм взаємовідносин між Союзом РСР (і зокрема Українською РСР) та країнами що належать до світової системи соціалізму, і показано закономірне поширення і збагачення цих форм. В інших колективних монографіях висвітлено роль УРСР у співробітництві яке здійснюється між СРСР та окремими соціалістичними країнами в галузі науки і культури ¹⁵⁴ В цій книзі розглянуто і радянсько-югославське співробітництво, це тим більше цікаво що цей період з історії Югославії досі ще не досліджували українські слависти. Розвиток зв'язків між УРСР та зарубіжними країнами соціалізму відображений також в брошурах М. Н. Іваницького, І. М. Куліничя та І. А. Петерса ¹⁵⁵

Великим успіхом українських істориків було створення університетського підручника з історії південних і західних слов'ян ¹⁵⁶ В ньому на основі досліджень окремих проблем стисло викладено тисячорічну історію слов'янських народів

Як бачимо вивчення історії зарубіжних слов'янських країн, як і загальної історії взагалі в Українській РСР поглиблюється. Маючи на увазі рівень і обсяг її науково-політичних завдань слід сказати що історіографія історії слов'янських країн лише починає розвиватися на Україні як окрема галузь слов'янознавства. В основному історіографічні розвідки є «побічним продуктом» конкретного історичного дослідження певних тем, а часто належать скоріше до історичної бібліографії подаючи перелік праць з відповідної тематики з більшими або меншими анотаціями.

Крім загального історіографічно-бібліографічного огляду після воєнної української полоністики який зробив С. М. Антонюк ¹⁵⁷, історіографічні нариси в цій галузі присвячені здебільшого літературі з проблем польського революційного руху, впливу Жовтневої революції

¹⁵¹ П. С. Сохань. Вічний вогонь дружби. К. 1966. А. Блітинський, М. Ділан. Справжній другарі. Одеса. 1969.

¹⁵² П. С. Сохань. Пламенний революціонер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. Изд. 2-е испр. и доп. К. 1969. (Перше видання книги вишло друком у 1962 році.)

¹⁵³ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. К. 1965. Авторський колектив: І. Є. Євсєєв, М. Н. Іваницький, П. М. Калениченко, І. М. Кулінич, І. М. Мельникова, С. М. Пархомчук, А. І. Петерс, П. С. Сохань.

¹⁵⁴ Вклад Української ССР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами. К. 1970. Автори слависти: С. М. Антонюк, К. П. Бахмат, І. С. Дзюбо, П. М. Калениченко, Г. С. Нестеренко.

¹⁵⁵ М. Н. Іваницький. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії. К. 1957. М. І. Кулінич, І. А. Петерс. Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму. К. 1952.

¹⁵⁶ Історія південних і західних слов'ян. К. 1966. Автори: О. С. Бейліс, І. М. Гранчак, І. С. Дзюбо, В. А. Жебокрицький, А. Ф. Кізченко, Д. Л. Полилевич, С. І. Сидельников, І. М. Теодорович.

¹⁵⁷ С. М. Антонюк. Розробка питань історії Польщі і польсько-радянських відносин вченими України. — У зб. Дружба та співробітництво народів України і Польщі. К. 1967.

на Польщу і відновлення польської держави. Документальні публікації та наукові праці (книги, монографії, статті) на ці теми, що вийшли друком в СРСР і ПНР розглянув П. М. Калениченко¹⁵⁸ і виявив у них деякі тематичні прогалини і фактичні неточності. Огляд нової літератури з питань відновлення польської незалежності дав І. М. Геодорович а літератури про піднесення революційного руху в Польщі в 1917—1920 рр. — Н. І. Владимірова, польські праці про участь поляків інтернаціоналістів у Жовтневій революції в Росії проаналізував І. І. Белякевич¹⁵⁹.

Змістовний розгляд радянської історіографії гуситського руху належить А. І. Митряєву, який показав процес з'ясування об'єктивних передумов і соціальної природи цього руху¹⁶⁰. Серед небагатьох в нашій історіографії праць що присвячені поглядам окремих слов'янських істориків слід відзначити статтю І. М. Гранчака про радикального чеського буржуазного демократа Йозефа Фріча¹⁶¹. Б. І. Співак стисло охарактеризував боротьбу що посилилась в чехословацькій історіографії навколо питання про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, її досвід і значення в зв'язку з активізацією ревізійністських елементів¹⁶².

Історіографічні дослідження в галузі болгаристики зосереджені на вузлових проблемах болгарської історії. Це зокрема, проблема відродження і національно-революційного руху в Болгарії. Глибокий критичний аналіз радянської і болгарської літератури з історії цього руху в 60—70-х роках минулого століття, його ідеологічного змісту та організації політичних центрів, особливо першого БРЦК дав С. І. Сидельников¹⁶³.

Становлення болгарської марксистської історіографії з кінця XIX ст. до соціалістичної революції 1944 р. дослідив О. С. Беніс. Дм. Благоев та його учні вивчали проблеми Відродження, розгорнувши навколо них боротьбу з буржуазною ідеологією і опрацювання нової єдиної наукової концепції болгарської історії. Ця «битва ідей» и стала темою мо

¹⁵⁸ П. М. Калениченко. Висвітлення радянською та польською історіографією теми «В. І. Ленін і польський робітничий рух» — «Український історичний журнал» 1970 № 3. Його ж. Сучасна польська історіографія Жовтневої революції — «Український історичний журнал» 1968 № 4. Його ж. Польська марксистська історіографія про революційний рух в Польщі (1917—1920 рр.) — У зб. Під впливом ідей Великого Жовтня.

¹⁵⁹ І. М. Геодорович. Питання відновлення незалежності Польщі у сучасній історіографії — «Український історичний журнал» 1963 № 3. Н. І. Владимірова. Польська історіографія про вплив Великої Жовтневої революції — У зб. Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Матеріали республіканської наукової конференції К. 1967. І. І. Белякевич. Деякі питання сучасної польської історіографії про участь поляків інтернаціоналістів у Жовтневій революції в Росії — «Вісник Львівського університету» Історія економіка право Львів 1968.

¹⁶⁰ А. І. Митряєв. Вивчення в радянській історіографії соціально-економічних передумов гуситського руху — «Вісник Харківського університету» № 22 1967.

¹⁶¹ І. М. Гранчак. Історичні погляди чеського радикально-о демократа Й. Фріча — У зб. Історичні зв'язки слов'янських народів К. 1963.

¹⁶² Б. І. Співак. Питання міжнародного значення Великої Жовтневої революції в історіографії ЧСРСР — У зб. Питання Великої Жовтневої революції.

¹⁶³ С. І. Сидельников. Висвітлення історії утворення першого Болгарського революційного Центрального Комітету у болгарській і радянській історичній літературі — У зб. Історичні зв'язки слов'янських народів. Його ж. Національно-освободительное движение болгарского народа в 60-х — начале 70-х годов XIX века в исторической науке Народной Республики Болгарии — «Советское славяноведение» 1966 № 2. Його ж. Национально-освободительный рух болгарського народу проти турецького панування в радянській історичній науці за 50 років — «Питання нової і но вітньої історії» вип. 5 1967. Його ж. Болгарская и советская историческая литература о русско-болгарских революционных связях и деятельности первого БРЦК (1869—1873 гг.) — У зб. Славяне и Россия М. 1972.

нографі О С Бейліса¹⁶⁴ Автор проаналізував багато наукових праць і показав проникнення марксистської теорії болгарського історичного процесу та її дальший розвиток у болгарській марксистсько-ленінській історіографії в міжвоєнний період зокрема з проблем феодалізму та генези капіталізму в Болгарії, класового характеру та ідеології болгарського національно-революційного руху Книга розкрила перемогу марксистсько-ленінської ідеології в історичній науці, що була досягнута у відкритті науково-політичної боротьби і стала основою піднесення науки в добу соціалізму Продовженням цієї монографії служать статті в яких розглянуто постановку і розв'язання цих проблем сучасною болгарською історіографією¹⁶⁵

Критичний огляд публікації документів з основних проблем історії Болгарії в період другої світової війни а також огляд болгарської літератури про перший період розвитку народної республіки зробив І В Ганевич історіографію Вересневої революції 1944 р розглянув М І Турівненко¹⁶⁶

Історіографічні розвідки з історії Югославії пов'язані з двома основними проблемами Вивчення в СРСР і Югославії розвитку революційного руху, що розвинувся під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції розглянули О С Бейліс і С П Мовчан¹⁶⁷ М В Куян і В М Кабачок висвітлили деякі етапи і стан радянської історіографії національно-визвольної боротьби народів Югославії і радянсько-югославських відносин в цей час¹⁶⁸ С П Мовчан вивчив праці видатного діяча КПЮ Ф Філіповича, одного з перших марксистських істориків Югославії¹⁶⁹

Опрацювання історіографічних проблем слов'язнознавства набуває зараз особливого значення Адже дальший розвиток історичної науки у великій мірі залежить від критичного вивчення і осмислення її власної історії, тобто від того наскільки повно і точно буде виявлена і перевірена постановка і вивчення вузлових проблем історичного процесу Виходячи з того що історіографічні дослідження є частиною боротьби

¹⁶⁴ А С Бейліс Становление марксистской историографии в Болгарии (с конца XIX в до социалистической революции 1944 г.) Проблемы болгарского Возрождения Львов 1970

¹⁶⁵ О С Бейліс Сучасна болгарська марксистська історіографія про соціально-економічний розвиток Болгарії в епоху національного Відродження — У зб «Українське слов'язнознавство» вип 1 Львів 1970 його ж Роль Георгія Димитрова і Василя Коларова у становленні марксистсько-ленінської історичної науки в Болгарії та у вивченні проблем національно-революційної боротьби в епоху Відродження — У зб «Українське слов'язнознавство» вип 2 Львів 1970 його ж Болгарская марксистская историография о проблеме первоначального накопления в Болгарии — У зб Генезис капитализма и национально-революционное движение в славянских странах М 1972

¹⁶⁶ И В Ганевич Историография и источниковедение национально-освободительной и классовой борьбы болгарского народа в период второй мировой войны Одесса 1965 його ж Болгарська історіографія першого періоду диктатури пролетаріату (1944—1948 рр) — У зб «Українське слов'язнознавство» вип 4 Львів 1971 М І Турівненко Розробка болгарськими і радянськими істориками проблем народного повстання 9 вересня 1944 р і визволення Болгарії Радянською Армією — «Вісник Харківського університету Історична серія» вип 1 1966

¹⁶⁷ О С Бейліс С П Мовчан Висвітлення революційної боротьби народів Югославії в 1917—1920 рр в радянській і югославській історичній літературі — У зб Під впливом ідей Великого Жовтня

¹⁶⁸ М В Куян Деякі питання з історії боротьби народів Югославії проти німецьких загарбників в радянській літературі (1941—1945 рр) — «Питання нової і новітньої історії» вип 8 К 1969 В М Кабачок Розробка в радянській історичній літературі питання про радянсько-югославські відносини під час другої світової війни — «Вісник Харківського університету Серія історична» вип 5 1971

¹⁶⁹ С П Мовчан Висвітлення боротьби буржуазних партій в аграрному і національному питаннях в працях Ф Філіповича — У зб «Українське слов'язнознавство» вип 4 Львів 1971 його ж Питання революційного руху народів Югославії в працях видатного діяча КПЮ Ф Філіповича — У зб Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції

проти буржуазної ідеології та безпосередньо служать ідеологічному зміцненню нашої науки, і передусім розвитку її методології взагалі. В аналізі історичних праць потрібно повністю розкривати їх методи, характер, обґрунтованість і зв'язок концепції з їх виробили історики і саме на цих основі оцінювати результати і перспективи їх роботи

*

Загальний огляд розвитку українського слов'янознавства за останню чверть століття показує, що ця галузь радянської історичної науки суттєво збагативши свою проблематику, наукову базу і методи, а завдяки цьому посиливши своє значення виходить тепер на нові рубежі. Їх визначають передусім програмні документи КПРС які підкреслюють значення суспільних наук для історичного обґрунтування завдань що їх висуває розвиток комуністичного будівництва в наші країни і світового революційного процесу. Історична наука має відігравати зростаючу роль у розвитку самосвідомості трудящих мас як рушійної сили цього процесу. Це зобов'язує істориків більш вимогливо ставитися до визначення тематики своїх досліджень до розширення їх джерельної бази і вдосконалення методик до піднесення їх теоретичного рівня та загострення ідеїно політичної спрямованості. При такому підході дослідник зможе більш правильно уявити і необхідність поповнення і перевірки джерельної бази а одночасно правильного добору і оцінки документів, потрібних для подолання «архівного фетишизму». Він, на жаль, виявляється в частині праць де «новими» архівними матеріалами дослідник «обґрунтовує» безперечні потоження чи навіть загальновідомі історичні дати.

Треба подолати шаблонність і схематизм (це, на жаль ще трапляється) в розумінні і розкритті багатьох проблем. Значному збагаченню досліджень має послужитися ширше використання методів сучасної соціології і статистики врахування і виявлення всіх факторів, природу і дію яких досліджують соціальна та історична психологія.

Досвід, який набули українські історики слависти, і їх усвідомлення великих завдань радянської історичної науки повинні привести до нового піднесення радянського слов'янознавства на Україні.

А. С. БИЛИС В. Н. КУТИК

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ СТРАН В УКРАИНСКОЙ ССР (1946—1971 гг.)

Резюме

В статье дан историографический анализ развития украинской советской славистики в послевоенное двадцатипятилетие. Намечены основные этапы и выделены важнейшие направления и узловые проблемы в изучении социально-экономической и политической истории южных и западных славян а также истории их культуры и взаимосвязей. Особое внимание уделено анализу работ посвященных истории классово-вой борьбы национально-освободительных революционно-демократических и пролетарско-социалистических движений в зарубежных славянских странах. Работа славистов УССР рассматривается в связи с развитием советского славяноведения в целом. В статье показаны значительные достижения историков УССР и выделены актуальные научно-методологические и конкретно-исторические проблемы требующие углубленного исследования.

**РОБІТНИКИ БОЛГАРІЇ
В ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВАХ ДОНБАСУ
(1957—1960 рр)**

Успіхи світової соціалістичної системи невіддільні від постійного поглиблення і вдосконалення зв'язків між країнами що входять до неї. Одним із прогресивних факторів у цьому є м ждержавний перелив робітничої сили в рамках РЕВ. Сьогодні з огляду на специфіку розвитку окремих соціалістичних держав і всієї соціалістичної співдружності він набуває ще більшого значення. Як правило він викликається потребами масової підготовки кваліфікованих робітників для одних країн і відсутністю в інших країнах трудових ресурсів які можна використати для задоволення деяких економічних потреб дружніх держав. Не випадково в наш час на нафтохімічних підприємствах НДР працюють кілька тисяч угорських робітників які освоюють нові для промисловості УНР виробничі спеціальності. На кінець 1975 р багаторічну виробничу практику проїде до 35 тисяч угорських юнаків і дівчат. В Радянському Союзі на лісорозробках Комі АРСР, на будівництві Архангельського целюлозного комбінату газопроводу СРСР—Болгарія і на інших об'єктах сьогодні працює близько 7 тис болгарських робітників¹.

Одним із перших таких експериментів була поїздка болгарської національної молодіжної бригади наприкінці 50 х років на тривалу працю в СРСР. Вона викликала передусім потребами підготовки кваліфікованої робітничої сили для болгарської народної економіки.

З 8 по 18 травня 1957 р в Софії відбулась зустріч урядових делегацій СРСР і НРБ. Переговори відбувалися в дусі дружби і взаєморозуміння. Радянська делегація дала представникам НРБ характеристику об'єктів на які передбачалось прийняти посланців болгарської молоді. Серед цих об'єктів були кам'яновугільні підприємства України, будови харчової промисловості на Кубані та ін.²

Досягнута угода передбачала відправку у Радянський Союз 10 тис чоловік строком на три роки і мала за мету зміцнення дружби молоді двох країн прилучення болгарських робітників до радянських методів праці, набуття сучасних виробничих спеціальностей³.

В СРСР болгарська молодь зберегла право на діяльність своїх комсомольсько молодіжних організації і автономне щодо радянських органів керівництво⁴. За рішенням Бюро ЦК Дмитрівської спільки народної молоді від 19 червня 1957 р відповідно досягнуті угоди

¹ «Комсомольская правда» 1971 14 августа «Работническое дело» 1967 4 декабря 1969 1 мая 1970 18 юни «Красное знамя» (Сыктывкар) 1969 17 мая

² Центральний партійний архів на БКП (далі — ЦПА) ф 254 оп 3 а од 108 арк 288—294. Текущий архів на ЦК на ДКМС (далі — ТА ЦК ДКМС) «Справка относительно устройства на работата на българските младежи работещи в СССР — към средата на м декември 1958 година»

³ ТА ЦК ДКМС «Справка относительно устройства» ЦПА ф 254 оп 3 а од 108 арк 501 575. Центральний архів ВЛКСМ (далі — ЦА ВЛКСМ) Протокол Бюро ЦК ВЛКСМ № 56 від 13 червня 1957 р

⁴ Виробниче керівництво зберігалось за адміністрацією радянських підприємств

болгарські комсомольці могли створювати в СРСР свої спількові організації. Для керівництва їх діяльністю виділялися спеціальні організатори ЦК ДСНМ. Вони повинні були представляти спільку молоді перед радянськими державними, господарськими, партійно-комсомольськими і профспілковими органами забезпечувати взаємозв'язок і спільну діяльність болгарських і радянських комсомольців⁵.

На Донбас як один з найбільших районів перебування болгарської молоді Бюро ЦК ДСНМ виділило спеціального уповноваженого. До його обов'язків входили організація вивчення узагальнення і поширення серед болгарських юнаків і дівчат передового виробничого досвіду, налагодження разом з адміністрацією і громадськими організаціями радянських підприємств соціалістичного змагання подання допомоги організаторам ЦК ДСНМ. Уповноважений ЦК Димитровської спільки молоді був підзвітний Центральному керівництву болгарських бригад в СРСР місцем перебування якого була Москва. Бюро ЦК ДСНМ запропонувало усім болгарським керівним бригадіям органам працювати в тісному контакті з виробничою адміністрацією і партійно-комсомольськими органами СРСР⁶.

Підготовка до зустрічі молодих болгарських робітників була в першу чергу уваги обласних партійної і комсомольської організації Донбасу та господарських органів. Донецький раднаргосп заздалегідь затвердив план розподілу болгарських робітників⁷, відповідно до якого 2 тис. чоловік поступали на роботу до шахти комбінату «Сталінвугілля» і 1 тис. — на підприємства комбінату «Артемвугілля». До середини 1957 р. в містах Донбасу був підготовлений 31 гуртожиток, обладнаний ідальні і буфети. На профілактичний ремонт житлових приміщень та ідальень на придбання для них необхідного інвентаря і устаткування держава витратила понад 6 млн. карбованців⁸.

Обговоривши 30 червня 1957 р. питання про зустріч болгарської молоді Бюро Донецького⁹ обкому КП України зобов'язало начальників комбінатів і шахт, керівників трестів якнайшвидше завершити підготовку до прийому робітників з Болгарії, забезпечити їх спецодягом і роботою. Оскільки більшість болгар раніше не працювала в шахтах, керівники підприємств повинні були за допомогою інструкторів забезпечити навчання болгарської молоді гірничих спеціальностей. Були передбачені також заходи з культурного обслуговування болгар і вивчення російської мови. Для роботи з болгарською молоддю раніше та міськкоми КП України повинні були виділити одного із своїх секретарів¹⁰.

До зустрічі друзів готувалась і комсомольська організація Донбасу. Бюро обкому ЛКСМУ провело велику попередню роботу, розглянуло питання «Про роботу комсомольських організації у зв'язку з прибуттям на шахти області молоді Народної Республіки Болгарії». Воно запропонувало міськкомам ранкомам і комітетам комсомолу на підприємствах подати допомогу болгарським юнакам та дівчатам в освоєнні професії і передового виробничого досвіду. Бюро пропону-

⁵ ЦПА ф. 254, оп. 3, а. од. 108, арк. 493, 500—502, 504, 505, 574—578.

⁶ Там же, арк. 503, 506, 576, 578.

⁷ План виробничого розподілу болгарських робітників який подав Донецький раднаргосп був затверджений у червні—липні 1957 р. бюро обкому КПУ і обкому ЛКСМУ. Див. Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПРС (далі ПА ІП ЦК КПУ) ф. 1, оп. 208, од. зб. 649, л. 240, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1739, арк. 139.

⁸ ПА ІП ЦК КПУ ф. 1, оп. 208, од. зб. 649, арк. 230, 240, од. зб. 652, т. 98, ф. 7, оп. 13, од. зб. 1739, арк. 47, 48.

⁹ Подаємо теперішні назви міста, області і відповідних партійно-державних органів.

¹⁰ ПА ІП ЦК КПУ ф. 1, оп. 208, од. зб. 638, арк. 42, од. зб. 649, арк. 227, 230, 231.

вало радянським комсомольцям залучати молодь дружньої країни до соцзмагання, створювати на шахтах разом з комітетами ДСНМ контрольні пости організації праці підготувати разом з болгарськими первинними спілковими організаціями плани політично виховної роботи, систематично проводити зустрічі болгарських робітників з передовиками індустрії знатними шахтарями діячами науки і культури Організаціям Ленінського комсомолу пропонувалося працювати у тісному контакті з первинними організаціями ДСНМ Бюро зобов'язало міськкоми і райкоми ЛКСМУ області забезпечити теплий прийом болгарської молоді ¹¹

Перша група бригадників у кількості 1056 чоловік вийшла з Варни 26 червня 1957 р ¹² Незабаром за нею вирушили інші Теплохід «Україна», що зробив кілька рейсів доставив до СРСР 9075 представників болгарської робітничої молоді Серед них 22,7% — комуністи, 69,7% — члени ДСНМ і лише 7,6% — неспілкова молодь ¹³

На 19 шахт Донецького басейну за путівками ДСНМ спочатку прибуло 2503 молодих робітників На шахтах, де вони мали працювати були виробничі колективи з багатими трудовими традиціями Спочатку робітники пройшли десятиденні курси з охорони праці Для швидкого і доброякісного освоєння умов і методів праці бригадники були закріплені за найкращими радянськими гірниками які протягом трьох місяців були відповідальні за їх навчання ¹⁴

Протягом першого місяця навчання болгарським робітникам була гарантована повна тарифна ставка заробітної плати незалежно від кількості та якості видобутого вугілля протягом другого місяця — 50% ставки (решту зарплати нараховувалось відповідно до продуктивності праці) на третьому місяці навчання — 20% тарифної ставки Цим було створено сприятливі умови для опанування шахтарською професією Для навчання болгарських робітників було залучено 987 інструкторів з числа найкваліфікованіших робітників і 78 інженерно-технічних працівників ¹⁵

За короткий строк з основних професій кам'яновугільного виробництва було підготовлено близько 2 тис гірників а 400 чоловік закінчили курси гірничих майстрів Це дало змогу вже з листопада 1958 р організувати на деяких шахтах дільниці укомплектовані переважно болгарськими робітниками Найбільш чіткою організацією праці відзначались болгарські колективи шахт № 5/6 ім Г Димитрова № 19/20 «Красный Октябрь», «Юнком» Тут болгари працювали разом з донецькими гірниками особливо чітко і злагоджено ¹⁶

Друга половина 1957 р для значної частини болгарських бригадників була в основному часом первинного виробничого навчання опанування основами спеціальностей Але 1958 р юнаки та дівчата з Болгарії починали як робітники що здобули не тільки виробничі професії а й певний досвід

У цей час в нашої країні з'явилась якісно нова форма змагання — рух за комуністичну працю Болгарська молодь яка працювала поруч з радянськими робітниками не залишалась осторонь цього процесу Творча ініціатива радянських передовиків праці знаходила в їх серце

¹¹ ПА ІП ЦК КПУ ф 7 оп 13 од зб 1739 арк 43 47—49 139

¹² «Работническо дело» 1957 27 юни

¹³ ЦПА ф 254 оп 3 од зб 108 арк 736 ЦК ДКМС Архів от сектор бригади в СССР (длі — ЦК ДКМС—АСБ) папка № 212 За іншими даними загальна кількість бригадників на початку 1959 р становила 10 474 чол Див ТА ЦК ДКМС «Справка относительно устройства»

¹⁴ ЦПА ф 254 оп 3 а од 128 арк 143

¹⁵ ПА ІП ЦК КПУ ф 1 оп 208 од зб 652 арк 98

¹⁶ ТА ЦК ДКМС протокол № 49 от заседания на Бюро на ЦК на ДКСМ на 22 XI 1960 ПА ІП ЦК КПУ ф 1 оп 208 од зб 652 арк 99

довищі живий відгук і підтримку Парторганізація БКП у болгарських бригадах і комсомольці димитровці були у перших рядах пропагандистів передового досвіду

Залученню болгарської молоді до соцзмагання в різних його формах сприяв сам факт її праці в радянських трудових колективах. Однак не менш істотною роллю належала масово політичній діяльності партійних і комсомольських організації їх заходам щодо зміцнення молодіжних колективів болгар. Під керівництвом парторганізації БКП на Донбасі функціонували різні ланки політичної освіти, якими були охоплені 1100 болгар. Тільки у Червоноармійському районі у 1959—1960 навчальному році функціонувало 18 політгуртків, в яких 275 болгарських гірників вивчали історію КПРС і БКП, ВЛКСМ і ДКСМ. Багато болгар були слухачами лекторію на тему «Жити, працювати і вчитися по комуністичному» брали участь у гуртках радянської комсомольської політосвіти і навчалися в університетах марксизму лєнінізму.¹⁷

Члени болгарських бригад були ознайомлені зі всіма подіями на батьківщині. Вони систематично одержували вітчизняну пресу. У березні 1959 р. у Москві ротаторним друком став виходити болгарською мовою інформаційний збірник «Бюлетин». Редакція цього видання не відходила від гострих проблем життя і діяльності болгарської молоді у Радянському Союзі, критикувала недоліки виховувала молодь в дусі соціалістичного інтернаціоналізму.

В міру освоєння виробничих спеціальностей перед багатьма юнаками і дівчатами закономірно поставало питання про подальше підвищення свого загальноосвітнього рівня і здобуття середньо-технічної і вищої освіти. У грудні 1957 р. центральне Керівництво Національної болгарської бригади направило радянським органам клопотання про позаконкурсний прийом болгарської молоді до радянських вузів. Народа керівників окремих болгарських бригад, що відбулася у Москві 22—24 квітня 1958 р., звернулася до Міністерства вищої освіти СРСР з проханням подати допомогу в навчально-підготовчій праці бригадників, які хотіли вступити до радянських вузів, а до міністерств освіти союзних республік — дозволити декому складати іспити за середню школу екстерном.¹⁸

Відповідь радянських урядових органів була позитивною. До середини 1960 р. у вузах, технікумах і середніх школах СРСР навчалось 1940 бригадників, в тому числі з болгарських гірників Донбасу у вищих навчальних закладах навчалось 97 чоловік, у технікумах і вечірніх школах — 154 чоловіка.¹⁹

Серед проблем, що вивчались у системі політосвіти у вузах і технікумах, серед питань порушуваних у болгарському виданні «Бюлетин», значне місце мали не тільки теоретичні проблеми будівництва соціалізму в СРСР і НРБ, а й конкретні шляхи їх реалізації. Вивчення таких питань багато в чому зумовило піднесення трудової і політичної активності молодих болгар.

Чималу роль в піднесенні трудової і суспільної активності болгарської молоді відігравали колективні заходи ЛКСМУ і ДКСМ. Донецький обком комсомолу неодноразово розглядав питання про спільну діяльність організації радянського і болгарського комсомолу та за

¹⁷ ПА ІІП ЦК КПУ ф 7 оп 13 од зб 2075 арк 38 оп 16 од зб 157 арк 60 од зб 86 арк 50 «Слава шахтеру» (багатотиражка шахти Мвшкетівська Вертикальна тресту «Буденівугілля») 1960 3 марта

¹⁸ ЦК ДКСМ—АСБ папки №№ 95 122 ТА ЦК ДКСМ Справка огнюсно устройството. Протокол № 38 от заседание на Бюро на ЦК на ДКСМ на 12 III 1960

¹⁹ «Бюлетин» 1960 № 16 ПА ІІП ЦК КПУ ф 1 оп 213 од зб 2377 арк 167 Л. С. Сохань Социалистический интернационализм в деятельности Украинской ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве 1945—1965 К 1969 стор 107

тверджував план роботи комсомольських колективів²⁰ Передбачались наради комсоргів шахт області, секретарів МК і РК комсомолу разом з болгарськими керівниками — заступниками начальників шахт по роботі серед болгарської молоді, виступи передових виробників болгар по обласному радіо залучення болгарських друзів до участі в роботі комсомольських постів, шахт, випуск газет багатотиражок частково болгарською мовою залучення болгар до навчання у радянській мережі політосвіти, спільне відзначення днів молоді і тижнів болгаро-радянської дружби До таких заходів належав перший обласний зліт трудових виробників з радянських і болгарських комсомольців — зліт дружби

Зліт відбувся 6 вересня 1958 р у Донецьку Він був присвячений Всесоюзному дню шахтаря і 14-ї річниці вересневої революції в Болгарії На урочистому засіданні в оперному театрі виступили делегати від радянських і болгарських колективів Вони обмінялися досвідом роботи і прийняли звернення до усієї радянської і болгарської молоді області в якому закликали зміцнювати радянсько-болгарську дружбу²¹

Делегати від болгарських робітників були на республіканських і всесоюзних нарадах передовиків виробництва У березні—квітні і травні—червні 1960 р група болгарських шахтарів брала участь у роботі нарад ударників комуністичної праці, що відбулись у Києві та Москві²²

Соціалістичне змагання в рамках радянських колективів, в яке болгарські гірники активно включились у 1958 р, підготувало новий етап їх творчого зростання На початку 1959 р настав відмінний від попереднього період боротьби молодих гірників за підвищення продуктивності праці У дні коли на шахтах Донбасу розгорнувся рух за звання колективів комуністичної праці, гірники з братньої країни виступили з почином — змагатися за створення зразкових болгарських виробничих бригад брати участь у змаганні радянських робітників

Почин гірників знайшов підтримку усіх 50 колективів болгарської Національної бригади в СРСР²³ Нарада уповноважених і організаторів ЦК ДКСМ що відбулася у березні 1959 р у Москві, закликала усіх болгарських робітників, що були в наших країнах, підтримати почин донбасівців і затвердила такі умови присвоєння звання «Зразковий бригадний колектив» а) щомісячне виконання планів і норм у шахтах — на 105% у будівництві — на 130%, у сільському господарстві — на 102% б) участь у радянському русі за звання бригад комуністичної праці, в) економія в процесі виробництва г) набуття других спеціальностей д) обмін досвідом з радянським передовиком праці і т.д. Умови боротьби за зразкові бригадні колективи передбачали також систематичну ідеїно-політичну і культурно-масову роботу серед бригадників дружні відносини в своєму середовищі і з радянською молоддю²⁴

Групи БКП і ДНСМ провели велику організаційно-політичну роботу серед болгар У Донецьку і інших містах пройшли акції що прийняли конкретні зобов'язання²⁵ Новий рух сприяв ще більшій цілеспрямованості в роботі болгарської молоді, підвищенню відповідальності за успіх усього колективу, створенню інтернаціональних дільниць і бригад радянсько-болгарської дружби

²⁰ ПА ІП ЦК КПУ ф 17 оп 13 од зб 2075 арк 30 31 37 38 оп 16 од зб 86 арк 19 50 51 од зб 157 арк 59 оп 17 од зб 352 арк 183 184

²¹ «Соціалістический Донбасс» 1958 8 септєбря «Комсомолец Донбасса» 1958 8 септєбря 30 септєбря

²² Дружари София—Сталино 1960 стор 149

²³ «Бюлетин» 1959 № 5

²⁴ «Бюлетин» 1959 № 1

²⁵ ЦК ДКСМ—АСБ папка № 104

Формування бригад дружби було особливо дієвим засобом боротьби за освоєння професії і вивчення передових методів праці. Давало воно і реальні виробничі результати. Щодо цього характерні трудові діла молоді 133 і дільниці шахти «Юнком». У січні 1959 р ця дільниця відставала. Вона не виконувала плану Комсомольці дільниці половина яких були болгари вирішили змінити становище і оголосили цю виробничу ганку дільницею радянсько-болгарської дружби. Вже через місяць план перевиконано, а в дні передтравневого змагання дільниця міцно утримувала перше місце у багатотисячному шахтарському колективі «Юнкому» успішно працювала за почином М. Мамаєв і О. Кольчиків. На кожного робітника припадало щоденно по півтонни видобутого понад план вугілля. Серед портретів на Дошці пошани шахти з'явилися фотографії болгарських гірників.²⁶

В умовах першого етапу змагання за зразкові бригадні колективи (січень—липень 1959 р) у болгарських гірників Донбасу народилася і набуло поширення ще одне починання. Натхненні рішенням VII з'їзду БКП і Листопадового пленуму ЦК партії болгарські гірники шахти «Мушкетівська Вертикальна» № 8/9 і 5/6 ім. Димитрова запропонували провести серед шахтарів болгар передплату, щоб зібрати кошти для закупки в СРСР сільськогосподарських машин і відправки їх в НРБ.²⁷

Цю пропозицію підтримали всі болгарські гірники, що працювали у Донецькій області. На нараді активу було прийнято звернення до усіх болгарських громадян, що перебували в СРСР. У ньому, зокрема, говорилось: «Ми об'єднано самі і закликаємо усіх бригадників виконати з честю комсомольське доручення — розгорнути рух за перетворення наших бригад у зразкові болгарські комсомольські бригади, брати активну участь у виконанні і перевиконанні виробничих планів у чудовій справі комуністичної праці. Ми об'єднано зібрати через добровільну передплату серед болгарських шахтарів не менше як 300 000 карбованців для закупки сільськогосподарських та інших машин для народного господарства НРБ. Тим самим ми приєднаємось до патріотичного руху нашого ставного трудового народу, до виконання п'ятирічки у стислі строки».²⁸ Актив звернувся до всіх болгарських громадян, що жили в СРСР, з закликом наслідувати приклад шахтарів.

Керівництво болгарських молодіжних бригад в СРСР підтримало почин гірників. У листі від 8 січня 1959 р до усіх членів Національної бригади воно закликала їх взяти участь у добровільній передплаті. У лютому рішення про передплату схвалило Бюро ЦК ДКМС.²⁹

Почин гірників болгар підхопили всі болгарські колективи в СРСР. Першими відповіли ділом ініціатори руху. Вони в два рази перевиконали зобов'язання зібравши близько 600 тис крб. Почин підтримали і студенти, аспіранти і спеціалісти, що були на стажуванні. 22 червня 1959 р комсомольці рапортували Центральному Комітету БКП про виконання взятого на себе зобов'язання. На добро вільно зібрані кошти придбано і відправлено до Болгарії 30 тракторів і 15 вантажних автомобілів.³⁰

На першому етапі змагання 11 колективів здобули звання зразкових і почесні прапори ЦК ДКМС. Це були болгарські колективи шахти «Родинська 2», «Мушкетівська Вертикальна» № 18, шахтобудівники тресту «Гуківшахтобуд» та ін.³¹

²⁶ «Бюлетин» 1959 № 2

²⁷ «Бюлетин» 1959 № 2 ЦК ДКМС—АСБ папка № 164

²⁸ ЦК ДКМС—АСБ папка № 164

²⁹ ЦК ДКМС—АСБ папка № 164 ТА ЦК ДКМС Протокол № 7 от засідання на Бюро на ЦК на ДКМС на 20 II 1959

³⁰ ЦК ДКМС—АСБ папка № 164 ТА ЦК ДКМС Протокол № 49 от засідання на Бюро на ЦК на ДКМС на 22 XI 1960 «Бюлетин» 1959 № 2

³¹ ЦК ДКМС—АСБ папки №№ 164 195 «Бюлетин» 1969 № 5

Бригади, що змагались, регулярно проводили виробничі наради систематично заповнювали «екрани трудових норм» випускали стін газети, «блискавки» Все це сприяло виробничим і громадським активності бригадників завдяки чому в Донецькому басейні середнє виконання норм становило 101,6%. У ході змагання особисті зобов'язання прийняли 1226 болгар, з них понад 600 почали боротися за звання ударників комуністичної праці, 22 бригади вирішили здобути звання комуністичних (5 з них до кінця 1959 р. здобули його) 28 чоловік стали ударниками комуністичної праці³²

На другому і третьому етапах змагання за зразкові колективні велику увагу приділялося виховним, навчальним і культурно-масовим роботам партійних і комсомольських груп. Так, на третьому етапі змагання у системі 3-го управління шахт «Добропольє» партійно-комсомольським навчанням було охоплено 97% бригадників. У велике свято дружби двох народів перетворились урочисті збори 3 березня, присвячені річниці визволення Болгарії від турецького іга. Самодіяльний колектив болгар разом з радянською молоддю дав напередодні 90-річчя з дня народження В. І. Леніна 6 концертів у колгоспах і радгоспах. 22—29 травня 1960 р. болгарські спортсмени брали участь в обласній спартакіаді «Дружба». До фіналу спартакіади увійшли 344 чоловіки, серед яких було 153 болгар. Спортсменів та фізкультурних колективів, що посіли призові місця, нагороджено почесними грамотами обкому ЛКСМУ та ЦК ДКМС цінними подарунками³³

Підсумки соціалістичного змагання бригадників на другому і третьому етапах свідчили про значні досягнення болгарської молоді. У січні 1960 р. виссокого звання «зразковий бригадний колектив передовик» були удостоєні бригади донецької шахти № 17/18, «Мушкетівська Вертикальна». 1 липня це звання здобули колективи шахт «Родінська 2» звання «зразковий бригадний колектив» присвоєно болгарським групам шахт № 27 «Сніжнян-антрацит», ім. Ф. Е. Дзержинського «Новоградівка». Всім їм вручили почесні прапори ЦК ДКМС³⁴

У спільних виробничих і громадських справах зміцніла міжнародна дружба молоді Миські і районні комітети ЛКСМ, первинні комсомольські організації підтримували дружні зв'язки з молодими болгарами. Радянські комсомольці організували для болгарських гірників зустрічі з колгоспниками, екскурсії до Москви, Києва, Жданова, Краснодона, провели конкурси художньої самодіяльності, фестивалі молоді. На добру пам'ять про себе в містах, де вони жили, бригадники посадили 9700 дерев, заклали чимало парків болгаро-радянської дружби, фізкультурних майданчиків, фонтанів³⁵

Добру трудову школу пройшли бригадники у Радянському Союзі. Їх вклад у розвиток народного господарства УРСР здобув високу оцінку. Понад 300 болгарських робітників і 11 бригад болгаро-радянської дружби були удостоєні високого звання ударників і колективів комуністичної праці. 32 гірники — нагороджені почесним знаком «Шахтарська слава», 127 чоловік — значком «Відмінник соціалістичного змагання УРСР»³⁶

У липні 1960 р. обком комсомолу подав до нагородження почесними грамотами ЦК ВЛКСМ велику групу болгарських робітників. Крім того, 28 червня 1960 р. ЦК ЛКСМУ прийняв рішення про наго-

³² ЦК ДКМС—АСБ папка № 107 «Бюлетин» 1960 № 1'

³³ ПА ІІП ЦК КПУ ф. 7 оп. 16 од. зб. 156 арк. 3-4 ЦК ДКМС—АСБ папка № 107

³⁴ «Бюлетин» 1960 №№ 11-16 ЦК ДКМС—АСБ папка № 195 «Слава шахтеру» 1960 3 марта

³⁵ «Бюлетин» 1960 № 16 «Соціалістический Донбас» 1957 1 декабря ТА ЦК ДКМС Протокол от заседания на Бюро на ЦК на ДКМС на 22 XI 1960

³⁶ ПА ІІП ЦК КПУ ф. 1 оп. 213 од. зб. 237 арк. 166 «Бюлетин» 1960 № 16

родження 107 болгарських робітників Почесною грамотою ЦК Ленінського комсомолу України

Молодь, що приїздила з СРСР, поповнювала ряди кваліфікованих робітників. Але в деяких галузях болгарської промисловості, особливо в металургії, хімії і добувних галузях, ще відчувалась потреба у кадрах.

19 липня і 4 листопада 1959 р. були підписані дві радянсько-болгарські угоди, що передбачали подання Болгарії допомоги у будівництві Кремиковського металургійного комбінату і ряду ТЕЦ та інших підприємств. Оскільки українські металурги мали досвід підготовки іноземних спеціалістів, основну технічну допомогу у будівництві Кремиковського комплексу і в підготовці кадрів для НРБ Рада Міністрів СРСР поклала на Міністерство будівництва УРСР. Тому зі згоди радянських органів Уряд НРБ залишив з числа бригадників 150 чоловік для спеціалізації з металургійного циклу і 100 чоловік — для здобуття досвіду роботи у відкритих рудниках.³⁷

З глибокою вдячністю до радянського народу залишали болгарів Країну Рад «Перебування у Радянському Союзі було для нас дисципліною життя, — говорилося у листі Центральному Комітету КП України, прийнятому напередодні відізду на загальних зборах болгарських гірників у Донбасі — Ми багато чому навчилися, оволоділи гірничими спеціальностями, переіняли багатий досвід. Спільна праця з радянськими гірниками, навчання і відпочинок — все це ще більше зміцнило наші братні зв'язки, нашу дружбу, до якої завжди прагнули болгарський і український народи»³⁸.

Сердечно зустріла молодих болгар батьківщина. Перший радянсько-болгарський експеримент міждержавного переливу робітничої сили закінчився успішно. Він увійшов в історію як яскраве свідчення непоушкої дружби двох братніх народів.

А. И. ДОРОНЧЕНКОВ

РАБОЧИЕ БОЛГАРИИ В ТРУДОВЫХ КОЛЛЕКТИВАХ ДОНБАССА (1957—1960 гг.)

Резюме

В статье на материалах советских и болгарских архивов исследуется пребывание молодых болгарских рабочих на шахтах и предприятиях Донбасса. Автор на конкретных фактах и примерах показывает сотрудничество представителей двух братских народов, дальнейшее укрепление и развитие интернациональной дружбы.

³⁷ «Отечествен фронт» 1958 23 юли. ПА НП ЦК КПУ ф 1 оп 213 од зб 2375 арк 377—382. ТА ЦК ДКМС протокол № 38 от заседанието на Бюрото на ЦК на ДКМС на 12 III 1960. Протокол № 49 от заседанието на Бюрото на ЦК на ДКМС на 22 XI 1960. ЦК ДКМС—АСБ папка № 195 «Бюлетин» 1960 № 16.

³⁸ ПА НП ЦК КПУ ф 1 оп 213 од зб 2377 арк 166—167.

**БОРОТЬБА ПОЛЬСЬКИХ РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ
І ВІЙСЬКОВОЇ ЛІВИЦІ ПРОТИ НАЧПОЛЮ
ЗА СОЛДАТІВ-ПОЛЯКІВ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ
(липень—серпень 1917 р)**

Боротьба польських робітничих партій і військової лівих проти Начполю — верховного органу польського реакційного офіцера, створеного на Всеросійському з'їзді військовослужбовців поляків у червні 1917 р залишається поки що однією з сторінок слабо вивченої історії боротьби за польські солдатські маси в Росії. Це великі польські прогресивні сили проти реакції в період між двома російськими революціями 1917 р. Ця боротьба мала велике значення, бо була важливою з ким підуть 600—650 тис солдат поляків, що були в Російській армії з революцією чи контрреволюцією.

Деякі відомості на цю тему подані в статтях радянських і польських істориків ширше цього питання торкається О. Заторський¹ але це відомості фрагментарного характеру.

У цій статті автор робить спробу висвітлити боротьбу груп Соціал-Демократів Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) і Польської Партії Соціалістичної (ППС лівих), а також польських прогресивних сил в російській армії об'єднаних військово-революційними клубами і Головним Комітетом військової лівих проти Начполю за польські солдатські маси в період липня—серпня 1917 р. Основним джерелом є документи і матеріали, що зберігаються в радянських і польських архівах, спогади учасників подій, а також польська преса різних напрямків, що виходила в Росії в 1917 р.

Начполь поставив собі за мету будь-що добитись визнання рішення Всеросійського з'їзду військовослужбовців поляків союзами військовослужбовців і масової підтримки його діяльності як верховного органу. При обговоренні рішень з'їзду він не зупинявся навіть перед прямою фальсифікацією. Так на зборах в Польському політичному клубі в Мінську слово для виступу надавалось лише делегатам — представникам правого крила з'їзду². Було підготовлено типову універсальну декларацію надруковану в друкарні (тут і далі підкреслення наше — І. Б.) що видавалось за рішення окремих зборів. В них схвалювались рішення з'їзду про створення польської армії в Росії і керівного органу. Декларація розсилалась в місцеві союзи військовослужбовців поляків з рекомендацією — **підписати і вислати в Начполь**³. Ці «документи» були потрібні для ілюстрації «масової» і «одностайної» підтримки діяльності Начполю щодо створення окремої польської армії в Росії.

Багато правих союзів не розібравшись в характері декларації та її наслідків або ж слухняно ідучи за своїм реакційним керівництвом підписали її⁴. Переважна більшість підписаних декларації не відображала дійсного ставлення широких польських солдатських мас як до рішень з'їзду, так і до створеного ним Начполю.

¹ A. Zatorski, Polska lewica wojskowa w Rosji w okresie rewolucji 1917—1918, Warszawa 1971.

² «Nowy Kurier Litewski» 1917 21 VI (4 VII) s. 3.

³ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) 122 (99) 7 poz. 7.

⁴ CAW 122/99/7 poz. 4—39.

Начпольш з перших днів існування прагнув удавати з себе єдиного представника всієї багатотисячної маси солдат поляків. З цією метою він вирішив використати союзи, що були в руках його прихильників. Для централізації керівництва цими союзами 12/25 червня 1917 р. видається спеціальний наказ № 2, яким пропонувалось створити союзи в усіх військових округах, де їх ще не було. До оформлення їх функції покладались на союзи гарнізонів міст, де перебували штаби військових округів. Центральне правління військовослужбовців поляків, сформоване правим крилом військового польського з'їзду розробило статут для підлеглих їм союзів.⁵

З допомогою Центрального правління Начполю вдалось встановити своєрідний контроль над більшістю територіальних союзів і створити союзи, що об'єднували військовослужбовців поляків Північного Західного, Південно Західного, Румунського фронтів та Чорноморського флоту.⁶ В цьому йому сприяли польські буржуазно поміщицькі партії і перш за все ендеки.

При підтримці генерала Корнілова Начпольш створив в Петрограді польську воєнну комендатуру, комендантом якої було призначено генерала Констани Довбур Мусницького. Наказом від 10/23 липня округним і армійським союзам Начпольш запропонував обрати своїх представників та їх заступників, які після затвердження називатимуться комісарами і будуть користуватись виключним правом виступати перед штабами округів і армії як єдині його представники.⁷

Крім цих наказів, Начпольш і його органи — Головний польський військовий виконавчий комітет і Центральне правління союзів військовослужбовців поляків видали ще безліч циркулярів, відозв і комюніке⁸, що повинні були зміцнювати його авторитет серед солдат поляків і польської громадськості Росії.

Начпольш прагнув також встановити контроль над польськими організаціями, запропонувавши їм координування роботи.⁹ Цим самим він хотів не лише взяти на себе функції верховного органу, що керує всіма військовослужбовцями поляками, а й значно розширити сферу свого впливу.

Одному з головних завдань — пропаганді ідеї створення польської армії в Росії — була підпорядкована велика агітаційно пропагандистська робота, що велась з буржуазно націоналістичних позицій. Так у статті «Армія польська» писалось, що «в зв'язку з деморалізацією (тобто революціонізуванням — І. Б.) російських солдат польський солдат набуває подвійну цінність — захищає звільнену Росію і бореться за Польщу». Ставилось питання про «зміцнення фронту», щоб дати весті імперіалістичну винну з Німеччиною. Агітаційно пропагандистська робота велась серед солдатів поляків, що служили в російській армії. Для цього готувалась націоналістична література до виготовлення якої залучались широкі кола реакціонерів. Темі замовлених брошур — «Що таке конституція монархії?», «Обов'язки солдата поляка», «Свобода совісті», «Національність і релігія», «Національність і націоналізм» — говорять за себе.¹⁰

⁵ «Polskie siły zbrojne» 1917 Nr 1 s. 3 Nr 9—10 s. 125—126 «Rewolucyjna Armia Polska» 1917 Nr 7—8 s. 4.

⁶ St. Helim an Robotnik Polski w Rewolucji Październikowej na Białorusi Minsk 1927 s. 71. В грудні 1917 р. Начполю підпорядковувалось до 190 союзів (див. Archiwum Akt Nowych (AAN) zeszyt 1/30 t. 24 k. 5).

⁷ «Polskie siły zbrojne» 1917 Nr 1 s. 1—6 Nr 2 s. 17—19 Nr 3 s. 33—34 Nr 5 s. 49—56.

⁸ «Polskie siły zbrojne» Nr 1 s. 3 «Rewolucyjna Armia Polska» 1917 Nr 6 s. 4.

⁹ «Polskie siły zbrojne» 1917 Nr 1 s. 6.

¹⁰ «Rewolucyjna Armia Polska» 1917 Nr 2 s. 1—2 Nr 9 s. 3 «Polskie siły zbrojne» 1917 Nr 1 s. 16.

До поситення пропагандистської роботи серед польських солдатів закликалися територіальні союзи. В переліку рекомендованої тематики для лекцій переважало вивчення середньовіччя і не було жодної теми з питань сучасності і російської революції. Начпіль проводив і культурно-виховну роботу, організовував лекції, доповіді, курси, школи, бібліотеки. Орган Начполю проповідував теорію безкласовості польської нації в Росії. Реакційні кола, що стояли за Начполем, відкрито заявляли, що він прагне до збереження найсуворішої дисципліни і очищення польської армії від революційно настроєних, що відмовляються від сліпого підкорення своїм офіцерам осіб.¹¹

Начпіль ігнорував факт створення Головного комітету союзів військовослужбовців поляків (лівіці), за яким йшла найбільш прогресивна частина польських солдатів, заявляючи, що останні не мають юридичного і морального авторитету і його дії нібито йдуть врозрив із загальною польською справою. Він навіть вказував на «незаконний» характер Головного комітету, мотивуючи це тим, що делегати, які залишили І Всеросійський з'їзд військовослужбовців поляків, начебто «втратили свої повноваження».¹²

Зразу ж після створення Начполю прагнув встановити контакт з військовим міністром Керенським, який на відміну від свого попередника Гучкова, схвально поставився до скликання з'їзду. Але делегація Начполю, послана до Керенського як свідчить Яциня, була «прийнята холодно».¹³ Друга делегація була на прийомі у верховного головнокомандуючого і генерал Брусілов прийняв її доброзичливо.¹⁴ Цим частково визначалось подвійне ставлення до Начполю — воєнного міністра і Ставки, яка підтримувала формування польських частин і вбачала в польських солдатах «єдиний фактор порядку, єдину протитруту» проти процесу революціонування в російській армії.¹⁵ О Керенський в принципі не заперечував проти формування в Росії польських частин (одного двох корпусів), але рішуче висловлювався проти автономної польської армії, яка була метою Начполю, що могло б створити небезпечні труднощі при здійсненні післявоєнних імперіалістичних планів Тимчасового уряду.

Начпіль підтримувала найбільш реакційна частина вищого генералітету російської армії, що концентрувалась в Ставці, і особливо новий верховний головнокомандуючий генерал Корнілов. В особі контрреволюціонера Корнілова та його однодумців в Ставці Начпіль мала послідовну і всебічну підтримку.¹⁶ Він затвердив інститут його представників при штабах фронтів, армії, округів, в функції яких входило «засування питань пов'язаних з обліком і виділенням із складу військ поляків військовослужбовців».¹⁷ Комісари відповідно до вимог верховного головнокомандуючого були переіменовані наказом В. Рачкевича від 29 липня (11 VIII) в «представників».¹⁸ Ставка в повідомленні військовому міністру вказувала, що призначення польських представників «є лише тимчасовим заходом на період формування Польського корпусу» і вважала це «корисною» справою.¹⁹

¹¹ «Rewolucyjna Armia Polska» 1917 Nr 10 s 3—4 «Polskie siły zbrojne» 1917 Nr 1 s 6 AAN zesp 1/30 t 24 s 8 zesp 11/6 t 14 kk 6—7

¹² CAW sygn 122/100/44 k 1a i odw

¹³ J. Jacyńska 30 lat w stołey Rosji (1888—1918) Wspomnienia Warszawa 1926 s 110

¹⁴ «Wiadomości wojskowe» 1917 Nr 18 s 322

¹⁵ Katolicki Uniwersytet Lubelski Lublin (KUL) Biblioteka papiery J. Steckiego rkp 566 poz 105 k 9

¹⁶ Центральний партійний архів Інституту марксизму лєнінізму (далі — ЦПА ІМЛ) ф 70 оп 2 спр 600 арк 22

¹⁷ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА) ф 2003 оп 2 спр 328 арк 348

¹⁸ «Polskie siły zbrojne» 1917 Nr 1 s 4

¹⁹ ЦДВІА ф 2003 оп 2 спр 328 арк 352

Начполь, як уже зазначалось підтримували реакційні буржуазно поміщицькі партії, зокрема ендеки²⁰ Але останні ставились до Начполю з певним недовірям бо не мали там переважної більшості Незадоволення ендеків Начполем у зв'язку з провалом планів створення в Росії автономної польської армії ще більше посилювалось Здійснення цих планів було паралізоване завдяки боротьбі проти цього польських прогресивних сил в Росії, перш за все груп СДКПІЛ і секції ППС лівіці

Масовий рух солдат поляків проти рішення реакційної більшості І Всеросійського з'їзду військовослужбовців поляків про створення окремої польської армії в Росії та Начполю очолили Петроградська група СДКПІЛ і секція ППС лівіці, а також їх організації в інших містах Росії Загальними зусиллями ці організації прагнули зрвати плани реакції і в міру своїх сил сприяти розвитку революції в Росії

Польські соціал демократи вели боротьбу з Начполем в нерівних умовах Для друкованої пропаганди в їх розпорядженні була лише одна польська щотижнева газета — «Трибуна» Секції ППС лівіці мали також одну щотижневую газету «Работник в Росии» Польський робітничий клуб в Петрограді «Промінь» видав газету польською мовою під іменем ж назвою Кочі ж до видання приєднався Польський революційний клуб, у складі редколегії «Променю» відбулись зміни З неї виійшли члени ППС фракції, в руках яких доти фактично була редколегія Тепер в редколегію ввійшли члени СДКПІЛ — Ю Лещинський, З Фабержевич, Б Мандельбаум і ППС лівіці — С Буткевич З Круликовський та В Матушевський Польське соціалістичне об'єднання (Харків) також видавало щотижневую газету — «Єдність робітничу» але в редакційній колегії газети панувало засилля членів ППС фракції, тому опубліковані там статті мали однобічний характер В них події висвітлювались не з інтернаціоналістських, а пілсудчиківських позицій

Нова редакція «Променю» повідомляла в передовій статті про потребу посилити роботу серед польських солдатів, отже і боротьбу за них проти Начполю «Революція відкрила перед соціалістичними партіями, — говорилось в статті, — нове, до цього недоступне поле діяльності — масу польських солдатів, що оточені ворожачою зграєю політичних спекулянтів з табору вітчизняної реакції» Із цього нова редакція робила висновок «Обслуговувати польського солдата в еміграції — таке нове завдання, яке революція поставила перед нами» Повідомляючи про нову програму щотижневика редколегія зверталась до робітників і солдатів із закликом про підтримку моральну і матеріальну просила надсилати статті кореспонденції і повідомлення В статті повідомлялось, що переважна більшість тиражу буде висилатись «безплатно товаришам солдатам, військовополоненим, нашим братам з Австрії і Німеччини розсіяним по необмежених просторах Росії»²¹ В № 8—9 щотижневика вже було створено військовий відділ який публікував матеріали з Петрограду і фронту На жаль, редколегія не вдалось здієснити своїх заходів Цей номер «Променю» був останній

З цього часу тягар друкованої пропаганди проти Начполю ліві на органи СДКПІЛ і ППС лівіці в Росії Цікаво відзначити що «Трибуна» розповсюджувалась не лише серед солдатів поляків російської армії а й доходила до поляків військовополонених в минулому солдатів німецької і австро угорської армії²² Кошти групи СДКПІЛ і секції ППС лівіці були дуже обмежені Вони складались з членських внесків і спорадичних пожертвувань від польських робітників і солдатів а та

²⁰ ААН зesp Archiwum Paderewskiego t 28 p/t 2 k 16

²¹ «Promien» 1917 Nr 8 (19)—9 (20) s 12

²² E Semil Przed drugą wojną była pierwsza Warszawa 1965 s 189—190

кож надходили з каси РСДРП(б)²³ В той час Начполь і польські буржуази о поміщицькі партії та організації в Росії, які його підтримували мали в своєму розпорядженні широко розгалужену пресу і великі кошти що постійно поповнювались з державної казни, а також з кредитів російських приватних банків і добровільних пожертвувань великої польської буржуазії і поміщиків в Росії

Групи СДКПіЛ і секції ППС лівих на той час були порівняно невеликі, причому група СДКПіЛ вела переважно загальнопартійну роботу під керівництвом партії більшовиків Польські реакційні сили в Росії мали численні партії об'єднання, організації, зв'язані з Тимчасовим урядом польські будинки, клуби церковні організації, та і взагалі великий штат пропагандистів націоналістів Якщо зважити умови роботи революційних організацій після липневих подій 1917 р то не важко уявити собі труднощі, що переборювали польські соціал-демократи в боротьбі з Начполем та іншими реакційними силами за польські солдатські маси Ця робота відбувалася в дуже важких умовах як тимчасового так і постійного характеру

У трохи кращих умовах були секції ППС лівих але і вони переживали труднощі бракувало коштів кадрів та ін Г'єзважаючи на все це, групи СДКПіЛ секції ППС лівих а також революційно настроєні польські робітники і солдати розгорнули цілеспрямовану боротьбу проти Начполю і польських контрреволюційних партій та організацій, що його підтримували В цій боротьбі використовувались різноманітні засоби в тому числі і тактика тимчасового компромісу з дрібнобуржуазними елементами, щоб не допустити до здійснення головного завдання польської реакції — створення в Росії окремої польської армії

Польські соціал демократи вели енергійну наступальну агітацію серед польських солдатів закликаючи не вступати в окремі польські частини що були під командуванням реакційного офіцера зароджували в них надію на швидке повернення на батьківщину радили і «дати залишатись в лавах російської армії, що демократизувалась»²⁴, і разом з товаришами по зброї — російськими солдатами — проходити школу революційної боротьби

У боротьбі проти Начполю за польські солдатські маси дочомагали створені СДКПіЛ ще під час з'їзду військовослужбовців поляків у Москві і Петрограді спеціальні групи для роботи в місцевих гарнізонах В Петроградській групі в цьому напрямку активно працювали серед солдатів видатні діячі польської соціал демократії, досвідчені пропагандисти Ю Уншлихт Л Гранас, Ю Лещинський та ін а в Москві — С Будзинський²⁵

Агітаційна робота польських соціал демократів проти Начполю дала позитивні результати Це змушені були визнати навіть його керівники Так генерал Яцина писав у своїх мемуарах, що після Всеросійського з'їзду військовослужбовців поляків і створення Начполю йому «з кожним тижнем ставало все важче і гірше Солдати-поляки почали піддаватись впливові агітації російських і польських комуністів»²⁶ У секретних доповіді про польські соціалістичні партії в Росії яку, очевидно, склали ендеки і послали в Польський національний комітет в Парижі є свідчення про велику масово агітаційну і ефективну роботу, яку проводили соціал демократи серед солдатів поляків²⁷ Змушені

²³ «Вопросы истории КПСС» 1963 № 9 с 105 ЦПА ІМЛ ф 17 оп 1 спр 7

²⁴ H B a g i n s k i Wojsko Polskie na Wschodzie 1914—1920 Warszawa 1921 s 145

²⁵ «Trvbnna» Nr 3 1917 10 (23) VI s 4 ЦПА ІМЛ ф 124 оп 1 спр 417 арк 3—6 ф 124 оп 1 спр 267 зрк 3 «Z pola walki» 1958 Nr 3 s 204—205

²⁶ J J a c y n a Op cit s 101

²⁷ ААН зчсп 11/14 діял 11 т 62 к 29 KUL Biblioteka papiery J Steckiego rkp 582 k 5

визнання ворожого табору, класових ворогів польських трудящих мають безумовну цінність для загальної оцінки результатів боротьби груп СДКПіЛ проти Начполю за польських солдатів, метою якої був зрив планів польської реакції пов'язаних із створенням в Росії польської армії

Поряд з групами СДКПіЛ проти Начполю боротися і секції ППС лівих в Росії Вони також вели агітаційно пропагандистську роботу серед солдат поляків Для посилення її ЦВК ППС лівих виробляє проект створення сітки революційних солдатських клубів При клубах були партійні групи що вели агітаційно пропагандистську роботу без посередньо в військових частинах місцевих гарнізонів Подекуди в клубах створювались секції ППС лівих Так секція ППС лівих була створена у 93 му Іркутському полку Як видно з її звіту на зборах обговорювалось питання про створення польської армії в Росії Секція висловила проти цього і закликала солдатів поляків до боротьби з польською реакцією, «до боротьби з капіталістами і поміщиками до того часу поки від капіталістичних урядів не залишиться каменя на камені а на їх місці розквітне прапор нашої свободи» ППС лівих про водила роботу і в фронтних умовах особливо серед солдатів поляків у I, V і XI арміях²⁸

Керівники ППС лівих виступали з статтями в польській робітничій пресі в Росії, викриваючи милітаристські плани польської реакції і Начполю чим послабляли або навіть парализували їх вплив на солдатів Так Ф Кон, викриваючи мету створення польської армії в Росії, за яку агітував Начполь писав, що така армія має вирішальне значення не для боротьби за звільнення Польщі з під гніту австро-німецьких окупантів, під гаслом якої її створювали а проти польського робітника і селянина в інтересах захоплення влади в майбутній Польщі буржуазією і поміщиками Яскраву, викривальну статтю, спрямовану проти планів польської реакції, опублікував і Стефан Круліковський²⁹

У боротьбі проти Начполю значну роль відігравали створені військовослужбовцями поляками — членами СДКПіЛ і ППС лівих — польські військові революційні клуби Першим таким клубом створено в Петрограді на початку червня 1917 р з ініціативи 12 військовослужбовців — членів СДКПіЛ і ППС лівих Це були учасники Всеросійського польського військового з'їзду, а також особи що увійшли до складу Головного Комітету союзів військовослужбовців поляків (лівих) Метою клубу було об'єднання на революційно демократичній платформі всіх військовослужбовців поляків російської армії і організація їх для участі в революційному русі в Росії і Польщі³⁰ В оргкомітет увійшли солдати Боярський і Ноневич доброволець Ясинський і Шиманський фельдшер Сутковський і підпоручик Яблонський³¹

На першому ж його засіданні було встановлено, що численна маса військовослужбовців поляків повністю солідаризується з тактикою 12 своїх товаришів що перші на знак протесту проти реакційної політики його керівників залишили Всеросійський з'їзд військовослужбовців поляків Відмічалось що більшість польських солдатів «вважає рішення цього з'їзду шкідливим для російської революції і польської справи і готова загальною роботою приєднатись до організації товаришів військовослужбовців» Тут було обрано статутну комісію яка на наступному засіданні виробила проект статуту клубу який склав член СДКПіЛ підпоручик Адам Яблонський Було обрано пленум Він поставив перед польським військовим революційним клубом такі завдання

²⁸ ЦПА ІМЛ ф 281 оп 1 спр 3 арк 15 спр 8 арк 17 20

²⁹ «Robotnik w Rosji» Nr 1—2 1917 7 (20) VII s 11—12 «Promien» 1917 Nr 8 (19)—9 (20) s 3—5

³⁰ «Известия Петроградского Совета» 10 (23) VI 1917

³¹ AAN zczp 1/30 APR 5g k 556 «Dziennik Petrogradzki» 9 (22) VI 1917

1) об'єднання польських революційних елементів в російській армії, 2) проведення культурно освітньої роботи на основі розвитку суспільно політичної свідомості солдатів, 3) боротьбу з антидемократичним клерикальним і націоналістичним впливом, 4) координацію політичного життя військовослужбовців поляків з революційним рухом в Росії і Польщі³²

23 червня (6 VII) в приміщенні Павловського інституту в будинку № 8 по Знаменській вулиці Петрограда відбулись організаційні збори членів клубу³³, на які оргкомісія запрошувала всіх військовослужбовців поляків, що симпатизували принципам клубу і мали бажання працювати в дусі його ідей³⁴. Найближчими завданнями що поставили перед клубом, були його ставлення до союзів військовослужбовців поляків в Петрограді, революційна тактика і громадська робота. На початку серпня 1917 р клуб уже налічував понад 300 організованих членів мав свій секретаріат і приміщення для зборів та лекційної роботи³⁵. Таким чином було створено нову польську революційну військову організацію яка вела непримиренну боротьбу проти Начполю і його планів. Революційний клуб організував доповіді інформаційно дискусійні збори вив організаційну роботу.

Створення клубу і його роботу підтримували не лише польські соціал демократи а і ППС лівийця в Росії. Його ставлення до клубу, сформульовано в протоколі 10 го засідання ЦВК ППС лівийця в Росії від 19 червня (2 VII) 1917 р, на якому в присутності членів виконкому Будняка Цеглинського Круликовського Пенташевського та Пінкуса обговорювали проект організації сітки революційних солдатських комітетів. Виконком апробував такі положення «Клуб буде об'єднувати революційні елементи без врахування партійності. В ньому може проводитись агітаційна робота. Але члени партії (ППС лівийця — I Б) можуть бути членами клубу постільки поскільки клуб не набуває характеру міжпартійного об'єднання, оскільки вони не виступатимуть з політичних питань поза клубом як єдине згуртоване ціле. Партійні групи діючи на території клубу повинні одночасно належати до місцевих партійних секцій, якщо вони існують»³⁶. Такі клуби створювались в Москві Одесі та ін містах³⁷. Вони зберігались і після Жовтневих революції³⁸.

Польський військовий революційний клуб в Петрограді координував роботу петроградських груп СДКПІЛ і секції ППС лівийця серед солдатів поляків. Він став головною базою масової агітаційно пропагандистської роботи серед солдатів, що служили в частинах Петроградського гарнізону. В приміщенні клубу або в інших місцях регулярно проводились мітинги і збори солдатів і робітників на яких викривалась контрреволюційна діяльність Начполю і польських реакційних партій що його підтримували.

Відразу після створення цей клуб розгорнув активну діяльність. Протягом останнього тижня липня—початку серпня 1917 р було проведено чотири засідання поляків військовослужбовців Петроградського гарнізону. Перше організаційне засідання відбулось у солдатів поляків гвардії Кексгольмського запасного полку. В той же день в приміщенні польського робітничого клубу відбулись збори поляків військовослуж-

³² AAN zesp 1/30 APR 5g k 556

³³ «Trybuna» Nr 5 24 VI (7 VII) 1917 s 4 AAN zesp 1/30 APR 5g k 55C

³⁴ «Promien» 1917 Nr 8—9 s 10

³⁵ Там же

³⁶ ЦПА ІМЛ ф 281 оп 1 спр 3 арк 15 Centralne Archiwum Komitetu Centralnego PZPR (CA KC PZPR) zesp 60/XI poz 17 k 1

³⁷ AAN zesp 1/30 t 24 k 10 «Wyzwolenie» Nr 17 27 VI, I (9 IX) 1917 s 6

³⁸ Керували клубами польські робітничі партії. В 1918 р на зборах їх представників було створено Центральне правління польських солдатських революційних клубів (див «Trybuna» Nr 25 1918 25 VI)

бовців і членів клубу на якому Вл Матушевський виступив з доповіддю «Імперіалізм і питання війни» Наступного дня на зборах в казармах гвардії Волинського запасного полку виступили члени польської військової революційного клубу На цьому ж тижні відбулось чергове засідання представників установ і підприємств інвалідів поляків, де стояло питання про створення їх Ради В казармах Єгерського полку в кінці тижня було скликано збори поляків військовослужбовців Петроградського гарнізону на яких також виступили члени революційного клубу

З ініціативи клубу в полках Петроградського гарнізону створювались польські солдатські комітети Протягом цього тижня було створено польські полковий комітет у Волинському запасному полку і польську раду солдатських депутатів Петроградського гарнізону³⁹ Цьому передували збори солдатів і офіцерів 1 гвардійської дивізії у складі Преображенського, Семеновського Ізмайловського і Єгерського запасних полків гвардії, що відбулись 1 (14) липня Заслухавши доповіді і обговоривши їх, збори прийняли рішення 1) закликати солдат поляків до колективної роботи, 2) в кожному полку або ж батальйоні об'єднуватись з союзом військовослужбовців поляків в Петрограді, 3) посилити агітацію в цьому напрямку серед поляків всього Петроградського гарнізону⁴⁰

Робота, яку проводили СДКПІЛ, ППС лівих революційні клуби дала позитивні результати що виявилось у масовій відмові місцевих союзів військовослужбовців поляків підкорятися Начполю Вони категорично відмовлялися визнати керівництво Начполю і висловились за підпорядкування Головному комітету союзів військовослужбовців поляків (лівих) Так збори делегатів союзу Оршанського гарнізону, заслухавши звіт своїх делегатів, що примкнули на з'їзді до військової лівих, заявили що реакція більшість з'їзду присвоїла собі право говорити від імені Польщі Союз відповів Начполю що не визнає його керівництва 20 червня (3 VII) він повернув йому друкований бланк декларації з заявою, що солідаризується з лівими, рішенням її з'їзду і визнає своїм центром Головний комітет союзів військовослужбовців поляків (лівих) Союз в м Дерпті (Тарту) 13 (26) липня також заявив про невизнання Начполю і підпорядкування лише Головному комітету військової лівих Відмовились підкоритись Начполю союз військовослужбовців поляків Іркутська, гарнізонів форту «Іно» Вільманstrandу, Гельсінфорсу, Фридрихгаме, Котте, тобто ряду міст Фінляндії, а також гарнізонів Вітебська Єльні, Двинська, Ярославля, Вінниці та ін В Кронштадті таке рішення було прийнято на зборах 5 тисяч військовослужбовців поляків Всі названі вище союзи неодноразово декларували визнання Головного комітету союзів військовослужбовців поляків (лівих) своїм керівником, а кронштадці навіть обіцяли йому матеріальну підтримку⁴¹ Беззастережно визнав його і союз військовослужбовців поляків Ялти і Південного берега Криму⁴², керівник якого прапорщик М Бенновський був активним учасником і з'їзду польської військової лівих Проти рішень з'їзду а також і проти створення Начполю висловились Петроградський і Тамбовський союзи військовослужбовців поляків⁴³

Чимало союзів військовослужбовців поляків категорично відмовлялись визнати Начполь і вважали своїм керівником Головний Комітет

³⁹ AAN zesp 1/30 APR 2b k 128 «Dziennik Petrogradzki» 30 VII (12 VIII) 1917

⁴⁰ «Promien» 1917 Nr 8 (19)—9 (20) s 10

⁴¹ SAW svgn 122(99)3 poz 1 sygn 122(99)8 poz 7 8 AAN zesp 1/30 APR 2e k 71 «Echo Polskie» Nr 143 25 VI (8 VII) 1917

⁴² «Известия Ялтинского Совета рабочих и солдатских депутатов» № 157 18/31 I 1918

⁴³ Див «Kewolucyjna Armia Polska» 1917 Nr 3 s 5

союзів військовослужбовців поляків (лівиці) Він, як свідчить С. Гельтман, об'єднував під своїм керівництвом 65 польських військових союзів⁴⁴. Але значна частина їх все ще залишалась під контролем прихильників Начполю. Щоб завоювати основну масу солдат поляків на бік революції, треба було вести довгу і наполегливу боротьбу. Вона зокрема велась і на окремих з'їздах поляків військовослужбовців. Так І з'їзд військовослужбовців поляків у Фінляндії відбувся в липні 1917 р. в Выборгу з участю союзів гарнізонів Вільманстранда і форту «Іно». Він завдав удару по авторитету Начполю і поставив під сумнів право чинності рішень І Всеросійського з'їзду військовослужбовців поляків. Скликаючи в Фінляндії з'їзд Выборзьких союз виходив з того, що І з'їзд в Петрограді «не може нав'язати своєї волі польським еміграціям» з двох причин: 1) виборча система на з'їзді була в своїй основі хибна і тому не дала змоги широким польським солдатським масам взяти участь у виборі делегатів, 2) оргбюро і президія з'їзду «не змогли протистояти певним політичним групам, що оволоділа помислами політично невідповідних випадково обраних делегатів і створила з першого ж дня з'їзду нездорову атмосферу, що не сприяла творчій справді патріотичній роботі»⁴⁵. На останньому засіданні в роботі з'їзду взяли участь заступник голови Головного комітету союзів військовослужбовців поляків (лівиці) прапорщик Б. Шенсний і секретар комітету — солдат С. Андженчик⁴⁶. З'їзд обговорив і прийняв відповідні рішення з багатьох питань.

У відозві до військовослужбовців поляків з'їзд закликав до об'єднання в організацію під керівництвом єдиного центру. В резолюції про ставлення до польської еміграції в Росії з'їзд зазначив, що «всяка самостійна політика, яку проводила еміграція від імені польського народу, є шкідливою для справи незалежності Польщі», а також категорично висловився проти створення польської армії в Росії. В спеціальній резолюції про ставлення поляків до служби в російській армії з'їзд піддав різкій критиці політику коаліційного Тимчасового уряду з польського питання, а перебування поляків в російській армії поставив в залежність від його нової заяви до польського народу в дусі звернення Петроградської ради, тобто про надання Польщі повної і беззастережної незалежності⁴⁷. На випадок закінчення війни і оголошення демобілізації російської армії з'їзд закликав Головний комітет військовослужбовців поляків (лівиці) взяти до своїх рук справу демобілізації поляків⁴⁸.

Підтримуючи право фінського народу на незалежність, було зазначено, що «сім'я народів зібраних в федерацію повинна попередньо пройти через повну незалежність кожного народу». З'їзд негативно поставився до діяльності Ликвідаційної комісії в справах Королівства Польського, зокрема його голови О. Ледницького, що хотів перетворити її в установу, яка нібито представляє польський уряд в еміграції перед країнами Антанти. Одна з резолюцій зазначала, що правління Союзу військовослужбовців поляків у Фінляндії не є самостійною організацією, а тільки частиною польської воєнної еміграції підпорядкованою Головному комітету союзів військовослужбовців поляків (лівиці). На з'їзді було обрано організаційно-роз'їзну комісію в складі голови прапорщика Стрицького і членів — прапорщика Чаєвича, солдат Шеблера, Паяка і Новинського. Метою її було об'єднання поляків в Фінляндії як частини військової еміграції з єдиним центром⁴⁹.

⁴⁴ St. Heltman Op. cit. s. 71.

⁴⁵ CA KC PZPR zesp. 60/IX poz. 19 k. 5.

⁴⁶ AAN zesp. 1/30 APR 2c k. 72.

⁴⁷ CA KC PZPR zesp. 60/IX poz. 19 k. 1 2.

⁴⁸ AAN zesp. 1/30 APR 2c k. 72.

⁴⁹ CA KC PZPR zesp. 60/IX poz. 19 k. 3 5.

З'їзд у Фінляндії завдав відчутного удару польським реакції і перш за все Начполю. Близька до ендеків «Газета народова» що видава лась в Києві опублікувала ряд рішень з їзду у Фінляндії супроводжу ючи їх коментарями «Ці основні рішення — ще один доказ того яким повинен був бути з їзд в Петрограді, це те, що думає і почуває солдат поляк де б і в якій армії він не служив»⁵⁰ Хоч те всі рішення з їзду були до кінця послідовними, але більшість з них були спрямовані про ти польської реакції. Вони широко розповсюджувались серед союзів військовослужбовців поляків у Фінляндії і сприяли дискредитації Нач полю та сил, що підтримували його.

Боротьба проти Начполю в Петрограді яку активно вели місцева група СДКПІЛ секція ППС лівниці Польський військовий революцій ний клуб і Головний комітет союзів військовослужбовців поляків (лі виці) сприяла зміцненню лівого крила в столичному Петроградському союзі військовослужбовців поляків і повному переходу його на позиції ідейних противників Начполю. Як відзначалось раніше, Петроград ський союз військовослужбовців поляків був першим об'єднанням по ляків в російській армії. Він користувався великим авторитетом, особ ливо в гарнізонних союзах розташованих поблизу Петрограда. Тому завоювання його на бік військової лівниці мало велике значення бо це б значно послабило вплив Начполю в столиці, позбавило його підтримки численного Петроградського союзу, що налічував до 2,5 тис чоловік.⁵¹

Після I Всеросійського з їзду військовослужбовців поляків Петро градський союз «пережив велику внутрішню кризу». Реакційні еле менти, очолені ендеками, «прагнули оволодіти союзом або хоча б підірвати його демократичний характер». З його організації бюро братерської допомоги посередництва праці а також деяких культур но освітніх секцій пішли працівники «в той момент, коли їх робота для солдатських мас була найбільш необхідна»⁵² Тоді було вирішено про вести нові вибори правління до яких активно готувались всі політичні напрямки, представлені в союзі. Вирішальну роль в організації пере моги військової лівниці на виборах відіграв Польський військово рево люційний клуб.

Вибори нового правління Петроградського союзу військовослуж бовців відбувались в жорстокій боротьбі. Про це свідчить факт подачі п'яти списків майбутнього складу правління від центру правого крила союзу, його лівниці безпартійних і так званої групи польської держав ності. Військово революційний клуб взяв активну участь в виборах. При його підтримці список лівниці здобув абсолютну більшість голосів.⁵³ Перемогло ліве крило союзу, а плани правих захопити керівництво союзом зазнали краху.

Новообране правління, на відміну від попереднього, було більш демократичне. До його складу ввійшло 11 солдатів і інтер офіцерів а обрання двох генералів і адмірала було наслідком свідомого ком промісу Польського військового революційного клубу. Представники правого крила в новому правлінні були в абсолютній меншості. Прав ління складалось в основному з демократів (більшості) і соціалістів.⁵⁴ До нього було обрано також члена СДКПІЛ А Яблонського.⁵⁵ Ендеків з правління вигнано. Значним результатом перемоги військової лівниці

⁵¹ «Gazeta Narodowa» 18 (31) VII 1917

⁵⁰ «Trybuna» Nr 43 10 IV 1918 «Wojskowy Przegląd Historyczny» 1957 Nr 4 s 178

⁵² W S z c z e s n y Kwestja wojska polskiego w Rosji w 1917 Warszawa 1936 s 202

⁵³ «Dziennik Petrogradzki» 9/22 VII 1917 «Promien» 1917 Nr 8 (19)—9 (20) s 10

⁵⁴ СА КС ПЗРР зesp 60/III с поз 7 «Promien» 1917 Nr 8 (19)—9 (20) s 10

⁵⁵ ЦПА ІМЛ ф 70 оп 2 од 36 642 арк 19 зв

було те, що за угодою з союзами військовослужбовців поляків усіх частин Петроградського військового округу нове управління і «дали залишилось єдиним представником поглядів членів союзів округу»⁵⁶ Це означало що Начполь в особі Петроградського союзу остаточно втратив підтримку, оскільки нове правління зайняло щодо Начполю ворожу позицію

Перемогу забезпечено значною мірою тим що в Петроградському союзі військовослужбовців поляків було чимало прихильників соціалістичної лівизи⁵⁷ Головна причина полягала в тому, що союз перебував під інтенсивним впливом польських робітничих партій в Петрограді При цьому секції ППС лівизи і навіть ППС фракція в Петрограді відзначались більшим радикалізмом, ніж в інших містах⁵⁸ На процес політичного життя союзу впливало і революціонування польських солдатів і робітників столиці Все це привело до значного послаблення позиції Начполю в Петрограді і посилення впливу польської воєнної лівизи що створило більш сприятливі умови для діяльності Головного комітету союзів військовослужбовців поляків (лівизи)

Цей комітет в основному займався а) вивченням питань майбутньої демобілізації польських солдатів і повернення їх до Польщі, б) опікою над солдатами в армії і військовополоненими Він користувався підтримкою Петроградського союзу військовослужбовців поляків і ряду професійних союзів В галузі опіки особливо над військовополоненими, комітет спирався на Польське товариство допомоги жертвам війни і всі його 247 відділи

Комітет встановив контакти з Ліквідаційною комісією в справах Королівства Польського і делегував в її 14-ий відділ свого представника — поручика Доброхотова При Головному комітеті щоб поліпшити листування польських солдатів з населенням окупованих територій Королівства Польського було створено відділ закордонної кореспонденції Цей відділ почав працювати 15 (28) вересня 1917 р і діяв у тісному контакті з Польським товариством допомоги жертвам війни і мав угоду з російським посольством і польським комітетом в Стокгольмі⁵⁹

Коли Начполь зробив спробу до польських формувань залучити військовополонених поляків, які краще піддаються агітації, Головний комітет і дрібнобуржуазні партії, що його підтримували, звернулись від імені Польського товариства допомоги військовополоненим до Тимчасового уряду з проханням заборонити агітацію серед них за вступ до польських частин, чим завдали ще одного удару по планам Начполю

Головний комітет для зв'язку з польськими солдатами і пропаганди своїх ідей приймав рішення про видання друкованого органу⁶⁰ Його члени і в Петрограді і на периферії брали участь в усіх важливих суспільно-політичних заходах польської демократії в Росії

Головний комітет союзів військовослужбовців поляків (лівизи) користувався підтримкою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів⁶¹ і політичного відділу військового міністерства Останню обставину широко використовували члени ППС лівизи і особливо СДКПіЛ як всяку легальну можливість для агітаційно-пропагандистської роботи серед солдатів поляків Після липневих подій Петроградська рада без перешкод видавала перепустки представникам Головного комітету у військові частини і зокрема для поїздки в армію

⁵⁶ W Szczęsnym Op cit s 202—203

⁵⁷ «Wojskowy Przegląd historyczny» 1957 Nr 4 s 171

⁵⁸ CAW 122(99)8 k 34 «Trybuna» 26 VII (8 IX) 1917

⁵⁹ W Szczęsnym Op cit s 191 193 264 263—364

⁶⁰ W Szczęsnym Op cit s 180 Через фінансові труднощі він з'явився лише в листопаді 1917 р як щотижневик під назвою «Справа жолнірська»

⁶¹ H Baginski Op cit s 145—146 L Grosfeld Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917—1919 Warszawa 1956 s 56

Це полегшувало відрядження агітаторів в усі частини російської армії і створювало «доступ до польських солдатів що служили в 11 рядах»⁶² Ці можливості використовували представники ППС лівіці і СДКПІЛ що становили ліве крило Головного комітету⁶³, для революційної роботи серед солдатів-поляків спрямовуючи її вистря проти Начполю і пропагуючи солідарність з російською революцією що розвивалася, і лозунгам демократичної армії⁶⁴

Діяльність Головного комітету безпосередньо сприяла послабленню Начполю. Вона зменшувала його вплив на польські солдатські маси, союзи військовослужбовців поляків. Існування Головного комітету воєнної лівіці об'єктивно полегшувало СДКПІЛ і ППС лівіці роботу серед солдатів поляків, результатом якої було те, що частина союзів військовослужбовців поляків під тиском солдатських мас відходила від Начполю і «почала переходити на революційні позиції і приймати лозунги СДКПІЛ і ППС лівіці»⁶⁵. Але з огляду на певні причини Головний комітет союзів військовослужбовців поляків не зміг повністю ліквідувати вплив Начполю і партії, що стояли за ним, на солдатські маси. Результати його діяльності послаблювались неоднорідністю складу, поляристю партійних позицій його членів і протилежністю завдань, які вони ставили. Тому Головний комітет, створений як компроміс між різними політичними групами, не був таким сильним щоб рішуче вирвати всі польські союзи військовослужбовців з під впливу Начполю і не зміг перешкодити Начполю почати формування реакційного польського корпусу. Комітет також не був «настільки радикальним, щоб здійснити створення революційних польських збройних сил». СДКПІЛ і ППС лівіці розглядали свою участь в Комітеті лише як тимчасовий компроміс що створював умови роботи серед польських солдатських мас. Тому ці партії підтримували не всю діяльність комітету. Більш того, їх представники що займали в комітеті ліве крило, «повинні були вести в ньому важку боротьбу з правим крилом»⁶⁶.

Послаблювало діяльність комітету хитання його керівництва. Виявом цього хитання були переговори Головного комітету з Начполем в серпні 1917 р. Переговорам передувала поява в ряді союзів військовослужбовців поляків тенденції до ліквідації розколу і створення єдиного керівного центру шляхом об'єднання Начполю з Головним комітетом військовослужбовців поляків (лівіці). З цією метою виступили окремі союзи, що були під впливом Начполю з ізд поляків військовослужбовців II армії, комітет союзу XI армії а також правління союзу військовослужбовців поляків IX армії. Подібні рішення прийняли з ізд військовослужбовців поляків в Фінляндії, правління союзу Вінницького гарнізону та інші, що були під контролем Головного комітету польської воєнної лівіці⁶⁷. Таким чином тенденції до об'єднання з явилися одночасно в обох групах.

Перші групи союзів ліквідація розколу вшувала встановлення монополярного контролю Начполю над всіма союзами, що об'єднували чи сленні польські солдатські маси в російській армії. Щодо другої групи то їх вимоги об'єднання виникли внаслідок пропаганди прибічників Начполю в пресі впливу непослідовної політики буржуазно-демократичних кіл, які сподівалися після подолання розколу обмежити найбільш реакційні елементи в керівництві Начполю. Істотну роль в спр

⁶² H. Baginski Op. cit. s. 146.

⁶³ AAN zesp. 11/14 t. 62 k. 29.

⁶⁴ ЦПА ІМЛ ф. 70 оп. 2 спр. 569 арк. 35.

⁶⁵ П. А. Голуб. Польские революционные воиска в России в 1917—1920 гг. — «Вопросы истории» 1958 № 3 с. 47.

⁶⁶ S. Heitman Op. cit. s. 71.

⁶⁷ CAW 122(99)7 poz. 8 122(99)8 CA KC PZPR sygn. 60/k poz. 19 k. 1 «Robotnik Polski» Nr 17 13 (26) VIII 1917 s. 3 «Wiadomości Wojskowe» 1917 Nr 19—20 s. 327.

бах подолати розкол відіграла ініціатива О Ледницького, голови Ліквідаційної комісії, який ще 30 червня (13 VII) звернувся з листом за № 2149 до Начполю з закликом підписати угоду з Головним комітетом воєнної лівизи⁶⁸ Вимагали ліквідації розколу широкі солдатські маси, що не розібрались в тонкощах політики обох керівних центрів або були введені в оману буржуазно націоналістичною пропагандою сторонників Начпсю

Начполь впевнившись у зростанні впливу Головного комітету лівизи на польські солдатські маси, вирішив на цей раз піти на переговори сподіваючись підпорядкувати їх своєму впливу Керівництво Головного комітету хотіло переговорами домогтися відмови Начполю від формування польських військ в Росії Обидві сторони, з різних причин зацікавлені в переговорах, охоче пішли на них⁶⁹ Посередниками в переговорах між ними були представники союзу 75 і дивізія підпоручик Я Новицький і унтер офіцер Т Ярош та союзу Смоленського гарнізону воєнний чиновник К Боболі і унтер офіцер В Любивський Головний комітет лівизи уповноважив їх на попередні переговори «з метою скликання загальної наради, щоб обговорити платформу, на якій змогли б вестись переговори щодо об'єднання обох груп військовослужбовців поляків»⁷⁰

3/22 липня 1917 р Начполь повідомив Головний комітет про згоду на переговори і уповноважив вести їх спеціальну комісію у складі підпоручика Пютровського (секретаря Начполю) прапорщиків Вронського і Беровського 15/28 липня Головний комітет лівизи також уповноважив вести переговори свою делегацію у складі прапорщика К Доброхотова унтер офіцера С Анджеичика і штабс капітана Р Лонгва ні представник Начполю Беровський в них участі не брали⁷¹

На нараді польські націоналістичні (пільсудчиківські) кола чинили тиск на Головний комітет і Начполь, щоб змусити їх об'єднатись Вони скликали збори на яких приймали інспіровані рішення з вимогою об'єднання обох польських військових організації

Пристаюючи до переговорів Головний комітет лівизи заявив що об'єднання можливе виключно на нейтральній основі без вимог відмови від принципів позиції або радикальної їх зміни Комітет, як свідчить В Шенсний був впевнений що «всяке механічне об'єднання чітко не знищивши причин розколу і тертя всередині союзів, замість користі принесе шкоду»⁷²

Протягом серпня 1917 р було проведено чотири засідання делегації але через суперечливість мети організації домовитися не вдалося Переговори зірвала делегація Начполю в час відкриття в Москві Державної наради метою якої була організація контрреволюційного перевороту Начполь сподівався що з перемогою контрреволюції питання боротьби з Головним комітетом вирішиться на його користь Все таки Начполь хотів звалити відповідальність за зрив переговорів на Головний комітет В його органі було опубліковане комюніке що фальсифікувало фактичний хід переговорів і пояснювало їх зрив «злою волею лівизи» Собі він приписував поступливість «неприйнятні позиції» Головного комітету В комюніке зовсім не висвітлювалась пропозиція військової лівизи⁷³ Цю фальшивку рішуче підлоплювала польська

⁶⁸ САУ 122(99)8 к 2

⁶⁹ Там же

⁷⁰ ААН зесп 11/94 т 1 к 58 одв 59

⁷¹ Там же

⁷² W Szczęsnym Op cit s 199

⁷³ «Polskie siły zbrojne» Nr 2 30 VIII (12 IX) 1917 s 18–19 Хід засідань викладено в протоколах переговорів що зберігаються в Архіві нових актів (див ААН зесп 11/94 т 1) В копіях протоколи знаходяться в фондах Начполю в Центральному військовому архіві в Варшаві (див САУ 122(99)8 к 1–19)

реакціями і особливо, військова преса⁷⁴ для посилення наклепу на Головний комітет. Але в секретних документах Начполю показані дискусії причини зриву переговорів. З них видно, що Начполю відхитив пропозиції Головного комітету лівих: 1) дозволити широку політичну агітацію в рядах польських збройних сил, що формувались, 2) допустити в польських військах створення солдатських комітетів загальноросійського типу і 3) дати згоду на створення урядового комісаріату Росії при польських збройних силах⁷⁵. Остання пропозиція не могла вплинути на наслідки переговорів, бо Головний комітет її не ставив.

Пояснюючи причини зриву переговорів, орган Головного комітету польської лівих писав, що Начполю «не побажав припинити вербовочну кампанію в польській армії» «засуджену всіма польськими демократичними, але підтримувану реакційними партіями». Начполю вимагав від Головного комітету визнати резолюції реакційної більшості з з'їзду, а це б привело до «розриву комітету з польською демократією». В статті робиться правильний висновок, що пропозиція Начполю про включення лише кількох членів Головного комітету в майбутнє Центральне правління союзів військовослужбовців поляків мала на меті «створити з представників лівих заслон для антидемократичної діяльності, для прикриття справжнього обличчя правих». Тут же зазначено, що хід переговорів підтвердив реакційну, дволичну політику Начполю, яку останній старанно маскував. Він ухилявся від визначення свого ставлення до солдатських комітетів в польській армії формальним посланням на «військову таємницю». Насправді Начполю був у тісному зв'язку з реакційним командуванням Польського корпусу Доббур Мусницького — противника демократів і солдатських комітетів і лише «страх перед суспільною солдатською думкою примусив його викрутитись від відповіді»⁷⁶.

Підбиваючи підсумки переговорів, слід зазначити, що вони ще раз підтвердили реакційний характер Начполю. Однак плани Начполю дискредитувати Головний комітет військової лівих розпорошити його в своєму середовищі були розгадані представниками комітету. Результати переговорів стали відомими польським солдатським масам, і це завдало Начполю відчутного удару. Сприяло падінню його авторитету в середовищі польських солдатських мас. Як бачимо, діяльність Начполю зустріла рішучий опір груп СДКПіЛ, секції ППС лівих і організованих ними польських військово-революційних солдатських клубів, а також Головного комітету союзів військовослужбовців поляків (лівих) і численних союзів, і солдат поляків, що йшли за ними. Боротьба проти Начполю за польські солдатські маси в Росії фактично закінчилась на користь польських робітничих партій і військової лівих.

И И БЛЯКЕВИЧ

**БОРЬБА ПОЛЬСКИХ РАБОЧИХ ПАРТИИ И ВОЕННОЙ ЛЕВИЦЫ
ПРОТИВ НАЧПОЛЯ ЗА СОЛДАТ ПОЛЯКОВ В РОССИЙСКОЙ АРМИИ
(июль—август 1917 г.)**

Резюме

Используя разнообразные источники в том числе документы и материалы хранящиеся в архивах Советского Союза и Польской Народной Республики автор освещает борьбу СДКПіЛ ППС левых Главного комитета союзов военнослужащих поляков (левых) польских военных революционных клубов ряда союзов военнослужащих поляков и их отдельных съездов стоявших на левых прогрессивных позициях против Начполя — верховного органа польского реакционного офицерства созданного на Всероссийском съезде военнослужащих поляков в июне 1917 года с польскими солдатскими массами в российской армии. В статье также освещена связь Начполя с контрреволюционными русскими генералами и его реакционная деятельность среди польских солдат с целью привлечения их на сторону контрреволюции. Борьба эта закончилась в пользу польских рабочих партий и военной левых.

⁷⁴ «Rewolucyjna Armia Polska» 1917 Nr 12 s. 1

⁷⁵ CAW 122/100/61

⁷⁶ «Sprawa Żołnierska» Nr 1 30 X/12 IX/ 1917 s. 6

**«ПОЛЬСЬКА ПОЛІТИКА» МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ
НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1914—1915 рр.)**

Радянські історики (Ф Нотович, М Миско, Я Манусевич І Белякевич, У Шустер та ін) висвітлюючи політику центральних країн на загарбаних у роки першої світової війни польських землях, певною мірою розглядали і політику монархії Габсбургів щодо Польщі. Більш ґрунтовно її вивчали історики Польської Народної Республіки (Я Паєвський, Г Яблонський, Л Гросфельд, Н Баговський, А Гарлицький та ін).

Однак у цьому питанні є ще багато нез'ясованого зокрема не досить чітко визначена справжня мета монархії при проведенні польської політики. Матеріали польських архівів, останні публікації з архівів Відня а також дослідження зарубіжних авторів які ґрунтуються на архівних джерелах дають змогу внести певні доповнення і зробити нові висновки.

Крім того в буржуазній історіографії перекручується позиція Австро-Угорщини у розв'язанні польського питання поширюється думка про те що монархія розуміла польські національні прагнення і інтереси, які збігалися з інтересами Австро-Угорщини, «австро-польське рішення» польського питання розглядається як найбільш допустиме порівняно з іншими, як етап на шляху до повного об'єднання і незалежності Польщі¹.

Наприкінці 1915 р в листі Яворському — голові Головного національного комітету (Начальни комітет народова — НКН) Пилсудський писав, що політичною метою війни, яку він намітив, «було є і залишилось злиття Галиції і Королівства в складі Австро-Угорської монархії»².

Легенда про наміри австро-угорського уряду здійснити ідею триалізму тобто задовольнити прагнення проавстрійської групи польських буржуазно-поміщицьких кіл і приєднати Королівство Польське до Галиції, перетворивши тим самим імперію в Австро-Угорсько-Польську поширювалась буржуазною історіографією у міжвоєнний час і поширюється тепер³.

Насправді нічого подібного в реальній політиці монархії не було. Ні на початку війни ні в період «успіхів» монархії на східному фронті, ні на завершальному етапі війни плани реформ внутрішньої структури імперії ніколи не ґрунтувалися на ідеї триалізму тобто на ідеї зробити Польщу складовою частиною імперії⁴. Війну, що почалася у

¹ S. Kutrzeba Polska odrodzona 1914—1918 Krakow 1928 стр. 27 Sz. Askenazy Uwagi Warszawa 1921 стр. 265

² J. Hurka Z czasow wielkiej wojny Pamiętniki niekomбатанта Lwow 1937 стр. 116

³ W. Pobog-Malinowski Najnowsza historia polityczna Polski 1864—1945 Paryz 1953 W. Conze Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg Koln—Graz 1958

⁴ F. Höglinger Ministerpräsident Heinrich Graf Clam Maticic Graz—Koln

Відні розглядали як нагоду зміцнити внутрішню структуру імперії на основі традиційної габсбурзької державно монархічної доктрини

В імперії Габсбургів анексіоністські прагнення не мали такого великого поширення, як у Німеччині. З кожним військовим роком вони зменшувались. Але і тут складали різні меморандуми про мету війни і про пошуки використати сподівану перемогу в союзі з Німеччиною для внутрішнього зміцнення імперії, розширення її через пригноблення сусідніх країн і народів. Меморандуми складали здебільшого в 1914–1915 рр. Основні їхні вимоги обговорювано і затверджувано на спільних засіданнях ради міністрів⁵ на переговорах з німецьким союзником⁶. Їх намагалися реалізувати, коли це було можливо.

Якщо плани завоювання Австро-Угорщиною світових позицій вважати лише утопічними вправами окремих чиновників, а балканський напрям експансії «внутрішньою» справою, то в такому разі слід визнати правильним твердження віденських політиків про єдину військову мету Австро-Угорщини на північному сході Європи. Плани захоплення земель, що належали царській Росії, звичайно прикривалось наміром «розв'язати» польське питання, з яким тісно пов'язували необхідність «розв'язати українське питання» і «східну проблему» взагалі. Австро-польське розв'язання польського питання під яким розуміли приєднання більшої частини Королівства Польського до монархії, займало в політиці монархії Габсбургів і її відносинах з Німеччиною першорядне значення, як і її «рішення» балканської проблеми. З ним пов'язували зміцнення могутності імперії, можливі зміни її внутрішньої структури, посилення позицій монархії в післявоєнному Німецько-Австро-Угорському союзі.

Плани «розв'язання» «східних проблем» так, як їх уявляли в Відні, докладно виробив співробітник міністерства закордонних справ Австро-Угорщини барон Андріан у великому меморандумі. В ньому йшла мова про австрійські «територіальні надбання на північному сході в разі щасливого кінця війни центральних країн з Росією». Меморандум був поданий уряду в серпні 1914 р.⁷

І німецька і австро-угорська програма завоювань на Сході виходила з двох можливих варіантів при повній поразці Росії у війні — максимальне і пограбування при неповній — мінімальне. Але Андріан не радив навіть при повній поразці Росії приєднувати до Австрії все Королівство Польське і всю Україну — це порушувало б внутрішній устрій імперії і навіть загрожувало б її єдності. Автор меморандуму, будучи прибічником «австро-угорської державної ідеї», величину територіальних надбань на північному сході пов'язував із зміцненням, а не з послабленням цієї ідеї. Таким чином, на думку Андріана, можна було перетворити Австро-Угорщину «у велику державу першого рангу» в «оплот католицизму» на Сході. Нові надбання не повинні були применшити в імперії ролі «носіїв німецької культури», якими є «австрійці німецької мови», порушити «нормальний розподіл рівноваги» між двома панівними націями.

Андріан стояв на позиції збереження дуалізму і керувався традиційною монархічною австрійською ідеєю. Він вважав, що треба уникати елементів, які не піддаються асиміляції, бо вони можуть посилити

1964. H. Rumpel. Das Volkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreichs. Wien, 1966.

⁵ Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Osterreich-Ungarischen Monarchie (1914–1918). Budapest, 1966 (далі — Protokolle).

⁶ L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale. Documents extraits des archives de l'Office allemand des Affaires étrangères. T. I. Paris, 1962 (далі — L'Allemagne).

⁷ W. Bihl. Zu den Osterreichisch-ungarischen Kriegszielen 1914 — «Jahrbuch für Geschichte Osteuropas» N. F. 1968. Bd. 16. H. 4. S. 511.

розклад імперії. З огляду на це він запропонував рецепт встановлення «нового порядку в польсько-українському просторі». Андріан погоджувався з думкою, що з усіх можливих територіальних надбань найбільш імовірним і досяжним є Королівство Польське. Можливість приєднання польської території з населенням, проіннятим католицькими принципами, до імперії, яка вважається оплотом католицизму, викликало у нього захоплення. Для монархії це означало б посилення її позиції як країни «першого рангу», зміцнювало б її армію воєнними польськими традиціями. За рахунок Королівства монархія могла б відшкодувати свої воєнні витрати і мати «багато іншої користі».

Австрійський чиновник погоджувався з думкою польської громадськості, що поділ Королівства між Німеччиною і Австро-Угорщиною був би «найбільшим ударом для польської нації». Проте Андріан виходячи з інтересів імперії, вважав, що такий поділ вигідний для Австро-Угорщини. По-перше, тому, що монархія не спроможна асимілювати весь народ з яскраво вираженими національними рисами старою культурою і історичними традиціями приєднання до імперії території з 20 млн населенням приведе врешті решт до утворення незалежної Польщі, про що «мирять поляки всіх відтінків у російській Польщі». По-друге, поділ Королівства, жорстока германізаторська політика протестантської Прусії на захопленні нею частини викличе у поляків симпатії до «ліберальної» Австрії, що завдасть остаточного удару по ідеї незалежної Польщі. «Беручи до уваги всі ці обставини — пише автор, — виходить, що ідея поділу Польщі між Німеччиною і нами здається більш вигідною можливістю, причому ми звичайно, повинні вимагати більшу частину Королівства».

Андріан вважав, що при поділі Королівства обов'язково треба дотримуватися таких пропорцій: Австрія одержує 3/4 частини Королівства — Холмську, Варшавську, Радомську, Келецьку губернії і частину Петровської — близько 80 тис кв км території і понад 8 млн населення, з яких 5 млн поляків, решта євреї та ін.

На його думку, монархія Габсбургів зацікавлена одержати більшу частину вугільних шахт, що в Петровській губернії, а також відомий монастир у Ченстохові. Це важливо для впливу на поляків, тому що буде погано, якщо національну святиню приєднають до протестантської держави, де поляки не користуються національними свободами. Прусія одержить близько 1/3 частини Королівства і майже 4,5 млн населення. Отже «польська нація буде розділена на дві частини між двома імперіями, які крім економічних інтересів, добиватимуться, щоб польські території не об'єдналися в самостійну державу» (підкреслення наше — *І Т*). Польський національний елемент не буде найсильнішим в імперії, а опиниться на другому або на третьому місці. Проти 5 млн поляків в Австрії «будуть виступати 1,5 млн євреїв і 4 млн рутенів», якщо ми одержимо губернії Волинську і Подільську. Поляки в такому разі «поводитимуться розумно, бо боятимуться Німеччини і можливістю втратити автономію у нас, а рутенський елемент буде завжди противагою польському».

Ворожнеча між поляками і українцями, яку розпалюють правлячі кола, на думку Андріана, дасть змогу зміцнити становище імперії в цьому районі. «Тільки при пропорціональному надбанні польської і рутенської (української — *І Т*) території і збереженні таким чином

⁸ «Українська політика» — зовнішньополітичні проблеми «рутенська» — внутрішньополітичні ніколи монархією не ототожнювались. Див. H. Giebing, Zu Österreichisch-ungarischen Ukraine Politik im ersten Weltkrieg — «JfGO» Bd 7 H 3 1959. W. Bihl, Beiträge zur Ukraine Politik Österreich-Ungarns 1918 — «JfGO» 1966 Bd 14 H 1. W. Bihl, Einige Aspekte der Österreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914—1918 — «JfGO» 1966 Bd 14 H 4.

рівноваги між обома народами можна повністю забезпечити австрійські інтереси в цих областях. Рутенське об'єднання не повністю відокремлене від польського масиву, буде ворогувати з поляками». Такі нові надбання вважав Андріан, не тільки збережуть систему дуалізму в імперії і монархічно-конституційні традиції, але й зміцнять їх. Виникне можливість створити «дві групи Цислейтани, яка збереже свою єдність щодо Угорщини». У Цислейтани — австрійські частини імперії — він пропонував створити Західноавстрійський блок — єдиний, але складений з двох частин — австроугорської (Західна Австрія) і польсько-рутенської (Східна Австрія).

У Східній Австрії — «Польщі—Рутені» — було б два губернатора: один для польської, другий для рутенської частини. В Західній Австрії тільки один губернатор — для Богемії. Вищі органи влади і адміністрації в «Польщі—Рутені» повинні належати західним австрійцям, але це не повинно бути записано в законах.

Цю експансіоністську колонізаторську і германізаторську програму прийняли урядові кола, її розвивали і доповнювали в тому числі й автор у його новому меморандумі від 6 грудня 1914 р. Керівні кола Австро-Угорщини з великою старанністю готували польсько-українську збройну диверсію спрямовану проти царської Росії 8 серпня 1914 р. вони запропонували Берліну розчленування і пограбування Королівства Польського. На початку серпня докладно обговорювалися можливі зміни внутрішньої структури імперії у зв'язку з приєднанням Королівства до Австрії. Було затверджено кандидатуру австрійського губернатора у Варшаві та його заступника. Все це свідчило, що план агресії викладений у меморандумі Андріана, був вироблений на основі урядових накреслень ще до початку війни. Так зване «австро-польське рішення» виходило якраз із реалізації цього плану, враховувало інтереси воєнних і політичних Німеччини, які спочатку планували захоплення не всього Королівства, а лише його прикордонної смуги. З пропагандистською метою це рішення, тобто розчленування Королівства, пригноблення і германізація польського народу, прикривалось доктриною «триалізму».

Відень, переконуючи Берлін у тому, як вигідно для центральних країн прийняти «австро-польське рішення», ніколи не забезпечував проти розчленування Королівства і приєднання його меншої частини до Пруссії. Розходження в німецько-австрійських переговорах виникали через надмірну жадність німецького імперіалізму, що прагнув проковтнути не лише все Королівство, а й слабшого союзника. Але Берлін не відразу розкрив союзнику свої наміри. Тому до кінця 1914 р. у Відні виношували плани реалізації програми з допомогою німецького союзника.

Австрійські дипломати на переговорах в Берліні виявили велику вихідливість, змальовуючи ті переваги для центральних країн і германізму взагалі, які вони одержать від анексії монархією більшої частини Королівства.⁹ У Відні представники уряду і армії на нарадах з членами польського кола шукали найбільш допустимі і вигідні для монархії шляхи використання польського питання для досягнення поставленої мети. Міністр фінансів Білінський запропонував текст маніфесту до польського народу від імені австрійського монарха. Оповідання маніфесту було відхилено, але одночасно прийнято рішення створити загальногалицьку польську організацію, яка об'єднувала б усі угруповання, що підтримували воєнні плани Габсбургів. Так 16 серпня 1914 р. у Кракові виник Головний національний комітет (Начальний комітет народова — НКН), покликаний за вимогою Відня керувати «національним рухом» у Королівстві. Львівські газети називали НКН

⁹ L. Grosfeld, *Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1962.

«єдино правочинним польським жондом народовим»¹⁰ Одночасно створювалися польські легіони — по одному в Кракові и у Львові — як польські воєнні формування, повністю підпорядковані головному командуванню, яке мало необмежене право використовувати їх¹¹

20 серпня 1914 р в міністерстві закордонних справ на найвищому рівні відбулась нарада з польського питання¹² Від імені польського кола на засіданні висупили колишній намісник Галиці Бобжинський і міністр фінансів Білінський Вони вказували на потребу покласти край у Королівстві будь яким спробам відродити «небажані для нас старі революційні ідеї» і пропонували після його захоплення створити в ньому австрійську консервативну адміністрацію Щоб потегшити до сягнення поставленої мети і розсіяти сумніви поміркованих кіл, які по боюються розчленування країни і передачі більшої частини її з Варшавою Пруссії, вони пропонували оповістити «ясновельможний рескрипт» до польського народу Слово «триалізм» не було сказане Але Бобжинський і Білінський, наполягаючи на виданні маніфесту, підписаного імператором мали на увазі якраз таке розв'язання польського питання¹³

Однак прем'єр міністр Угорщини Тіса категорично виступив проти опублікування маніфесту Він закликав наиршучше «уникати пробудження в Польщі перебільшених надій і очікувань», особливо «думки про незалежність» Він був також проти обцянок «державно правового характеру» приєднання, створення австрійської адміністрації на територіях захоплених пруськими військами

Нарада прийняла рішення об'єднати Королівство Польське з Галичиною у рамках монархії але вважала «передчасним визначення державно правової форми в якій настане включення Польщі до монархії» При цьому за пропозицією прем'єр міністра Австрії Штурґка було вирішено «взяти до уваги позицію українського народу» Нарада відбулась за виробленою у Відні програмою Природно що відкрито викласти перед представниками польських маєтних класів плани пов'язані з окупацією Королівства, Відень не наважисься Але и те що було сказано на нараді, переконливо свідчило про намір уряду монархії при окупації Королівства керуватися власними інтересами и інтересами німецького союзника, а не побажанням польських австрофільських кіл Про це ясно заявив Тіса — представник угорських правлячих кіл, негативне ставлення яких до посилення в монархії слов'янського елемента і послаблення дуалізму було відоме ще до війни¹⁴

У цьому випадку Тіса виступив не лише від імені правлячих кіл Угорщини що відігравали вирішальну роль у монархії щодо розв'язання внутрішніх питань¹⁵, а и висловив думку правлячих кіл Австрії Тому його виступ був покладений в основу рішення прийнятого на нараді Так ідея «триалізму», що ишла всупереч з анексіоністськими намірами монархії була похована вже на початку війни фактично з відома і згоди представників польських маєтних класів, хоча з чисто пропагандистських цілей нею користувалися на сторінках преси

Нищівний удар, завданий російськими військами австро угорській армії у Східній Галичині у вересневі дні 1914 р підірвав можливість реалізації австро угорської анексіоністської програми на північному сході Європи У вересні 1914 р відбулося обговорення на засіданні

¹⁰ K Srokowski N K N Krakow 1923 с 144

¹¹ Galicyjska działalność wojskowa Piłsudskiego 1906—1914 Dokumenty Warszawa 1967 док № 130 (далі — GDWP)

¹² GDWP док № 131

¹³ (M Bobrzynski) Wskrzeszenie państwa Polskiego Krakow 1920 с 26

¹⁴ I Galantai Die Aussenpolitik Osterreich Ungarns und die herrschenden Klassen Ungarns — «Osterreich Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918 unter Leitung von Fritz Klein» Berlin 1965 стор 259

¹⁵ N Stone Ungarn und die Julikrise 1914 — «Kriegsausbruch 1914» München 1967 стор 205

ради міністрів політичного і воєнного становища монархії¹⁶ Учасники засідання фактично визнали неможливим без допомоги Німеччини зачистити монархію від росіян Воєнну і економічну допомогу Австро-Угорщині подала Німеччина, але це привело до дальшого обмеження суверенітету Габсбурзької монархії звело до мінімуму можливість самостійного розв'язання зовнішньополітичних і внутрішньополітичних питань

У вересні—жовтні 1914 р переживали кризу польські галицькі легіони, покликани «звільняти» Королівство Після розпуску наприкінці вересня «східного легіону» залишки легіонерів, які прийняли присягу на вірність монархії, одягнені в австрійську форму без польських національних відзнак організовані в австрійський п'янтштурм, були відправлені разом з українськими «січовиками» в Угорщину Тут вони повинні були у важких гірських умовах стримувати можливі наступ російських армії¹⁷

«Зрада поляків» Східної Галичини стала предметом обговорення у раді міністрів монархії 31 жовтня 1914 р Було поставлено питання про створення в Галичині воєнної адміністрації, «тому що колишня майже польська адміністрація не чинила енергійного опору російській пропаганді» Після відвоювання Галичини австрійська влада мала намір «придушити ті елементи які виявились ворожими В першу чергу проросійські елементи серед рутенів і поляків Саче поляки у Львові і в східно-галицькому легіоні показали що вони дуже небезпечно для монархії співпрацюють з росіянами» як говорив Штюрґк¹⁸ Фактично «виступці» визнали крах багатолітньої політики австро-польської «співробітництва» в Галичині опираючись на яке Відень будував свої плани щодо Королівства

Воєнно-політичну кризу монархії, пов'язану з її поразкою на галицькому фронті вирішила Німеччина Коли на початку серпня 1914 р було враження що в Берліні згодні з австро-угорським планом розв'язання польської проблеми то з кінця серпня щораз частіше почали надходити в столицю монархії зведення про відмову німецького уряду підтримати її претензії на Королівство¹⁹ Під впливом поразок Австрії група Пилсудського перенісла на сторону Німеччини Це знайшло свій вираз у створенні 5 вересня 1914 р Польської організації народолюбів (ПОН) яка співпрацювала з німцями на окупованні частини Королівства і привело до укладення 2 жовтня «угоди» між представниками ПОН і командуванням ІХ армії Німці дозволили членам ПОН проводити підвиринну діяльність у тилах російської армії²⁰

У середині жовтня аналізуючи відносини між Берліном і Віднем у справі їх анексіоністських намірів на Сході відомий австрійський публіцист Редліх висловив припущення, що німці вирішили «завоювати Варшаву для себе, а нам хочуть дати Україну, що для нас абсолютно не годиться»²¹ Застереження про німецькі наміри щодо Королівства одержували з Берліна і керівники НКН «В разі прусської перемоги — передавав один з агентів у грудні 1914 р — про Австрію тут не говорять зовсім тому що вона тільки знаряддя в руках німців і до вела, що абсолютно безсилля і як держава не має перспектив на існування — настане напевно повний поділ Королівства — найстрашніше, що може зустріти наш народ Я сам повинен визнати що були

¹⁶ Protokolle dok № 6 7

¹⁷ J. Rzepecki, Sprawy legionu wschodniego 1914 roku, Warszawa 1966, с. 169.

¹⁸ Protokolle dok № 8

¹⁹ W. Conze Названа праця стор. 64

²⁰ Див. Archiwum akt nowych PON, teka 11, H. Lemke, Deutschland und die polnischen Legionen im Herbst 1914 — «Jahrb. für Geschichte der UdSSR und der Volksdem. Länder Europas» Berlin 1959, H. 3

²¹ Das politische Tagebuch Josef Redlichs, Bd. I, Gratz, Köln 1953, стор. 282

моменти коли я вірив у добру волю німців Сьогодні після розгрому Австрії і виявлення її державної неспроможності переконаюсь, що прусська перемога була б нещастям не тільки для Польщі, а й для всього світу»²²

Хоч Домбровський басейн окупували австрійські і німецькі війська, більшість шахт захопили німці Австрійці намагались змінити становище на свою користь проте на переговорах в середині рудня 1914 р. їм було категорично відмовлено²³ На переговорах про поділ нагробованого в січні 1915 р. австро-угорська сторона вимушена була відмовитися від свого початкового плану і визнати за німецькою стороною першість Познанські угоди від 9 і 10 січня були доповнені і уточнені на конференції в Катовіце 20—22 квітня 1915 р.

Більшу частину Королівства найголовніші промислові райони його одержала Німеччина Південну частину — Австро-Угорщина Остаточні кордони на території поділеного загарбниками Королівства Польського — єдиного компактного етнографічного ядра польських земель — були встановлені після окупації всього Королівства В генерал-губернаторстві Варшавському під німецькою окупацією мешкало понад 6500 тис. населення в генерал-губернаторстві Люблінському під австрійською окупацією — понад 3300 тис. Кордон між центральними країнами проходив приблизно по лінії поділу Польщі в 1795 р.

Криза в керівництві імперією Габсбургів, що виникла наприкінці 1914 р. внаслідок її поразки привела до відставки міністра закордонних справ Бертольда і призначення на його місце Буріана Останній як він пішов з самого початку вступу на посаду «інтенсивно цікавився Польщею тому що вона мала велике значення для внутрішньої і зовнішньої політики монархії»²⁴ «Інтенсивність» її пошкодила Буріану покинути з ілюзією «триалізму» «Симпатизуючи полякам, вони (угорці) стояли за дуалізм», який був несумісний з «триалізмом»²⁵ Офіційна відмова від цієї приманки для польських маєтних класів викликала кризу в польсько-австрійських відносинах, а також означала перехід ініціативи у розв'язанні польського питання до рук пруської і німецьких політиків.

Але і монархія не залишила своїх намірів здійснити анексіоністську програму на Північному Сході, хоч, можливо і не в повному обсязі Про це свідчать такі факти:

1 Холмщина (повіти Холмський, Грубешівський, Гомашівський) не були включені в Люблінське генерал-губернаторство, а виділені в окрему адміністративну одиницю, де розпорядження окупантів видавались німецькою і українською мовами заборонялась діяльність польських організацій.

2 Хоч місто Ченстохов відійшло до Німеччини, католицький монастир Ясна Гура був переданий Австрії Як оплот католицизму монархія сподівалася використати цю обставину у проведенні дальшої польської політики²⁶

3 Актуалізація «польського питання» у політиці монархії За словами Буріана, з середини квітня 1915 р. він включив Польщу в програму своєї зовнішньої політики і почав вести за неї торг з Німеччиною Він відстоював «австро-угорське рішення незважаючи на всі труднощі і неприємності які воно могло принести» монархії²⁷ Відень, не

²² Archiwum państwowe Krakowa i Województwa Krakowskiego Arch. NKN 37 ark. 151 (дати — APK NKN)

²³ L. Grosfeld Gospodarcze motywy i cele polityki państw centralnych wobec sprawy Polskiej 1914—1916 — «Kwartalnik historyczny» 1961 № 1 стор. 33

²⁴ S. Burian Drei Jahre Berlin 1926 стор. 17—62

²⁵ Там же стор. 67—68

²⁶ A. Huisner Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreich-ungarische Militärverwaltung in Polen während der Weltkrieges Wien 1935 стор. 11—12

²⁷ S. Burian Drei Jahre стор. 66—67

чекаючи закінчення переговорів з Німеччиною, вирішив міцніше прив'язати до монархії те, що було вже захоплено. В окупованих районах Королівства вводилися австрійські закони, поширювалась діяльність усіх церковних та інших організації Австрії, вводилося німецьку мову, австрійські обряди і свята, нові назви вулиць і селищ, «всюди намагалися поставити портрети каїзера»²⁸. В окупованих районах Королівства австрійська влада вирішила заручитися підтримкою великих поміщиків і католицького духовенства. Про це йшли переговори з папською нунціатурою у Відні. В кінці травня було запропоновано всім окремим комендантам і установам провести наради з поміщиками і католицьким духовенством, які є «носіями нашого майбутнього режиму в Королівстві»²⁹. Під сильним натиском окупаційної адміністрації Ватикану вдалося схилити католицьке духовенство до співробітництва з окупантами про що 1 серпня 1915 р доносив у Відень губернатор м. Кельці³⁰.

Особливу увагу було приділено пресі. У рапорті «Акція преси в Королівстві Польському»³¹ йшлося про те, що преса «повинна схилити суспільну думку і симпатії місцевого населення на сторону монархії, що забезпечить успіх австрійської політики в Королівстві». Як приклад рапорт наводив діяльність німецького командування, яке вже з самого початку війни почало видавати десятки тисяч примірників газет і брошур, використовувало католицьку пресу в протімецькому вихованні народу. Рапорт не радив допускати в австрійську окупаційну зону польські газети, що видавалися в Німеччині. Він вимагав збільшити розповсюдження «доброзичливих до нас» краківських видань. У рапорті було викладено багато пропозицій, спрямованих на обмеження невігідних для монархії видань, що мають вплив на населення, а також способи розповсюдження і збільшення тиражу газет та брошур, що підтримували інтереси Австро-Угорщини її армію і політику.

У друкуванні пропаганди особливе місце повинно було бути приділене розповсюдженню видань НКН. Ці видання проповідували «збіг польських національних інтересів з інтересами австрійської армії і політики». Для друкування газет і брошур автори рапорту радили не шкодувати паперу, використовувати друкарні командуванням арміями, надавати безплатно для перевезень транспорт засоби зв'язку, в тому числі і армійські. Центром видань пропонувалося зробити Петрков — губернське місто, звідки населення звикло одержувати інформацію і накази. Тут також збереглася добре устаткована друкарня.

У Петрков з Відня були переведені головні відділи НКН. Проте спроба НКН вести пропаганду «об'єднання неподільного Королівства з неподільною Галичиною» в рамках монархії була заборонена. Білінському як голові польської парламентської фракції у Відні не дозволили опублікувати в пресі телеграму з словами подяки за «визволення» Польщі. Терор у Галичині тривав. Поради НКН щодо організації адміністрації в окупованих частинах Королівства були відхилені, а діяльність емісарів цієї ультрагабсбурзької організації у самому Королівстві була обмежена.

Відень більше не мав потреби в послугах ультрагабсбурзької організації «старих австрійців польської національності» у проведенні «польської політики», але охоче користувався ними на міжнародній арені, виставляючи НКН як польський уряд. Секції НКН були створені у Лондоні і Парижі, а в Швейцарії під керівництвом Ростворовського її перетворено в посольство³². З дипломатичною «місією» члени НКН

²⁸ А. Hausner Названа праця стор. 21

²⁹ Там же стор. 31

³⁰ Там же стор. 33

³¹ АРК НКН 26—27 sygn 308 ark. 141—150

³² К. Srokowski НКН стор. 321

іздили в багато нейтральних країн ведучи там пропаганду на користь «австро польського рішення» Особливо активізувалась діяльність бюро преси військового департаменту НКН До органів друку в організації польських емігрантів США і інших країн, до релігійних організацій і товариств намагались проникнути агенти НКН У цьому їм надавали активну допомогу австрійські посольства і агентура центральних країн З допомогою емісарів НКН австрійський уряд намагався підірвати позицію Росії в польському питанні в таких країнах, як Англія і США, а також заручитися їх підтримкою анексії монархією Королівства

Підтримуючи антиросійську спрямованість діяльності емісарів НКН, німецький уряд в той же час вбачав у ній і явний намір Відня підірвати претензії Німеччини на Польщу Цим пояснюються випадки німецької преси проти діяльності «віденських поляків»³³

Тим часом у Берліні і Відні тривали консультації і переговори, спрямовані на «розв'язання» польського питання В середині серпня 1915 р на переговорах з Бетман Гольвегом Буріан запропонував план влаштування Королівства під владою Габсбургів³⁴ Категорично відкидаючи триалізм, «особливо небезпечний для германізму тому, що німці завжди були б під загрозою залишитись одними проти двох», майбутні відносини Королівства до Австрії Буріан назвав «субдуалізмом» Таку комбінацію, за його словами, схвалили німецькі політичні діячі Австрії

Пропозиція Буріана виходила з початкового австро угорського плану анексії Королівства³⁵ Вона брала на увагу побажання Німеччини визнавати її «право в Польщі» вважала можливим поєднати це право з «австро польським рішенням» в рамках австро угорського варіанта створення «серединної Європи» Він був викладений у великому меморандумі і в червні 1915 р розісланий «керівним особам і видатним ученим Австро Угорщини і Німеччини»³⁶ Бетман Гольвег «реагував на нього люб'язно і по дружньому»³⁷, схвалив основні положення меморандуму³⁸, тому що вони збігалися з його власними Пересилаючи копію меморандуму Бетман Гольвегу, один з головних його укладачів доводив, що польське питання може бути «розв'язане» тільки в рамках «серединної Європи», план створення якої між Берліном і Віднем повинен бути обговорений зараз же тому що не можна пропускати сприятливу для цього можливість»³⁹

На його думку, Німеччина могла б передати своєму союзнику «тим більше частину російської Польщі», чим тісніше економічно буде зв'язана вся Центральна Європа Німеччина могла б анексувати тільки «маленьку» її частину Австро угорський варіант «серединної Європи» наполегливо підкреслював необхідність зберегти повну державну самостійність і незалежність двох партнерів «союзу», особливо коли це стосується внутрішніх справ

Але в Берліні план створення «серединної Європи» зазнав еволюції від «ліберального» його варіанту до пангерманського тлумачення, тобто від «серединної Європи» в дусі вересневої 1914 р програми воєнних цілей Бетман Гольвега до «Великогерманського рейху», прикри того ширмою «серединної Європи» У рамках такого рейху монархія відводилась роль лиш східної марки У Відні дуже скоро зауважили

³³ «Kurjer Poznanski» 15 8 1915 H Jablonski Polityka polskiej partii socjalistycznej w czasie wojny 1914—1918 r Warszawa 1958 стор 145

³⁴ L'Allemagne т I док № 131

³⁵ S Burian Drei Jahre стор 69

³⁶ Denkschrift aus Deutsch Oesterreich Leipzig 1915 AAN Akta J Twardowskiego sygn 2

³⁷ P Sweet Germany Austria Hungary and Mitteleuropa August 1915—April 1916 — «Festschrift für H Benedikt» Wien 1957 стор 188

³⁸ L'Allemagne т I док № 140

³⁹ P Sweet Названа праця стор 187

цю зміну Тому спроби досягти згоди про майбутню «серединну Європу» і «розв'язати» в її рамках польське питання, які робили Берлін і Відень у другій половині 1915 р. не мали успіху. На переговорах з Буріаном 10—11 листопада 1915 р. канцлер остаточно відхилив «австро-польське рішення», як його розуміли у Відні⁴⁰ а Відень в свою чергу, не погодився на німецькі умови «союзу» що перетворювали монархію в німецьку східну марку⁴¹.

Відень зрозумівши ілюзорність своїх намірів, переконавшись у намірах Німеччини не тільки проковтнути всю Польщу але разом з нею і монархію, вважав своєчасним укріпити свої позиції в уже окупованій частині Королівства Тешинським договором 13—14 вересня 1915 р. ратифікованим у грудні 1915 р., юридично оформлялось розчленування Королівства закріплювався між окупантами новий кордон перехід якого вважався порушенням державного кордону і карався відповідним чином. І тільки другий розгром австро-угорської армії російськими військами влітку 1916 р. дав змогу Берліну змінити становище в Королівстві на свою користь «Німеччина нас врятувала від нагірших наслідків брусилівського червневого прориву і не було часу щоб відвернути пропозицію канцлера» — пише Буріан⁴². Австро-Угорщина остаточно відмовилась від ідеї приєднання більшої частини Королівства до Західної Галичини в рамках монархії маніфестом 5 листопада 1916 р. погодилась на німецьке «розв'язання» польського питання.

Отже поширювана австрійськими і свого часу польськими панівними класами версія про наміри монархії Габсбургів надати польському народові обмежену буржуазну державність що знайшло своє вираження в поширенні ідеї «триалізму», зияла лише пропагандистським приносом який готував ґрунт для розчленування Королівства Польського пригноблення і германізації його народу імперіями Габсбургів і Гогенцоллернів.

И. М. ТЕОДОРОВИЧ

**«ПОЛЬСКАЯ ПОЛИТИКА» МОНАРХИИ ГАБСБУРГОВ
В НАЧАЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914—1915 гг.)**

Резюме

Статья разоблачает получившую распространение в буржуазной историографии легенду о намерении правительственных кругов монархии Габсбургов предоставить польскому народу ограниченную буржуазную государственность в рамках монархии в случае «австро-польского решения» т. е. присоединения большей части Королевства Польского к Западной Галиции что якобы давало возможность осуществить идею триализма — превращения империи в «Австро-Венгро-Польшу». На основании опубликованных документов из архивов Вены показаны подлинные австрийские планы «решения» польского вопроса которые сводились к расчленению колонизации и германизации Королевства — единого и компактного этнографического ядра польских земель могущего стать центром объединения Польши.

⁴⁰ L'Allemagne — I док № 165 168

⁴¹ Там же

⁴² S. В и т а н Drei Jahre стор 75—76

Л. Ю. ВОЛЬКОВИЧ

З ІСТОРІЇ ПІ «ПРОЛЕТАРІАТУ» ПОЧАТОК БОРОТЬБИ (рік 1888-й)

Діяльність ПІ «Пролетаріату» — одна з мало вивчених тем історії польського соціалістичного руху. В працях колишніх «пролетаріатчиків» (Людвика Кульчицького, Фелікса Перля і частково Вінценті Сікорського)¹ діяльності цієї організації відведено чимало місця, але перші два автори нерідко відступали від історичної правди. Добрим початком об'єктивного дослідження історії ПІ «Пролетаріату» є стаття сучасного польського історика Є. Боренши².

В радянській історіографії, крім загальних характеристик у деяких працях³ ще немає ґрунтовних досліджень на цю тему. Питання про виникнення ПІ «Пролетаріату» вже певною мірою висвітлено в 2 му випуску нашого збірника⁴.

Утворення ПІ «Пролетаріату» відбувалось в умовах жорстокого переслідування революційних сил, що спонукало його засновників до тримуватись суворої конспірації і свідомо обмежувати кількісне зростання організації. ПІ «Пролетаріат» не виробив статуту, його структура була недосконалою, а район дії у 1888 р. не виходив за межі Варшави. Він був ідейним спадкоємцем свого попередника — партії «Пролетаріат» (1882—1885 рр.).

Осередками основної політичної роботи організації були гуртки, підпорядковані варшавському Робітничому комітетові, на чолі якого стояли Марцін Каспшак, Адам Домбровський та Владислав Анелєвський. Його членами були також Наполеон Зельцер і з інтелігентів як виняток, Станіслав Касіуш, що здійснював зв'язок між комітетом і гуртком інтелігентів торгової школи Кроненберга⁵. Керівники групи інтелігентів ПІ «Пролетаріату» (Л. Кульчицький, В. Студницький, Гізберт, К. Щепанський та ін.) не входили до Робітничого комітету і ухилялися від безпосереднього розповсюдження нелегальної літератури. Їх увага була спрямована переважно на читання лекцій (і соціалістичного, і освітнього характеру) в заздалегідь підготовлених Робіт-

¹ M. Mazowiecki: Historia ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim. Kraków 1903. G. Perl (Res): Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim. Książka i Wiedza 1958. W. S. Grupa «Proletariatu» z r. 1888—ego — У зб. «Z pola walki» Londyn 1904.

² Jerzy W. Borejsza: Powstanie PII Proletariatu i początki jego działalności — «Z pola walki» Warszawa 1958 № 2.

³ История Польши — П. М. 1955 стор. 346. Н. Н. Пухлов: Из истории польской социал-демократической партии (1893—1904 гг.) стор. 32—33. А. М. Орлов: Русско-польские революционные связи в период возникновения марксистских рабочих организации в России (1887—1893 гг.) Автореферат диссертации М. 1971.

⁴ Л. Ю. Волькович: До питання про передумови відродження соціалістичного руху у Королівстві Польському після розгрому партії «Пролетаріат» — «Українське слов'янознавство» вип. 2 Львів 1970 стор. 98—108.

⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції (Далі див. ЦДАЖР СРСР) ф. 102 оп. 201 1888—1889 од. зб. 27 стор. 54 1890 од. зб. 31 стор. 69 7 дво. 1888 од. зб. 190 арк. 131 об. ф. 102 3 дво. 1890 од. зб. 574 т. II арк. 35.

ничим комітетом аудиторіях слухачів⁶ Є підстава вважати, що до Робітничого комітету входив і Сікорський⁷

Душею Робітничого комітету, головним засновником і керівником усієї організації був М. Каспшак (1860—1905 рр.) Численні архівні документи характеризують його як винятково досвідченого, сміливого самовідданого революціонера⁸. При ньому знаходилась печатка з написом «Варшавський Робітничий комітет соціально революційної партії «Пролетаріат»⁹. Каспшак у різний час мав партійні клички Теофіль, Моравські Мацеї Длугі Островські, Теофіль Ольшевські Теофіль Павловські, а в 1888 р. фігурував під кличкою Мацеї¹⁰.

Досвідченим революціонером був і 34-літній позолотник рама А. Домбровський¹¹. Ще в 1878 р. він був у Кракові членом гуртка Л. Варинського де якийсь час виконував обов'язки бібліотекаря. На початку лютого 1879 р. був заарештований і після виправдання на відомому краківському судовому «процесі 35 ти» емігрував до Швеції. У 1884 р. Домбровський разом з Плехановим виступав з промовою на похоронах Ш. Дікштейна (Яна Млота)¹².

Певний досвід революційної боротьби мав В. Анстевський (псевдоніми Володимир Волкович, Федор Каспарек)¹³. Три інших члени Робітничого комітету — С. Касіуш¹⁴, Н. Зельбер¹⁵ та В. Сікорський свою революційну діяльність тільки починали.

Загальну кількість осіб що в 1888 р. належали до П «Пролетаріату» чи перебували під його впливом, визначити важко. Численні арешти у жовтні—грудні і почате дізнання проти 46 осіб вказували на те що організація збільшувалась і за короткий час розгорнула у Варшаві досить значну роботу. Усього в справі П «Пролетаріату» за 1888 р. в документах департаменту поліції згадується близько 70 осіб, з яких дві треті були робітники та ремісники¹⁶. Є свідчення, що слухачів робітничих гуртків налічувалось кілька сотень, а тих, що читали літературу «Пролетаріату» було принаймні в десять разів більше¹⁷.

Організаційна слабкість П «Пролетаріату» зумовлювалась не тільки урядовими утисками, а й розбіжностями між його окремими групами та особами. Ще в гуртку «кроненбержців» Касіуш і Студницький не згоджувались з Кульчицьким та Щепанським що мали намір приділяти багато уваги національним питанням. Той же Щепанський вагався щодо прийняття програми «Пролетаріату» а пізніше в уяз

⁶ ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 131 об оп 201 188 од зб 27 стор 54 інтелігенти робили також послуги для доставки літератури з за кордону та ін.

⁷ Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ) ф 1405 оп 89 1888 од зб 11100 арк 288 495

⁸ ЦДАЖР СРСР М Ю Тимч канц 1894 од зб 11871 арк 1 ф 102 оп 201 1892 од зб 37 стор 122 ф 102 3 д во 1892 од зб 794 арк 22—22 об ЦДІАЛ ф 1405 оп 93 1892 од зб 10507 арк 141 об

⁹ ЦДАЖР СРСР ф 102 3 д во 1890 од зб 574 т III арк 42—42 об

¹⁰ ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1892 од зб 1125 арк 4 ф 102 оп 20, 1892 од зб 37 стор 122 ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 206

¹¹ Відомий був також як Цвердзінський — за одними відомостями (ЦДІАЛ ф 1405 оп 89 1883 од зб 11100 арк 302 об) і як Маріан Цвердзінський — за іншими (ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 241)

¹² ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 80—81 об 118 об

¹³ Див. L. Wolkowicz Władysław Anielewski — «Z pola walki» Warszawa 1967 стор 129—140

¹⁴ Кличка «Ц» (ЦДІАЛ ф 1405 оп 89 1888 од зб 11100 арк 301 а)

¹⁵ Клички — «Напек» та «Ткач» (ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 199)

¹⁶ ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 ч 1 арк 1—3 ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 78 85—85 об 94—94 об 160—161 199—241

¹⁷ M. Mazowiecki Названа праця стор 140

ненні виклав свої плутані пронаціоналістичні погляди в «Листі в язня до товариша по справі»¹⁸

Уважне вивчення матеріалу показує що хоч основою II «Пролетаріату» були робітничі гуртки а його центром — варшавський Робітничий комітет на керівну роль в організації претендували також інтелігенти на чолі з Л. Кульчицьким та емігрантська група (С. Мендельсон, М. Янковська, А. Дембський) з редакції соціалістичних видань «Валькі кляс» та «Пішедсвіт». Виникало тертя між лідерами цих груп що заважало консолідації зусиль. Не випадково Кульчицький (М. Мазовецький) у згаданій праці всупереч фактам (а він не міг їх не знати) недооцінив роль Каспшака і жодного слова не сказав про варшавський Робітничий комітет.

Щоб підпорядкувати собі II «Пролетаріат», Мендельсон і його колеги на початку серпня 1888 р. скликали у Стокгольмі так звані з'їзд соціалістичних груп, на який, крім емігрантів (Мендельсона, Янковської, Дембського, Наркевича, Іодко), прибули тільки Каспшак і одиначи два делегати від польських соціалістичних гуртків університетських міст Росії. Кульчицькому і деяким представникам цих гуртків добратись до Швеції не вдалось. Мазовецький та Перль сходяться на тому, що присутні на цьому зібранні визнавши попередню програму обмежились обговоренням тактичних і організаційних питань і тільки наприкінці серпня (вже після з'їзду) в Парижі між емігрантами та прибулими туди Кульчицьким укладено угоду про створення за кордоном керівного органу (Централізації) II «Пролетаріату»¹⁹. Чому ж рішення про створення Централізації не було прийнято у Стокгольмі? Здається, тому, що не всі присутні там (передусім Каспшак) погоджувались на це. З усього видно, що Кульчицький діяв в Парижі самостійно, протиставляючи свою інтелігентську групу Робітничому комітету і його гурткам.

Централізація складалася з трьох осіб (Мендельсона, Янковської, Дембського) її прерогативи визначались спеціальним положенням (статутом). Подіємо повний текст цього характерного, маловідомого документа²⁰.

«I Представником Польської Соц. рев. партії як всередині країни так і поза нею є Централізація, що складається з 3—5 осіб. Централізація а) розуміє у дусі рішень та резолюцій партійних з'їздів всю діяльність партії і окремих її органів, б) є найвищим органом партії, резолюції та рішення якого обов'язкові для всіх складових частин, чи окремих членів організації. Примітка: право контролю над рішеннями Централізації, а також право зміни чи скасування таких належить виключно з'їзду, до самої постанови з'їзду рішення Централізації зберігає свою обов'язкову силу, с) організує Центральні комітети, чи для всієї території (Королівства Польського — *I B*), чи також для окремих великих (органів) округ, d) скликає партійні з'їзди, e) керує партійними виданнями, призначає редакції і встановлює для них відповідні організаційні правила стосовно умов, f) вирішує всі спірні питання щодо компетенції окремих партійних органів, g) призначає агентів Централізації, h) розпоряджається центральною партійною касою, i) у міру потреби може організувати спеціальні комітети із спеціальною місією з цією метою Централізація сама вирішує, наскільки їй потрібно налагодити зносини з відповідним Центральним

¹⁸ М. Мазовецькі. Названа праця стор. 126. ЦДАЖР СРСР ф. 102. 7 д. во. 1888 од. зб. 190 л. 280 (днів вміст конверту).

¹⁹ Там же стор. 137. F. Perł. Названа праця стор. 318.

²⁰ Опублікований з копії лише в статті Е. Борейши (J. W. Borejsza. Названа праця стор. 41—42).

Комітетом, к) може виключати з партії усувати від діяльності чи припиняти в такій як окремих членів, так і цілі комітети

II Агенти Централізації

Призначаються Централізацією з постійною чи тимчасовою місією залежно від умов потреб партії та здібностей агентів Агенти Централізації можуть таким чином бути в організаційній ієрархії чи то на рівні чи над Центральними комітетами і в такому разі останні організаційно зв'язані через виданий Централізацією мандат — чи то з порукою підпорядкування також розпорядженням Центральних Комітетів»²¹

Цей документ свідчить про претензію групи Мендельсона диктувати свою волю партії, що відроджувалась. Умови і марксистські принципи, звичайно вимагали централізації партійної влади але претензія яку виставив Мендельсон була не виправдана, бо передбачала не демократичний централізм а централізований диктат кількох осіб. Навіть скликання з ізду партії підпорядковувались воли цієї групи. Проте життя не дало емігрантам передбаченої статутом влади, номінально вони вважалися Централізацією II «Пролетаріату», але змушені були задовольнитися більш скромною роллю його помічника і частково — представника на міжнародному форумі. Щоб не посилювати розходжень, Каспшак примирився з утворенням Централізації, але не приховував свого несхвалення її планів.²² Отже, II «Пролетаріат» не був одиордним, що не могло не позначитися на його діяльності.

II «Пролетаріат», нагадаємо з перших кроків був соціалістичною робітничою організацією що незважаючи на незрілість і допущені помилки стояла на позиціях інтернаціоналізму і класової боротьби. Остаточну мету руху його діячі бачили в усуспільненні приватної власності знищенні всіх форм експлуатації та гніту. Вони вважали, що вирішальний етап боротьби за кінцеву мету може настати лише тоді коли в країні буде політична свобода. Звідси найближча мета їх боротьби — встановлення конституційного правління в Росії з наданням широкій автономії Королівству Польському.²³

II «Пролетаріат», прагнучи стати в майбутньому партією робітничих мас, в початковий період діяльності головну увагу звертав на політичну пропаганду. Департамент поліції прийшов до висновку що організація намагалась усною пропагандою соціально революційного вчення і розповсюдженням соціально революційних видань збудити в робітничому класі невдоволення своїм теперішнім становищем і вселити в нього переконання в непримиречності його інтересів з інтересами маєтних класів і, таким чином викликати в робітничому класі прагнення до зміни існуючих економічного суспільного і державного горядків через революцію.²⁴

Звичайно, про легальну пропаганду такої програми не могло бути мови. Не задовольняючись тільки читанням лекції у гуртках, варшавський Робітничий комітет почав практикувати сходки членів II «Пролетаріату» і запрошених надвірних робітників. Індивідуальна агітація та пропаганда велась також безпосередньо на підприємствах.²⁵ Така діяльність була єдино можлива для підготовки на цьому початковому етапі ширшого кола революціонерів. На сходках які влаштувалися

²¹ ЦДАЖР СРСР ф 102 3 дво 1890 од зб 574 т 2 арк 15—16

²² Там же арк 32 об—33

²³ ЦДАІАЛ ф 1405 оп 89 1888 од зб 11100 арк 3 284—284 об ЦДАЖР СРСР ф 102 5 дво 1892 од зб 144 ч 1 арк 5—5 об 12 М Mazowiecki Названа праця стор 130 205

²⁴ ЦДАЖР СРСР ф 102 7 дво 1888 од зб 190 арк 192—192 об

²⁵ ЦДАІАЛ ф 1405 оп 89 1888 од зб 11100 арк 291 492 об—494 об оп 92 1891 од зб 10829 арк 17 об ЦГАОР СССР ф 102 7 дво 1888 од зб 190 арк 211—211 об 233 об 237 об 238 об

на квартирах В Анелєвського А Домбровського В Сікорського В Назембло в кав'ярні Кучинського та інших місцях присутнім читали і давали для поширення революційну літературу обговорювали практичні питання ведення пропаганди та ін Крім того, Робітничий комітет та група Кульчицького планували скликати з нагоди десятої річниці перших арештів соціалістів у Варшаві загальні збори всіх членів організації на яких передбачалось зробити доповідь про історію соціально революційного руху в Польщі і виголосити політичні промови Однак цей ризикований захід не було здійснено ²⁶

15 червня 1888 р зрадник А Суліковський доніс жандармам про сходки в помешканні Анелєвського Почалося стеження Тоді Анелєвський переїшов на нелегальне становище, поселився у А Домбровського і розпочата справа успішно продовжувалася Їх спільна квартира стає ценомовби політичним штабом організації Поряд із звичайними сходками приблизно два рази на тиждень тут скликались у більшій вузькому складі так звані «семи» на яких М Каспшак, В Анелєвський А Домбровський, Л Кульчицький, С Касуш В Сікорський обговорювали теоретичні та організаційні питання революційної пропаганди серед робітників ²⁷

Влітку 1888 р посилилась і лекційна робота яка нерідко набирала переважно революційно пропагандистського характеру позитивно позначаючись на формуванні політичної свідомості робітників Особливі успіхи мали лекції з політичної економії на яких ставилися насущні питання робітничого життя ²⁸

Революційна робота вимагала постійних затрат тому за рішенням Робітничого комітету було влаштовано платні концерти і танці певна сума надходила з розповсюдженої літератури та добровільних внесків На користь політв'язнів практикувались передплатні листи і продаж лотерейних білетів Підраховано що за неповний 1888 р через головну касу організації пройшло 2000 крб Однак нестача грошових засобів постійно давалася взнаки ²⁹

ІІ «Пролетаріат» не міг розраховувати на доходи емігрантської групи проте деяку поміч від неї він одержував Реально ця підтримка виражалася у видавничій діяльності координації дій щодо транспортування літератури і покриття частини пов'язаних з цим витрат «Пролетаріатчики» в краї і за кордоном розуміли що в тодішніх умовах не могло бути широкої пропаганди без добре поставленого постачання мас нелегальною літературою, і віддавали цю справу багатій енергії Кульчицький пише, що вже привезений ним у Варшаву наприкінці січня 1888 р транспорт революційних видань дав змогу розгорнути роботу У розпорядження пропагандистів крім того що вже було (у тому числі «Маніфест Комуністичної партії» К Маркса і Ф Енгельса) додатково надійшли «Громадянська вина у Франції» Маркса, «Науковий та утопічний соціалізм» Енгельса, повні і комплекти (за всі роки) періодичних соціалістичних видань «Пішєдсвіту» та «Валькі кляс» і деякі номери «Рувносьці» брошури «Хто з чого живе?»

²⁶ ЦДАЛ ф 1405 оп 89 1888 од зб 11100 арк 291—292 293—294 об 492—492 об 494—495 об ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 124 210 об 233 235 об 5 д во 1892 од зб 144 ч 1 арк 4 об 9 об 11 об

²⁷ ЦДАЛ ф 1405 оп 89 1888 од зб 11100 арк 292 292 об 492 493 494 496 ф 102 5 д во 1892 од зб 144 ч 1 арк 3 ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 235—235 об

²⁸ ЦДАЛ ф 1405 оп 89 1888 од зб 11100 арк 295—295 об 296—299 об 300—300 об 494—494 об ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 64 об 122 об 173 об 185 об—186 199 236 об 237—237 об 239 об L wolkowicz Названа прая стор 133

²⁹ ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 2 122 133 об 134 227—228 233—234 240 ЦДАЛ ф 1405 оп 89 од зб 11100 л 292 об 301 об—304 об, 492 495—496 M M a z o w i e s k i Названа прая стор 178

Млота, «Знання — сила» В Лібкнехта, «Релігія капіталу» Лафарга «Про виникнення багатств» Шрама та ін У транспорті були і російські нелегальні видання³⁰

У 1888 р і наступні роки доставка в царську імперію нелегальної літератури тривала до речі, в цій справі активно працювали російські і польські революціонери

Література, що друкувалася за кордоном йшла через Австро-Угорщину чи Прусію на Варшаву і безпосередньо у глиб Росії Маршрути її проходження були довгими і склались з кількох небезпечних етапів до кордону багаж доставляла спеціальна група емігрантів, в котру у 1888 р зокрема, входили А Сапожников в Бурба, А Маурицю, переправу через кордон організували вже інші люди (нерідко наймали контрабандистів), після чого вантаж привозили до Варшави а звідти везли далі, іноді за ним приїздили з Москви та інших міст Були звичайно, і інші варіанти та способи транспортування видань Розповсюдження книжок у межах Королівства проводила «агентура ксьонжкова партії «Пролетаріат»³¹

Про те, що «пролетаріатчики» допомагали російським революціонерам, як писали жандарми, «водворять» в імперію «преступные издания», в архівних документах є чимало фактів Взимку 1888 р із Швейцарії у Вільно (через Берлін) транспорт літератури доставив емісар Мендельсона С Рабінович (Маліи) 29 липня хтось на кличку Базиль повідомив Мендельсона про арешт Рабіновича в Ковно Рабіновича було заслано до Сибіру на 10 років, але йому, мабуть, вдалося швидко вирватися з рук поліції, оскільки є відомості, що в серпні наступного року він далі вів роботу щодо транспортування до Росії революційних видань³²

У заарештованого Щепанського поліція знайшла адреси до Петербурга, Одеси Казані, Риги Коена, за якими передбачалось розіслати очікувані у Варшаві з Женеві транспорт літератури Було встановлено також, що саме Щепанський в ніч з 25 на 26 вересня перевіз через австрійський кордон революційні видання для Одеси і що Олександр Поляк та Єгор Кудрявцев які мешкали в Казані перебували під негласним наглядом поліції, причому О Поляк листувалася з Ольгою Фігнер³³

На зв'язки з російським революційним рухом вказують адреси, явки, листи, що їх виявила поліція в 1890 р під час обшуку в Мендельсона у Парижі³⁴ Внаслідок цього обшуку почалася нова хвиля арештів в Королівстві Польському і Росії В одному з цих листів значиться «Росіяни наполегливо домагаються новинок, треба кувати залізо, поки гаряче якщо є можливість доставки нових російських видань, то не задумуйте, присилайте терміново » На початку 1888 р А Зельцер одержав на станції Вольбром і доставив до Варшави чемодан з російськими та польськими революційними виданнями, а Сапожников показав на допиті що в 1888 р він вислав до Росії 15 чемоданів літератури³⁵

³⁰ ЦДАЖР СРСР ф 102 3 д во 1890 од зб 547 т 2 арк 14—14 об 53 об 54 об М Мазовієскі Названа праця стор 128

³¹ ЦДАЖР СРСР ф 102 оп 201 1890 од зб 31 арк 36 ЦДІАЛ ф 1405 оп 91 1890 од зб 10731 арк 65 J W Borejsza Названа праця стор 46—47

³² ЦДАЖР СРСР ф 102 3 д во 1890 од зб 574 т 2 арк 14, 53 об ф 102 оп 201 1888—1889 од зб 27 стор 55

³³ ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 9—9 об 66—67 об 102—103 132 об—133 185 об

³⁴ ЦДАЖР СРСР ф 102 3 д во 1890 од зб 574 т 2 арк 3 об 4 5 52 об 53 об та ін (Російські агенти було дозволено зняти копії з паперів Мендельсона)

³⁵ Див ЦДАЖР СРСР ф 102 оп 201 1891 од зб 33 стор 12 ф 102 3 д во 1890 од зб 574 т 2 арк 19 ЦДІАЛ ф 1405 оп 92 1891 од зб 10869 арк 29—29 об ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 212—213 J W Borejsza Названа праця стор 48

Допомога російським емігрантам у транспортуванні літератури була одним з виявів того, що «пролетаріатчики» прагнули сприяти розвиткові революційного руху в Росії і свідчила про їх розуміння спільності мети трудящих обох країн.

Слід зазначити, що хоч діяльність П «Пролетаріату» зосереджувалась в 1888 р переважно у Варшаві, організація не була ізольованою: вона встановлювала контакти з еміграцією і революційними групами інших міст, сподіваючись пізніше територіально розширити масштаби діяльності. Посилений інтерес щодо цього був до Вільна та Риги. У Вільно активну революційну роботу вів у той час Лео Югіхес (Ян Тишка). В серпні 1888 р він достав Кульчицькому фальшивий паспорт для поїздки у Стокгольм на з'їзд³⁶. Один з документів свідчить про те, що невідома особа ідучи з Варшави до Риги зупинилася у Вільно, звідки 17/29 січня 1888 р писала Мендельсону про свою зустріч там з «Льовкою». Автор листа вказав на причини, що перешкодили «Льовці» виконати якесь завдання на кордоні і на готовність його («Льовки») довести справу до кінця для чого просив дозволу і грошей. Він писав, що до Риги змушений їхати без «Льовки» «Льовка», — говорить в кінці листа, — розпитував про нашу організацію і дуже нами незадоволений»³⁷. Звичайно, ці і деякі інші уривкові відомості не дають уявлення про обсяг революційної роботи у Вільно і міру участі в ній Югіхеса Тишки, проте вони свідчать, що вона, безумовно, велась.

Бореisha гадає, що зазначений лист з Вільна був написаний Кульчицьким під час його невдалої подорожі на Стокгольмський з'їзд. Тут на наш погляд вийшло непорозуміння, бо лист датовано січнем, а згадана подорож відбулася у серпні. До того ж, оскільки передбачалась близька зустріч з Мендельсоном на з'їзді, писати йому було нелогічно. Можливо автором цього листа був Каспшак, оскільки у справі значиться, що в січні 1888 р він сповіщав Мендельсона про свій виїзд з Варшави³⁸.

Є підстави вважати, що Я Тишка був у Вільно не революційним одиночком, а членом робітничої організації, яка діяла там. Так в паперах Мендельсона є адреса «Льовки» у Вільні для листування з «Анною». В другому ж записі значиться адреса мешканця Вільно Х Вількоранського на яку треба вручати «Анні» листи для «робітничої організації». Нарешті є відомості, що в 1888 р почалося слідство про виленський революційний гурток і що серед арештованих у Вільні осіб значилась Анна Вількоранська. Через відсутність прямих доказів слідство було припинено.

Були вже в той час у «пролетаріатчиків» контакти і з революційними колами Риги, на що вказують їх поїздки туди, а також адреси та коштовні квитанції в паперах Мендельсона³⁹.

В Королівстві Польському П «Пролетаріат», як підкреслювалося, не поширив впливу на провінцію, але деякий зв'язок з нею був і революційна література туди проникала⁴⁰. Про розширення пропагандистської роботи можна судити з того, що вже навесні 1888 р відчувалась нестача нелегальної літератури. У травні того ж року Робітничий комітет через Касюша звернувся до інтелігентів (Кульчицького та ін.) з проханням, щоб допомогти привезти з за кордону такі видання, як «Валькі кляс», «Хто чим живе?», «З поля вальки», «Про виникнення багатства», «Пшедсвіт». У зв'язку з цим була передбачена поїздка

³⁶ Клички «Льовка» «Анджеи» Див. J. W. Bogejsza Названа праця стор. 47.

³⁷ ЦДАЖР СРСР ф. 102, 3 д. во. 1890, од. зб. 574, т. 2, арк. 53 об.

³⁸ Там же, арк. 43.

³⁹ ЦДАЛ ф. 1405, оп. 92, 1891, од. зб. 10869, арк. 29–29 об., 61 об. ЦДАЖР СРСР ф. 102, 3 д. во. 1890, од. зб. 574, т. 2, арк. 3 об.—4, 5–52 об.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР ф. 102, 7 д. во. 1888, од. зб. 190, арк. 9–9 об., 83. М. Магowiecki Названа праця стор. 138.

Кульчицького до Швейцарії але з міркувань безпеки за цю справу взявся Щепанський. Десь коло 10 червня (за новим стилем) він з листом Кульчицького до Дембського поїхав до Швейцарії і тижнів через три повернувся до Варшави з чемоданом відозв і брошурами. Він також домовився про доставку такої літератури і скоро вона почала надходити.⁴¹

На перший погляд здається, що поїзду Щепанського організував (якщо не виключно то головним чином) Кульчицький. Насправді ж було інакше. Перед нами жандармський переклад уривків двох частково зашифрованих листів (шифр не розкрито), адресованих невідомою особою Мендельсонові. В першому від 23 травня 1888 р. посланому з Познані адресата інформовано «про пропаганду і грошові збори» дали подається зворотня адреса і шифр до нього. Другий лист від 28 травня вже з Варшави і як видно з незакінчених фраз має безпосередній зв'язок з поїздкою Щепанського. Крім іншого (зашифровано) в ньому повідомляється, що «в Женеву поїде друга особа — Щепанський» людина обізнана і яка може дати потрібну інформацію. Згадується також про якесь доручення Щепанському щодо «друкування прокламації» і про наступний виїзд його у «важливі місцевості Росії». Не важко помітити, що автор листа був ініціатором і керівником усього заходу: він заздалегідь знав про відозви, інформував емігрантів, налягоджував зв'язки. Оперативність, зв'язок через Познань та деякі інші подробиці листів наводять на думку, що вони вишиті з підпера Марціна Каспшака. На жаль копії не дають змоги порівняти почерк, проте є ще одна обставина на підтвердження. У другому листі автор просить відповісти йому через Познань на адресу Марти Ярчашек, а в паперах Мендельсона серед багатьох адрес листування з «Марціном» (тобто М. Каспшаком) значиться і адреса Марти Ярчашек, якою його дружини.⁴²

Каспшак був талановитим конспіратором, тому в матеріалах заведеному у 1888 р. поліцією на II «Пролетаріат» діяльність відображена порівняно скупо. Але досить хоч трохи відкрити (лише за архівом Мендельсона)⁴³ завісу його конспіративної діяльності, щоб зрозуміти риняткову роль цього революціонера в справі відродження партії.

Після в'їзду поїздки Щепанського у Цюрих приплив літератури до краю не припинився і діяльність організації стала більш інтенсивною. 18 липня на станції Граница у студента Цюрихського політехнічного училища Ф. Вісневського було конфісковано 36 екземплярів «Вальки кляс». У тому ж місяці Л. Теплиць на прохання Касюша безперешкоди доставив з Кракова у Варшаву великий транспорт видань (три тюки і чемодач).⁴⁴ Наприкінці року Касюш сам виїхав до Цюриха по польську революційну літературу, але довідавшись про арешти у Варшаві і розшуки його, змушений був залишитись в еміграції. Робітничий комітет планував заснувати в Королівстві власну друкарню організації, але нестача коштів і арешти затримали здійснення цієї справи.⁴⁵

⁴¹ ЦДАЛ ф 1-05 оп 89 1888 од зб 11100 арк 266 268 об—269 ЦДАЖР СРСР ф 102 7 дво 1888 од зб 190 арк 106—107 123 201 об од зб 14 арк 201—201 об

⁴² ЦДАЖР СРСР ф 102 3 дво 1890 од зб 574 т 2 арк 4 56—56 об

⁴³ ЦДАЖР СРСР ф 102 3 дво 1890 од зб 574 тт 1—5 ч 1—81

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР ф 102 оп 201 1888 од зб 27 стор 51 ф 102 7 дво 1888 од зб 190 арк 75—75 об 131 об—132 139—139 об 200 ЦДАЛ ф 1405 ог 8 1888 од зб 11100 арк 180 266 об—267

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР ф 102 7 дво 1888 од зб 190 арк 123 133 об 233—234 240 5 дво 1892 од зб 144 ч 1 арк 7 ЦДАЛ ф 1405 оп 92 1891 од зб 10829 арк 16

Жандармське дізнання не відбиває повного обсягу роботи щодо доставки транспортів Літератури у Варшаві в липку і восени 1888 р було багато і як пишуть учасники руху Кульчицький та Сікорський попит на неї тоді повністю задовольнявся⁴⁶ Крім розповсюдженої вона ще в сотнях примірників була виявлена під час жандармських обшуків⁴⁷

Не вся нелегальна література П «Пролетаріату» відповідала рівню вимог пропаганди не завжди в ній ставились чіткі конкретні завдання, проте вона була дачека від анархізму опортунізму чи націоналізму Розповсюджувани видання мали переважно марксистський характер і були важливим засобом революційного виховання мас З великим інтересом люди читали і слухали брошуру Я Млота «Хто чим живе?», лекції з політичної економії брошуру з серії «На дзись» та ін⁴⁸

Особливо значну активність виявила організація щоб розповсюдити у Варшаві в липні 1888 р привезені Щепаньським відозви до робітників за підписом «Варшавський Робітничий комітет Соціально революційної партії» «Пролетаріат»⁴⁹

Треба зазначити, що цю відозву склав не Робітничий комітет, а Мендельсон у Парижі надрукував її Дембський у Женеві⁵⁰ Незважаючи на пропаганду соціалізму, різку спрямованість проти царизму експлуаторських класів і «панів патріотів» вона не закликала до конкретних дій Присвячена десятин річниця соціалістичного руху у Польщі, відозва констатувала значне зростання політичної зрілості робітничого класу і нагадувала про покладену на нього історією визвольну місію Протиставляючи дві перспективи — соціалізм і капіталістичне рабство, вона переконувала робітників що справжнім борцем за здійснення першої може бути тільки соціалістична партія Однак прагнучи підпорядкувати маси впливсі партії, відозва пропагувала в загальних рисах (не всюди чітко) віддалену мету, не озброюючи їх засобами боротьби за її досягнення Правда, зміст відозви дає підставу допускати що про засоби у свій час ще буде йти мова але це не посилювало її мобілізуючої ролі

Тим часом на підприємствах Варшави посилювалась експлуатація зростало незадоволення робітників Намагаючись хоч трохи обмежити свавілля експлуаторів Каспшак та деякі інші члени організації у жовтні надіслали найбільш жорстоким капіталістам і маїстрам застережні листи в яких від імені Робітничого комітету повідомлялося що в разі продовження зловживань будуть знайдені способи їх припинення⁵¹ Цим звичайно, справа не вичерпувалася В жовтні 1888 р у Варшаві поживавився страйковий рух і головними страйками з певним успіхом керував П «Пролетаріат»⁵²

⁴⁶ М Mazowiecki Названа праця стор 132 138 W S Названа праця стор 22

⁴⁷ ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 89 од зб 190 ч 1 арк 180—181 Крім перетичних видань розповсюджувались також брошури «До житлового питання» Ф Енгельса «Програма робітників» Ф Лассалля «Про розподіл багатств у майбутньому суспільстві» К Каутського «Квінтесенція соціалізму» А Шефлера ін (Див ЦДАП ф 1405 оп 89 1888 од зб 11100 арк 276—278 283 об—286 об)

⁴⁸ ЦДАП ф 1405 оп 89 1888 од зб 11100 арк 280—280 об 282 об—285
⁴⁹ Там же арк 260 об—261 494 об—495 ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 233 об—234 240 5 д во 1892 од зб 144 ч 1 арк 9 об 11 об

⁵⁰ ЦДАЛ гам же арк 266 ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 132 об

⁵¹ Там же арк 305—306 об ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 123 об 209 об

⁵² «Przedswit» 1888 № 22 23 і 24 стор 8 М Mazowiecki Названа праця стор 139

Правда дехто схильний вважати що II «Пролетаріат» скептично відносився до тактики страйків. Так у Мазовецького сказано що хоч «Пролетаріат» керував кількома страйками, «спеціально страйкової агітації не вів»⁵³, а Беренша, критикуючи Мендельсона за «заперечення значення страйків» пише, що «пролетаріатчики» взагалі недооцінювали організованих страйкових дій»⁵⁴. В якісь міри ці зауваження справедливі, бо у той час організація основні зусилля спрямовувала не на проведення масових виступів робітників а на соціалістичну пропаганду серед них. Але якщо розглянути це питання в загальному плані політичної програми II «Пролетаріату», то доведеться визнати що в принципі страйки не ігнорували, вже на найближчому майбутньому їх передбачали як необхідний засіб боротьби. Важливо врахувати також, що наприкінці 80-х років суб'єктивні умови революційної боротьби в Королівстві і Росії значно відрізнялись від умов початку ХХ ст і навіть 90-х років. Класова свідомість пролетаріату в цей час ще не досягла потрібного рівня а це вимагало особливо ретельної підготовки і обережності. Діяльність «пролетаріатчиків» мала переважно пропагандистський характер. Цей засіб нелегальної роботи відповідав завданню соціалістичного виховання мас, але він не виключав застосування інших форм та методів боротьби, серед яких створенню робітничих організацій і страйкам надавалось великого значення⁵⁵.

Вивчення історії II «Пролетаріату» показує, що в його лавах, ще до опортуністичного переродження групи Мендельсона, були розбіжності, і думка Мендельсона — там, де вона не збігалася з поглядами більшості попри весь його вплив, не ставала визначальною. Зокрема це стосується і погляду Мендельсона на роль страйків у революційному процесі.

В одній із статей «Пшедсвіту» без підпису за 1888 р.⁵⁶ автор посилаючись на відсутність у Королівстві Польському робітничих кас та організацій, заперечував доцільність проведення там страйків і керівництва ними соціалістичною партією, яку, на його думку, така діяльність відволікала б «від головних завдань». При цьому він не виключав можливості появи робітничих об'єднань і страйків але підкреслював, що виникати вони повинні «самотинно», інакше кажучи — стихійно. Якщо таке трапиться, партія повинна проявити керівну ініціативу допомогти страйкарям «фабричним терором», а в разі його неможливості чи втручання військ — висувати політичні вимоги і використовувати страйк у пропагандистських цілях. Своє міркування автор статті підсумував таким чином: «не слід підбурювати людей до страйків, але (треба — Л В) використати їх (страйки — Л В) для справи соціалізму».

Не коментуючи тут наведених положень, зазначимо, що вони повторюють аналогічні думки викладені ще у 1886 р. в одній з програмних статей⁵⁷ автором якої, як свідчить Ф. Перль, був Мендельсон. Та ж боязнь забуття «головних завдань» нехтування страйками, і якщо взяти до уваги подібність стилю обох статей то спільність їх авторства стане цілком імовірною.

Однак негативне ставлення Мендельсона і деяких інших осіб до його оточення до методу страйків не мало домінуючого впливу в II «Пролетаріаті». Навпаки більшість «пролетаріатчиків» у страйках вбачала один з виявів масовості руху. І хоч практика якої підходу залишилась поки що скромною, розширення її масштабів було питанням

⁵³ М. Мазовецькі. Названа праця стор 139.

⁵⁴ І. В. Богєйсза. Названа праця стор 53.

⁵⁵ Див. наприклад «Walka klas» rok II (1886) № 8—10 стор 34 «Przedswit» 1887 № 13 стор 2 № 22, 23 і 24 стор 5.

⁵⁶ Див. «Przedswit» 1888 № 10 стор 2.

⁵⁷ Див. «Walka klas» rok II (1886) № 8—9—10 стор 4—7.

тільки часу. На підтвердження того, що згадана стаття з 10 го номера «Пшедсвіту» за 1888 р не була визначальною для організації, можна послатися на дві статті, надруковані кілька місяців пізніше у тому ж виданні. Одна з них («Лист з Варшави»), надрукована під рубрикою «З поля боротьби» констатувала певний прогрес соціалістичної думки в краї і пов'язане з ним якісне зрушення свідомості робітників, що ви явилось в зростанні їх класової солідарності під час страйків 1888 р.⁵⁸ Друга («З приводу Варшавської кореспонденції») опублікована у тому ж номері, була реакцією «Пшедсвіту» на «Лист з Варшави», теоретизованим викладом проблеми страйків взагалі. Перелічивши труднощі і переваги ведення соціалістичної пропаганди і повсякденної боротьби робітників на великих підприємствах, стаття до розряду позитивного віднесла ту обставину, що організовані для боротьби фабричні робітники «чекають свідомості та гасла, щоб під прапором звільнення ґрунтовно змінити панівний порядок речей».⁵⁹ В ній виступала виявлена варшавськими робітниками солідарність і підкреслювалось, що «повсякденна боротьба праці з капіталом повинна бути приведена у систему, бути послідовною, керуватися твердою ідеєю і мати певні цілі», повинна готувати маси до вирішальної перемоги. Автор цієї редакційної статті відзначав що зросла солідарність варшавських робітників була наслідком пропаганди польських соціалістів і винагородою за принесені жертви. Він звернувся до варшавських робітників з таким закликком: «Треба далі йти по цьому шляху! Чим більше буде таких фактів, тим ми будемо сильнішими. А коли в масах розвіються ті почуття, які є вже у вас тоді почуте буде наше гасло і мільйони польських рук ухватяться за зброю. Хаї живе солідарність трудящих! Хаї живе соціальна революція!»⁶⁰

Отже, наприкінці 80 х років у Королівстві Польському незважаючи на панування режиму політичної реакції страйки все більше завоювали симпатії соціалістів реально стаючи ефективним засобом боротьби. Характерно що це фактично було визнано і у повідомленні М. Янковської, проголошеному у 1889 р на Паризькому конгресі Інтернаціоналу.⁶¹

Восени весті у Варшаві революційну роботу стало значно тяжче. 19 жовтня змушений був емігрувати Анелевський.⁶² За кордон виїхали також Домбровський (у Париж), Касіуш і Сікорський (у Швейцарію). 27 жовтня було заарештовано Студницького і Ізберта а через якийсь час Щепанського та Назембло. Однак ще понад шість тижнів тривала активна революційна діяльність цієї організації.⁶³ Жандармам не вдалося знайти и Юльєна Мархлевського що допомагав «пролетаріатчикам». 30 жовтня було оголошено про його розшук.⁶⁴ Уникнувши арешту и емігрувала до Швейцарії сімнадцятирічна Роза Люксембург (належала згідно із свідченням Міхалковського «до гуртка Щепанського Назембло и інших»)⁶⁵

Події в Варшаві схвилювали офіційний Петербург. 8 грудня директор департаменту поліції Дурново повідомив начальника варшавського жандармського управління що розпочато дідзичання з огляду на

⁵⁸ «Przedswit» 1888 № 22 23 і 24 стор 8

⁵⁹ Там же стор 9

⁶⁰ Там же

⁶¹ «Przedswit» 1889 № 13 14 і 15 стор 5

⁶² L. Wolkowicz Названа праця стор 136

⁶³ ЦДАЛ ф 1405 оп 92 1891 од зб 10829 арк 16 ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 арк 1—2 пор М Mazowiecki Названа праця стор 138—139

⁶⁴ ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1888 од зб 190 л 272 Мархлевський емігрував до Швейцарії (див М Варненская Ищу Балтазара Куявского М 1965 стор 16)

⁶⁵ ЦДАЖР СРСР ф 102 7 д во 1892 од зб 1125 арк 38

зв'язки заарештованих з політично неблагонадійними особами в Росії і що це «є однією з видатних справ що набирає особливого значення»⁶⁶ А в ніч з 9 на 10 грудня організація було завдано тяжкого удару поліція провела 24 обшуки почала масові арешти і дізнання проти 46 осіб⁶⁷

Після довгого слідства справа була розв'язана без суду, в адміністративному порядку Вирок що набув чинності 5 грудня 1890 р. визначив Щепанському, Наполеону та Антону Зельцерам Теплицю — 5 років, Кульчицькому — 2,5 роки, останнім — від 2 років до кількох місяців ув'язнення (всім без заліку часу перебування у в'язниці під слідством)⁶⁸

Репресії проти П «Пролетаріату» кінця 1888 р. на якийсь час послабили соціалістичний рух в країні, але організація не була знечолена і далі вела боротьбу

Л. Е. ВОЛЬКОВИЧ

ИЗ ИСТОРИИ П «ПРОЛЕТАРИАТА» НАЧАЛО БОРЬБЫ (год 1888 и)

Резюме

В статье определяется структура и состав возникшей в 1888 г. в Варшаве социалистической рабочей организации П «Пролетариат» а также характер ее деятельности на начальной стадии борьбы. Приведенный материал показывает что организация несмотря на некоторую незрелость и допущенные ошибки стояла на позициях интернационализма и классовой борьбы. В рассматриваемый период ее усилия были сосредоточены на подготовке революционных кадров и пропаганде идеи социализма. В этом плане в статье характеризуются такие действия «пролетариатчиков» как проведение нелегальных политических сходок и лекции, сбор средств на нужды организации, распространение воззваний, транспортировка революционных изданий, связи с русскими революционерами. Рассмотрен вопрос об отношении П «Пролетариата» к стачечной борьбе.

⁶⁶ ЦДАЖР СРСР ф. 102. 7 д. во 1888 од зб 190 арк 73—70 об.

⁶⁷ Там же арк 82—94 192—192 об.

⁶⁸ Там же арк 256—257

**БОРОТЬБА ТЕЧІЙ У БОЛГАРСЬКОМУ
РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТІ
ДО ПОЧАТКУ СТАРОЗАГОРСЬКОГО ПОВСТАННЯ
(травень 1873—вересень 1875 р)**

Болгарський революційний центральний комітет (БРЦК) що виник восени 1869 р протягом кількох років відігравав керівну роль в революційній течії національно визвольного руху болгарського народу середини ХІХ ст. На першому етапі діяльності (до травня 1873 р) керівну роль у комітеті відігравала революційно демократична течія В. Левського—Хр. Ботева, яку з усіх важливих питань підтримував П. Каравелов.

Однак після загибелі В. Левського у лютому 1873 р і розгрому тульськими властями деяких місцевих організацій в Болгарії, становище прихильників революційно демократичної течії в БРЦК значно ускладнилося. У цій статті ми розглянемо боротьбу різних течій в болгарському революційному русі після травневої наради революціонерів 1873 р¹ до початку революційних виступів у Болгарії у вересні 1875 р.

Відомо, що В. Левський вперше в історії національно визвольного руху болгарського народу висунув ідею створення єдиної з ідейно теоретичного і організаційного погляду партії спроможної очолити боротьбу народу за свободу і незалежність. Йому та його прихильникам у 1869—1872 рр. вдалося створити таку партію під назвою Болгарського революційного центрального комітету.

Хр. Ботев ще на сторінках газети «Дума на българските емигранти» вів послідовну боротьбу за об'єднання всіх прогресивних сил народу і закликав революційну еміграцію підтримати діяльність БРЦК. Болгарському народу писав він «потрібна підпільна праця для підготовки всенародного повстання. Хаї залізо вдарить по залізу, а не по тілу народному»².

Після загибелі В. Левського Хр. Ботев очолив революційно демократичну течію, що виражала інтереси основної маси селянства, міської дрібної буржуазії і робітничого класу, який народжувався в велику роботу для об'єднання революційної еміграції навколо революційної партії та її друкованих органів. У жовтні 1874 р він пристрасно переконував П. Каравелова далі провадити видання газети «Независимост»³ а після того як вона припинила своє існування, 8 грудня

¹ Питання про боротьбу течій в першому БРЦК, роботу травневої наради революціонерів 1873 р і соціальний склад БРЦК розглянуто в працях С. І. Сидельников. *Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете*. Харків, 1962, стор. 3—115. Він же. *Бухарестська нарада революціонерів травня 1873 р* — у зб. *Тези доповіді VI республіканської конференції славістів*, Чернівці, 1964, стор. 248—250. Він же. *О численном и социальном составе болгарских революционных организаций в 1869—1873 гг.* — у зб. *Историко социологические исследования*, М., 1970, стор. 254—282.

² Христо Ботев. *Съчинения*. Под редакцията на Михаил Димитров. Т. I. София, 1945, стор. 239.

³ Див. «Независимост», 1874, 12 януаря, 12 октомври.

1874 р почав видавати газету «Знаме» де неодноразово заявляв, що вона є орган революційної партії⁴

У статтях кінця 1874—початку 1875 р видатний революціонер демократ доводив що болгарський народ не може далі терпіти турецький гніт і готовий повстати Але щоб підготувати повстання і довести його до перемоги треба було, на думку Хр Ботева створити революційну партію «Ця організація, — писав він, — повинна зібрати розсіянні і роз'єднані сили народу, точно і правильно зважити їх, з'єднати з силами гнобителів і коли переконається що сили народу не надто малі величчю і достатні для того, аби скинути п'ятивікові іржаві ланцюги рабства, відразу запалити вогонь повстання, осяявши Балканський півострів полум'ям свободи»⁵

Послідовну боротьбу Хр Ботева за створення сильної революційної партії підтримали колишні соратники Левського і у Болгарії (Христо Іванов Големіята Микоча Обретенев Микола Іанчев Панайот Волов, Михаїло Греков Матей Преображенський та ін), і в еміграції (Іван Драсов, Олімпій Панов Христо Чобанов та ін) Вони наполегливо відстоювали статут БРЦК, прийнятий на Бухарестському з'їзді 1872 р виступали проти того, щоб в Болгарію посилали гаїдуцькі чети із Сербії та Румунії⁶

В 1875 р у зв'язку з поступовим перехідом Л Каравелова на позиції ліберального просвітництва між ним та Хр Ботевим виникли гострі суперечності ідеїно теоретичного і організаційно партійного характеру Деякі безпринципні буржуазні діячі (І Минзов, С Стамболов) прагнули використати ці суперечності для цькування Л Каравелова Оскільки це заважало справі відновлення революційної організації навесні 1875 р Ів Драсов, О Панов і Хр Чобанов неодноразово зверталися до Л Каравелова і Хр Ботева відмовитися від особистих випадів у пресі Влітку 1875 р за допомогою Панайота Хитова вони домоглися цього⁷

Відомий гаїдуцький воевода П Хитов та його прихильники хоча серед них були і окремі представники заможних верств дрібної буржуазії також належали переважно до революційно демократичної течії В умовах революційних хитань 1873—першої половини 1874 р діячі внутрішньоболгарських революційних комітетів у питаннях відновлення єдиної революційної організації зверталися більше до П Хитова, ніж до Л Каравелова і Хр Ботева Проте П Хитов дає дотримуватися четницької тактики, тому не міг очолити боротьби за відбудову БРЦК В останньому він бачив не стільки керівний центр організації масового революційного руху, скільки орган, що координував роботу створення висського навчання, озброєння і перекидання до Болгарії повстанських загонів з Румунії та Сербії⁸

До угруповання П Хитова належав, хоч формально і не був з ним пов'язаний знаменитий гаїдуцький воевода Петко Киряков, що діяв у Південній Фракії Під впливом четницької тактики Г С Раковського

⁴ Див «Знаме» 1874 8 декемвриа 1875 22 юнія

⁵ «Знаме» 1875 12 январия стор 17

⁶ Див Архив на възраждането Под редакцията на д-р Д. І. Страшимиров т. І София 1908 стор 103—106 182—185 196—198 201—208 281—285 Бележити българии Очерци в седем тома Т. II (1396—1878) София 1968 стор 415

⁷ Питання про взаємовідносини Л Каравелова та Хр Ботева наприкінці 1874 та 1875 рр розглядається в переважній більшості праць з історії болгарського відродження зокрема в таких З. Стоянов Съчинения в три тома Т. III София 1966 стор 446—469 М. Димитров Христо Ботев Биография София 1948 стор 108—120 він же Любен Каравелов Биография София 1959 стор 256—294 М. Арнаутов Любен Каравелов Живот дело епоха 1834—1879 София 1964 стор 460—479

⁸ Див Архив на възраждането т. І стор 97—134 193—235 339—343 363—376 383—429 488—498 К. Косев Панайот Хитов Живот и революционната дейност София 1963 стор 54—109

він виробив і запровадив у квітні 1873 р в дію статут першої болгарської родопської дружини «Захист» що мала за мету організацію захисту болгарського народу від турецького панування⁹

До травневої наради революціонерів 1873 р, яка фактично скасувала статут 1872 р і поклала кінець існуванню першого БРЦК Л Каравелов формально залишався головою БРЦК. Надалі він, ставши на позиції ліберального просвітництва і прагнучи перетворити БРЦК на орган ліберальної буржуазії¹⁰, відмовився від демократичних принципів побудови революційної організації. На нараді революціонерів 26 грудня 1874 р Л Каравелов запропонував обрати не ЦК, а єдиного керівника революційного руху надавши йому право одноособово вирішувати питання про формування складу ЦК, визначити всю фінансову і військову діяльність ЦК і представляти останній у зовнішньополітичних переговорах¹¹

Буржуазні революціонери (К Цанков, І Адженев, І Кавалджиев та ін.), що примикали до революційного руху і виступали на початку 70-х років XIX ст проти революційно-демократичної програми Л Каравелова, тепер повністю підтримували його. Коли 12 серпня 1875 р було створено другий БРЦК як орган революційно-демократичної течії на чолі з Хр Ботевим, то на противагу йому 21 серпня 1875 р вони створили так зване «людинолюбне настоятельство» як керівний орган ліберально-буржуазної течії¹²

Відомо що творець і керівник першого БРЦК Васил Левський був ідеологом народної революції, прихильником створеного в спільній боротьбі проти турецького реакційного панування бойового союзу народів Балканського півострова. В досліджуваній період найбільш послідовні революційно-демократичні позиції з усіх цих питань займав Хр Ботев¹³

На противагу консервативним і ліберальним буржуазним діячам, які вважали за можливе реформувати соціально-політичний устрій Османської імперії і тим самим забезпечити сприятливі умови для економічного і політичного розвитку болгарського народу Хр Ботев наполегливо доводив, що без знищення турецького феодального панування неможливо забезпечити нормальний економічний, політичний і культурний розвиток країни¹⁴

Слід окремо відзначити що в ці роки Хр Ботев стояв на реалістичних позиціях щодо оцінки сил Османської імперії. Підкреслюючи її внутрішню слабкість, він одночасно застерігав своїх прихильників від недооцінки її сил джерелом яких була постійна допомога західноєвропейських урядів. Прагнучи запобігти розвалу клаптикової Османської імперії її уряди виступали непримиренними ворогами національ-

⁹ Див Г Димитров Княжество България т 2 Пловдив 1896 стор 228—239. І Митев Петко Воєвода — У зб Бележити българи т II стор 615—628. Він же Петко Воєвода — У зб Будиелите нацията Съставител Д Доинов София 1969 стор 296—300

¹⁰ А Бурмов Кризата в Българския революционен централен комитет на 1875 г и създаването на Гюргевския централен комитет — «Исторически преглед» 1957 № 2 стор 41—42

¹¹ Див Д Т Страшимиров История на априлското въстание т I Преди история Пловдив 1907 стор 164—165. А Бурмов Български революционен централен комитет (1868—1876) София 1943 стор 132—134

¹² А Бурмов Български революционен централен комитет (1868—1876) стор 166—167

¹³ Оскільки є велика спеціальна література про світогляд Хр Ботева та Л Каравелова то ми обмежуємося коротким викладом їх поглядів тільки щодо проблеми яка нас цікавить

¹⁴ Див «Знаме» 1874 15 декември 1875 5 та 12 январи 2 февруари 2 та 16 марта 30 маия 22 юния 6 та 27 юлия 3 августа «Независимост» 1874 27 януари 28 февруари 6 априла 18 та 25 маия 1 8 та 15 юния 28 септември

но визвольного руху народів Балканського півострова взагалі і болгарського зокрема¹⁵

Головним союзником турецького уряду Хр Ботев вважав болгарське чорбаджиство яке активно співпрацювало з турецькою адміністрацією і утримувало в кабально лихварській залежності значну частину болгарського населення¹⁶

«У нас, — писав він, — давно вже панує думка що головна причина яка тримає нас під турецьким ігом, иде не від сили і здатності турків, а від чорбаджиської підлоти Я сміливо можу вам сказати що наш народ примушений буде заколоти передусім чорбаджив а потім їх помічників тобто урядових злочинців»¹⁷ Союзником чорбаджив він вважав вище духовенство, користолюбне жадібне реакційне щодо політичних поглядів¹⁸

Хр Ботев вважав народну революцію ефективним засобом успішного розв'язання завдань національно визвольного руху, відводячи вирішальну роль у ній широким масам народу Він виступав непримиренним супротивником будь яких угод з Туреччиною і вважав революцію локомотивом людської історії¹⁹ «Єдиним виходом з таких жахливих умов, в яких перебуває наш народ, — писав він, — є революція революція народна негайна грізна революція, яка очистить Балканський півострів не тільки від турків, що вважали нас за своє майно, бидло а и від усього, що може стати перешкодою справжнім нашим прагненням до повної і абсолютної людської свободи»²⁰

Хр Ботев був великий патріот і пристрасний інтернаціоналіст Він закликав учасників революційного руху насамперед вірити в сили і здібності болгарського народу і не покладати великих надій на іноземну допомогу²¹ Але одночасно він, засуджуючи націоналістичні тенденції панівних класів і урядів сусідніх балканських держав постійно висловлював глибоку впевненість у тому що народи зуміють подолати взаємну ворожнечу урядів і об'єднати свої зусилля у боротьбі за політичну незалежність²² «В цьому випадку, — писав він — пролита за свободу кров, зрозуміто змиє всі племенні чвари і непорозуміння і братерський союз визволених племен і народів відведе усім своїм членам відповідне місце на Балканському півострові»²³

У ці роки Хр Ботев послідовно и систематично пропагував ідею єдності пригнобленого панівними класами турецького народу з болгарськими трудящими Він вважав що цілком можливі і реальні іх союз у боротьбі проти реакційного турецького панування²⁴ «Хай говорить хто що хоче — писав він — але ми вважаємо якщо пригноблення і вимучення турецький народ відмовиться від свого власного фанатизму і незважаючи на релігійні и національні відмінності між ним і нашим народом побажає з нами об'єднатися, щоб визволитися від загального ворога — уряду, ми повинні прийняти його з відкритими обіймами, зневажаючи історичну ворожнечу яка прагне нас роз'єднати»²⁵

¹⁵ Див «Независимост» 1874 23 марта 23 июня 31 августа «Знаме» 1874 15 декабря 1875 2 марта 9 та 23 мая 22 июня

¹⁶ Див «Независимост» 1874 16 февраля 9 марта 13 апреля 9 июня 24 июля 3 августа 14 септември «Знаме» 1874 19 января 16 марта 2 мая

¹⁷ «Независимост» 1874 31 августа

¹⁸ Див «Независимост» 1874 13 февраля 13 апреля 1875 19 та 18 января 16 марта 17 мая 22 июня

¹⁹ Див «Знаме» 1874 28 декабря 1875 5 января 4 апреля 2 та 30 мая

²⁰ «Знаме» 1875 27 июля

²¹ «Независимост» 1874 31 августа

²² «Див «Независимост» 1874 7 септември «Знаме» 1875 9 января 28 марта 22 апреля

²³ «Знаме» 1874 22 декабря

²⁴ Див «Независимост» 1873 14 апреля «Знаме» 1875 2 та 23 мая 3 августа

²⁵ «Знаме» 1875 3 августа

Послідовники В Левського (І Драсов, Хр Іванов Големіята, Н Обретенов М Греков та ін) в цей період в головному підтримували Хр Ботева — в оцінці і рушійних сил, і шляхів розвитку національно визвольного руху. Вони, як і раніше зосереджували основну увагу на нелегальній роботі, на підготовці збройного повстання серед широких народних мас²⁶ «тому що без народу, — писав М Греков, — ми не зможемо зробити жодного кроку»²⁷

Послідовники Хр Ботева що працювали безпосередньо в Болгарії, особливо багато уваги звертали на пропаганду революційних ідей серед селянства яке вони вважали основною рушійною силою національно визвольного руху. Вихованець південнослов'янського пансіону в Ніколеві Атанас Узунов який за дорученням Тирновського ЦК очолював революційні комітети Південної Болгарії в першій половині 1873 р вважав навіть що селянство є не тільки основна а і єдина рушійна сила революційного руху в Болгарії. Він взагалі недооцінював революційні можливості міської дрібної буржуазії і навіть міської бідноти²⁸

Керівники Русенського революційного комітету (М Обретенов М Греков, Т Кирджиев та ін) що з серпня 1874 р виконував функції ЦК для революційних комітетів всередині країни, не поділяли цих крайностей. Але і вони вважали за неможливе підняти переможне збройне повстання без активної участі в ньому селянства. Тому в 1874 р вони створили в с Червена вода революційний комітет на чолі з Тома Кирджиевим і в 1874—1875 рр перетворили його в керівний центр для всіх сільських комітетів Русенського округу²⁹

Воевода П Хитов та його послідовники завжди були прихильниками активної збройної боротьби проти турецького панування тому вони приділяли дуже велику увагу питанням військового навчання повстанців і постачання їх зброєю. П Хитов часто висловлював обурення туркофільською політикою значної частини болгарської буржуазії. Але водночас П Хитов доводив, що оскільки кошти на придбання зброї та інших витрат революційної організації можна одержати тільки від буржуазії, то недоцільно загострювати стосунки з нею. Він також вважав, що успішне збройне повстання болгарського народу можливе тільки при всебічній підтримці його урядами Сербії та Чорногорії. Тому цей воевода наполегливо рекомендував БРЦК враховувати цю обставину при підготовці збройного повстання³⁰

Відомо що в оцінці ідеологів Л Каравелова навіть періоду його найбільш активної революційної діяльності є декілька протилежних поглядів. Найвизначніший дослідник болгарського Відродження М Дмитров не заперечуючи великих заслуг Л Каравелова перед болгарським народом, революційно демократичного характеру багатьох його

²⁶ Див. Български исторически архив — Народна библиотека «Кирил и Методи» (далі — БИА—НБКМ) ф 1 П В Д 1 2 14—16 24 Окръжен Народен музей «Баба Тонка» в г Русе Д № 38—46 79 80 89 99 Окръжен Държавен архив в г Търново ф 65 К оп 1 арк 2—73 Централний державний історичний архів УРСР ф 385 оп 1 спр 89 арк 6—7 Архив на възраждането т 1 стор 115 116 193 292 И Унджиев В Левски в преценка на един свои съвременник (неизвестни писма на Илия п Луканов) — «Известия на Института Ботев—Левски» (далі — «ИИБ—Л») 1956 кн II стор 258—281

²⁷ Архив на възраждането т 1 стор 116

²⁸ Див. Добр Хаидутин Драма в пет действия от А Узунов Написана в Аргана Мадени София 1880 стор 15—129 Цвятко войвода Драма в три действия от Аг Цв Узунов Букреш 1876 стор 8—90

²⁹ Див. Н Обретенов Спомени за българските въстания София 1942 стор 191—193 216—217 В Абаджиев Спомени от въстанията Лом 1925 стор 15—16 Хр Машков Черноводската чета 1875 година — «Военно исторически сборник» 1955 № 3 стор 102—112 Н Жечев Обществено революционната дейност на Тома А Кирджиев до освобождението — «ИИБ—Л» 1956 кн II стор 195—230

³⁰ БИА—НБКМ ф 87 П А 8204 8229 8239 8425 арк 1—5

статей, написаних ним документів БРЦК все таки вважав його просвітником і лібералом³¹ М Кондарев і Л Ерихонов доводять що під впливом російських революційних демократів Л Каравелов вже в Росії сформувався як послідовний революційний демократ і залишався ним до кінця життя³²

Переважає більшість істориків не займають таких полярних позицій Одні з них (М Арнаудов Г Константинов Хр Гандев С А Нікітін К А Копержинський та ін³³) не заперечуючи великих заслуг Л Каравелова перед болгарським революційним рухом, доводять що по суті він був типовим буржуазним революціонером (буржуазний радикал, буржуазний демократ і т д) що приділяв велику увагу питанням освіти Інші (Т Павлов Ж Натан Д Косев А Бурмов, Л В Воробієв С І Сідельников та ін³⁴) відзначаючи коливання Л Каравелова в бік ліберального просвітництва і буржуазного радикалізму, одночасно підкреслюють що при всіх хитаннях і непослідовності Л Каравелов в період розквіту своєї діяльності піднімався до революційного демократизму виражаючи революційні прагнення широких мас трудового народу

Щодо поглядів Л Каравелова на важливі проблеми болгарського національно визвольного руху у цей період, то переважна більшість дослідників визнають факт його відвертого переходу на позиції ліберального просвітництва³⁵ Слід погодитись з А Бурмовим що ідеї коливання Л Каравелова практично означали велику поступку ліберальній буржуазії яка в цей період особливо вперто намагалась опанувати керівництво болгарським національно революційним рухом, щоб використати його у власних цілях³⁶

Як і раніше в цей період болгарська буржуазія не була єдиною у визначенні шляхів розвитку болгарського національно визвольного руху Щодо чорбаджизма, то воно далі тісно співпрацювало з турецьким урядом і виступало проти всіляких форм боротьби з турецьким пануванням³⁷

³¹ Див М Димитров За идеологията на Любен Каравелов и неговото място в революционното движение — «ИИБ—Л» 1956 кн II стор 3—38 він же К вопросу об идеологии Любена Каравелова — Ученые записки Института славяноведения АН СССР (далі — УЗИС АН СССР 1958 т XVI стор 78—108 А Беллис Исследования Михаила Димитрова по истории болгарского Возрождения — «Советское славяноведение» 1969 № 3 стор 78—90

³² Див Н Кондарев Идеологията на Любен Каравелов София 1957 Л С Ерихонов Мировоззрение Любена Каравелова — УЗИС АН СССР 1957 т XV стор 147—211

³³ Див Хр Гандев Васил Левски Политически идеи и революционна дейност София 1946 Г Константинов Л Каравелов Живот—идеи литературно наследство София 1949 К А Копержинский Журнално публицистическая деятельность Любена Каравелова в России — УЗИС АН СССР 1956 т XII стор 174—210 и др

³⁴ Див Т Павлов Към въпроса за идеологията на Любен Каравелов — Избрани произведения т III София 1960 стор 81—90 Ж Натан Българското възрождение София 1950 А Бурмов Любен Каравелов — бележит революционер демократ — «Младеш» 1954 кн I стор 13—20 Д Косев Към историята на революционното движение в България през 1868—1871 София 1958 Изследвания статии за Любен Каравелов София 1963 та ін

³⁵ Це питання докладно розглянуто в багатьох дослідженнях про життя та діяльність Л Каравелова Виклад змісту дискусії та історіографію питання див у працях Л В Воробієва Философские и социологические воззрения Любена Каравелова М 1962 стор 174—194 Любен Каравелов Мировоззрение и творчество М 1963 стор 5—9 238—255

³⁶ Див А Бурмов Кризата в БРЦК стор 41—42 він же Нарастане на революционния подем всред българския народ през 1875—1876 гг — «Исторически преглед» 1950 кн I стор 74—91

³⁷ Див В П Чорни Реакцијна роль чорбаджизма великой буржуазии та высшего духовенства напередодні і під час квітневого повстання в Болгарії — Наукові записки Львівського університету 1961 т 3 вип 7 стор 98—116

Значна частина великої і вся середня буржуазія не мирилися з тодішнім становищем і прагнули змін. Але становище ускладнювалося не тільки поділом її на консервативно монархічну і ліберальну течію, а також наявністю в її середовищі одвергих туркофільських дуалістичних та русофільських угруповань. Дуалісти прохали турецький уряд провести такі політичні заходи, які б розширили політичні права болгарського народу в рамках Османської імперії. Вони виступали також за введення покровительських митних тарифів, які б допомогли болгарській промисловості витримати конкуренцію західноєвропейських товарів.

Газети, що вони їх видавали в Константинополі, закликали буржуазію і все болгарське населення створювати акціонерні товариства, впроваджувати технічні удосконалення в промисловості і землеробстві і в такий спосіб досягти їх піднесення.³⁸ Русофільські угруповання, що прагнули добитися політичної автономії або повної незалежності Болгарії за допомогою Росії, також виступали проти революційного руху і, за словами І. Вазова, прагнули добитися такого становища, щоб на рід слухняно виконував тільки їх волю.³⁹

Буржуазні угруповання, що брали активну участь у національно-визвольному русі і на початку 70-х рр. XIX ст. примикали до Бухарестського ЦК, в цей період еволюціонували вправо і прагнули добитися визволення від турецького панування поєднанням політичного маневрування і збройних виступів болгарського народу. «Торгово-промислова буржуазія, — писав В. Коларов — брала також участь в національно-визвольному русі. Але найпрогресивніша її частина не пішла далі буржуазного лібералізму. Характерним для неї було те, що в намаганні ствердити свою керівну роль вона йшла на компроміс з чорбаджиїством і духовенством».⁴⁰

Буржуазне угруповання на чолі з К. Цанковим до початку літа 1875 р. повністю відійшло від активної участі в діяльності БРЦК і вело жваві переговори з урядами Сербії, Чорногорії та Румунії, а також із слов'янськими комітетами Росії. Воно сподівалося добитися визволення Болгарії за допомогою війни Росії, Сербії та Чорногорії проти Туреччини. Особливо тісними були їх відносини з урядом Сербії. А останній в цей період вважав становище на Балканах і в Європі недостатньо сприятливим для початку великої збройної сутички з Туреччиною. Тому він радив своїм прихильникам в болгарському визвольному русі не форсувати підготовки повстання. Саме ця група (К. Цанков, І. Кавалджиев, І. Грудов, Р. Гриблев, С. Бобчев, П. Висковський та ін.) створила влітку 1875 р. на протигагу БРЦК буржуазно-ліберальне так зване «людинолюбне настоятельство» в Бухаресті.⁴¹

Друга група буржуазних революціонерів (Д. Ценович, Т. Пеев, С. Стамболов та ін.) активно діяла у БРЦК. Однак вони намагались, передусім, послабити революційно-демократичне крило ЦК, яке очолював Хр. Ботев, і захопити керівництво комітетом. Вони брали участь у підготовці збройного повстання в Болгарії і створенні болгарських збройних загонів на території Сербії та Румунії, але відводили цим

³⁸ Див. Д. Шелудко. Соціально-економічні проблеми у Ботева і в свій час йому болгарська журналістика — «ИИБ—Л» 1954 кн. I стор. 235—247.

³⁹ Див. И. Вазов. Болгарское восстание накануне последней войны К. 1884 стор. 19.

⁴⁰ В. Коларов. Върху априлското въстание — «Съвременник» 1945 кн. 13, стор. 57.

⁴¹ Див. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3-х томах. Т. I. М. 1961, стор. 110, 292—294, 302, 321, 331, 485, 677, 680. С. Костов-Спиро. Константинов — «ИИБ—Л» 1959 кн. III стор. 307—312. Н. Жечев. Браила и българското куттурно национално възраждане. София 1970, стор. 174—176.

виступам допоміжну роль на випадок виникнення війни між Туреччиною та слов'янськими державами на Балканах⁴²

Серед революціонерів, що об'єднувалися навколо БРЦК не було повної єдності в поглядах на питання про форму державного устрою Болгарії після її визволення. Відомо що Васил Левський був прихильником демократичної народної республіки і надання вирішальної ролі широким народним масам у керуванні державою.

Великий болгарський революційний демократ Хр Ботев був пристрасним і послідовним республіканцем. На початку 70-х рр XIX ст він, визначаючи майбутній державний лад визволеної Болгарії, віддавав перевагу сільській і обшинній організації суспільства. В статті «Народ вчора, сьогодні і завтра» він писав: «Даєте йому (народу — С С) можливість розвиватися на основі його власних народних засад, і ви побачите, яку сторону суспільного життя він розвине: чи ви не бачите сім'я зародку в його обшинах, позбавлених всякої централізації, в його ремісничих цехах, товариствах — чоловічих жіночих та дитячих?»⁴³ Проте більш повне і всебічне вивчення соціально-економічного розвитку Болгарії і особливо болгарських обшин адміністративне керівництво якими належало чорбаджиям та їх прихильникам обумовило відмову Хр Ботева від обшинної ілюзії в середині 70-х років. У газеті «Знаме» він постійно пропагував і захищав від нападів політичних супротивників ідею демократичної республіки як такої форми державного устрою яка найбільшою мірою відповідає прагненням і сподіванням широких народних мас⁴⁴.

У ці роки Хр Ботев виявляв великий інтерес до життя робітничого класу Заходу і до діяльності його політичних організацій. Він критикував капіталістичне суспільство: «Погляньте на будь-яку цивілізовану країну Європи, — писав він — прислухайтесь до тих звуків страждань які доносяться з за офіційних ширм людського прогресу, прислухайтесь уважно до заплеклої боротьби між працею і капіталом як в Європі так і в Америці, і ви переконаєтесь у справедливості наших слів і скажете, у згоді із здоровим глуздом що в сучасному суспільному і політичному устрою бідний завжди буде раб а раб — бідняк».

Жодні здобутки думки, жодні наукові відкриття жодні вдосконалення в галузі транспорту і торгових зв'язків не здатні змінити цього прикрого і обурливого факту. Життєвим прикладом є Англія, де при всіх її машинах і залізницях народ у масі своїй — раб і слуга привілейованих класів»⁴⁵.

Отже, в ці роки він виступав не тільки за проголошення демократичної республіки, а й закликав широкі народні маси до боротьби за ліквідацію всякої експлуатації, до знищення класів і до встановлення соціалістичного суспільства⁴⁶. Ці ідеї що їх висував Хр Ботев, були утопічними і в тодішніх умовах Болгарії нездійсненними. Але вони свідчили про його прагнення встановити тісні взаємозв'язки соціальних і національних завдань що стояли перед болгарським народом.

У питанні про визначення форми державного устрою майбутньої визволеної Болгарії Л Каравелов не допускався якихось серйозних коливань виступаючи прихильником буржуазно-демократичної республіки.

⁴² Див Архив БАН ф 22 арк 1—8 29—31 Спомени на Д Ценович Сьобшавана А Бурмов — «Известия на българското историческо дружество» 1946 кн XXI стор 130—135 С А Никитин Революционная борьба в Болгарии в 1875—1876 годах и апрельское восстание — У зб Освобождение Болгарии от турецкого ига М 1953 стор 15—22 В П Чорніи Болгарська еміграція в період підготовки квітневого повстання 1876 року — У зб Питання загальної історії Львів 1959 стор 86—88

⁴³ «Дума на българските емигранти» 1871 25 юнія

⁴⁴ Див «Знаме» 1874 8 декемврия 1875 2 февруария та 27 юнія

⁴⁵ «Знаме» 1875 23 мая

⁴⁶ Див «Знаме» 1875 16 марта 2 9 та 30 мая

лики типу США і Швейцарії Він постійно підкреслював ту обставину що всі народи, які об'єднуються в планованих ним Південнослов'янські та Дунайські федераціях повинні зберегти свої національні політичні установи і повну політичну рівноправність⁴⁷

Взагалі серед революціонерів не було прямих супротивників республіки Лише окремі з них хитались між республікою і монархією пояснюючи це тактичними міркуваннями Так, П. Хитов не раз заявляв що внутрішньо він а республіку але оскільки в боротьбі болгарського народу за незалежність потрібна була допомога сусідніх монархічних держав то щоб уникнути розриву з ними не слід в документах БРЦК висувати вимоги демократичної республіки⁴⁸

Всі консервативні і навіть ліберальні угруповання буржуазії, «бо ячись революційного руху мас і революційної партії, рішуче виступали проти всякої республіки і висловлювались за монархічні інститути майбутньої визволеної Болгарії»⁴⁹ Буржуазно-ліберальні угруповання що примикали до БРЦК не займали послідовних позицій з цього питання Більшість з них хиталась між республікою і монархією найчастіше схилившись до конституційної монархії⁵⁰

Отже в умовах тимчасового послаблення революційного руху після великих провалів багатьох місцевих революційних комітетів в Болгарії, загибелі В. Левського і колювань Л. Каравелова що посилились у рік ліберального просвітництва, з весни 1873 р. в БРЦК значно загострилася боротьба революційно демократичної буржуазно радикальної і ліберальної течій

Революційно демократична течія яку очолював Хр. Ботев переборюючи численні труднощі поступово посилювала свій ідейно теоретичний і організаційний вплив серед революційної еміграції та місцевих революційних комітетів Болгарії Ця обставина дала йому змогу на початок літа 1875 р. тимчасово усунути ідейні та організаційні хитання і домогтись відновлення БРЦК на Бухарестських зборах революціонерів у серпні 1875 року

С. И. СИДЕЛЬНИКОВ

**БОРЬБА ТЕЧЕНИЙ В БОЛГАРСКОМ РЕВОЛЮЦИОННОМ
ЦЕНТРАЛЬНОМ КОМИТЕТЕ ДО НАЧАЛА СТАРОЗАГОРСКОГО
ВОССТАНИЯ (май 1873—сентябрь 1875 г.)**

Резюме

В литературе по истории БРЦК как и истории Болгарии вообще период с мая 1873 г. когда фактически прекратил свое существование первый БРЦК до Старозагорского восстания 1875 г. наименее изучен Основываясь на опубликованных источниках автор исследует борьбу течений в БРЦК рассматривая такие важнейшие вопросы развития болгарского национально освободительного движения в указанный период как принципы построения и роль организации революционеров определение характера движущих сил и путей развития национально освободительного движения в борьбе против реакционного турецкого господства государственная форма правления будущей освобожденной Болгарии

Автор приходит к выводу что революционно демократическое течение возглавленное Хр. Ботевым сумело преодолеть сопротивление либеральных и радикальных группировок буржуазии примыкавших к Бухарестскому ЦК и добиться к лету 1875 г. преобладающего влияния в революционном движении создать в августе 1875 г. второй БРЦК и возглавить его деятельность

⁴⁷ Див. Любен Каравелов Събрани съчинения т. VII София 1967 стор. 58, 59, 191—222, 259, 295, 301—305

⁴⁸ Див. БИА—НБКМ ф. 87 п. 61 II А 8247 Архив на възраждането т. I стор. 102, 105, 108

⁴⁹ В. Коларов Върху априлското въстание — «Съвременник» 1945 кн. 13 стор. 573

⁵⁰ Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд Документи из турските архиви Под редакцията на проф. А. Бурмов София 1952 стор. 230 Ив. Андонев Из спомените ми от турско време ч. I Пловдив 1927 стор. 26—29 Освобождение Болгарии от турецкого ига т. I стор. 422, 520—521

ІСТОРИОГРАФІЯ

А М ШНІТМАН

ПРАЦІ ВЕСЕЛИНА ХАДЖИНІКОЛОВА З ІСТОРІЇ БОЛГАРО-РОСІЙСЬКИХ І БОЛГАРО-РАДЯНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

За останні два десятиріччя радянські і болгарські історики широко розробляють питання історії революційних, політичних економічних і культурних зв'язків наших країн. Особливо багато у цій справі робить відомий болгарський історик професор Веселин Хаджиніколов. За його активною участю створені такі фундаментальні праці як «Історія Болгарської комуністичної партії», «Історія Болгарії», «Історія профспілкового руху в Болгарії», «Странкові бої робітничого класу в Болгарії» та ін. В 1946—1970 рр. В. Хаджиніколов надрукував понад 35 наукових праць, присвячених історії болгаро-російських і болгаро-радянських зв'язків. У ті ж роки в болгарській пресі появились понад 25 статей цього автора. У багатьох з них є до цього невідомі факти або по новому висвітлено події.

Діапазон наукових інтересів В. Хаджиніколова надзвичайно великий — від епохи Відродження до сучасного періоду будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в Болгарії. Він досліджував багато проблем історичні корені дружби народів СРСР і Болгарії вплив російського революційного руху на зародження і розвиток робітничого марксистського руху в Болгарії, роль Жовтневої революції і ленінізму в історичній долі болгарського народу, інтернаціональні зв'язки КПУС і БКП, співробітництво СРСР і Болгарії в соціалістичному і комуністичному будівництві, дипломатичні, економічні, військові і культурні зв'язки в історії наших братніх народів. Праці Хаджиніколова завжди мають оригінальний характер. У більшості вони ґрунтуються на архівних джерелах.

Значних успіхів у вивченні історії зв'язків наших країн Веселин Хаджиніколов досяг завдяки тому, що глибоко вивчив і розробив теоретичні проблеми історії інтернаціональних революційних зв'язків. Характерною з цього погляду є його монографія «Інтернаціональні традиції Болгарської комуністичної партії» (1962 р.) яка здобула загальне схвалення наукової громадськості¹. В монографії є спеціальний розділ «Болгаро-радянська дружба — високий вияв пролетарського інтернаціоналізму». В книзі вдало поєднано теоретичну розробку проблеми пролетарського інтернаціоналізму з викладом конкретних фактів історії партії, що стосуються її ідеології, програмних документів організаційних зв'язків з братніми партіями, вірності інтернаціональним обов'язкам, боротьби проти націоналізму і шовінізму.

Зупинимось на найважливіших проблемах історії болгаро-російських і болгаро-радянських зв'язків, розроблених в працях Веселина Хаджиніколова.

Він одним із перших показав позитивну роль економічних зв'язків населення болгарських земель з Росією для їх прогресивного розвитку.

¹ В. Хаджиніколов. Інтернаціоналістическите традиции на Българската комунистическа партия. София, 1962.

ку² Використавши значний фактичний матеріал він відтворив картину різноманітної допомоги, що її надавало болгарське населення російській армії під час війни 1877—1878 років³ Хаджиніколов, спираючись на праці К Маркса, Ф Енгельса В І Леніна показав значення визвольної війни для національного і соціального визволення болгарського народу⁴ Йому належить також історіографічний аналіз праць присвячених участі болгар у війні 1877—1878 років і визначення головних напрямків давшого вивчення цієї теми⁵ В Хаджиніколов широко розкрив вирішальну роль народів Росії у визволенні болгар від турецького ярма⁶ Він висвітлив і певні малодосліджені аспекти історичної боротьби народів Росії і Болгарії Історик показав позитивне ставлення болгар до возз'єднання України з Росією⁷ В 1946—1948 рр Хаджиніколов видав кілька праць про вплив ідеї російських революційних демократів О М Радіщева О І Герцена М Г Чернишевського на борців болгарського національно визвольного руху⁸

Значним вкладом Хаджиніколова в болгарську історичну науку є дослідження про ставлення тісних соціалістів і болгарських робітників до революції 1905—1907 років у Росії Присвятивши цьому питанню кілька статей⁹, автор всебічно дослідив його в монографії «Відображення першої російської революції в Болгарії»¹⁰ У цій праці Хаджиніколов висвітлив допомогу тісних соціалістів російській революції та їх велику агітаційно пропагандистську діяльність серед болгарських робітників для роз'яснення революційних подій в Росії позицію тісних соціалістів щодо тактичних розбіжностей між більшовиками і меншовиками вплив російської революції на піднесення робітничого і демократичного руху в Болгарії вороже ставлення болгарської буржуазії до революції в Росії Монографія В Хаджиніколова досі залишається найглибшою працею про вплив першої російської революції на Болгарію

² В Хаджиніколов Българо руски стопански отношения и връзки до Освобождението ни от турско иго — У зб Трудове на Висшия икономични институт «Карл Маркс» кн 1 София 1957

³ В Хаджиніколов Икономическата помощ оказана от българското население на руските войска през Руско турската война от 1877—1878 гг — У зб Освобождението на България от турско иго София 1958

⁴ В Хаджиніколов За българите в Освободителната война и за нейния характер — «Исторически преглед» 1968 кн 1

⁵ В Хаджиніколов Някои проблеми относно участието на българския народ в Освободителната война — У зб Освобождението на България София 1970

⁶ Див В Хаджиніколов Прогресивният характер на Руско турската война през 1877—1878 гг — «Отечествен фронт» бр 26—28 1953 14 февруария и юни ж Освобождението на България от турско робство — «Младеж» 1953 кн 2 и юни ж Освобождението на България и руската общественост — «Работническо дело» бр 46 1958 15 февруария и юни ж Руската общественост и Априлското въстание — «Отечествен фронт» бр 67:2 1966 30 априла и юни ж Народът помогаше от свободителите — «Поглед» бр 10 1967 6 марта и юни ж Война прогресивна и освободителна — «Работническо дело» бр 12 1968 12 януария

⁷ В Хаджиніколов Съединението на Украина с Русия и българският народ — «Исторически преглед» 1954 кн 2

⁸ Див В Хаджиніколов Руската философия и А Н Радищев — «Работническо дело» бр 220 1946 26 септември и юни ж Николай Гаврилович Чернишевски — «Отечествен фронт» бр 647 1946 10 ноември и юни ж Чернишевски — революционер философ и белетрист — «Език и литература» 1946 кн 5 и юни ж Херцен и руското революционно освободително движение — «Работническо дело» бр 14 1948 20 януария и юни ж Чернишевски и руската революция — «Българо съветска дружба» 1948 кн 7—8 и др

⁹ Див В Хаджиніколов Първата руска революция и Партията на тесните социалисти — «Ново Време» 1955 кн 1 и юни ж Първата руска революция и нашата съвременност — «Ново Време» 1965 кн 3 и юни ж Отзвукът на първата руска революция в Болгарии — «Славян» 1955 № 3 и юни ж Подъём революционного движения в Болгарии в 1905—1907 гг — У кн Первая русская революция 1905—1907 гг и международное революционное движение ч I М 1965

¹⁰ В Хаджиніколов Отражение на Първата руска революция в България София 1956

Проблема вирішального впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на історичну долю болгарського народу — завжди в центрі досліджень В. Хаджиниколова. Він є редактор збірника статей «БКП і справа Жовтня 1917—1944»¹¹ і одним з редакторів збірника «Жовтнева революція і болгаро-радянська дружба»¹². В останньому збірнику Хаджиниколов вмістив багату на цікавий матеріал статтю «Буржуазні і дрібнобуржуазні партії в Болгарії і Жовтнева революція».

Про вплив Жовтневої революції на революційний рух Болгарії та про боротьбу болгарських трудящих за революційний вихід з імперіалістичної війни розповідається в одній з цікавих статей історика, що написана значною мірою на нових матеріалах¹³, а також у його публіцистичних статтях¹⁴. Цікавими є праці В. Хаджиниколова у яких показано вплив ідеї Жовтня, лєнінізму і соціалістичного будівництва в СРСР на трудящі маси Болгарії¹⁵.

Значне місце у наукових дослідженнях Веселина Хаджиниколова посідають проблеми болгаро-радянських дипломатичних, економічних і культурних відносин в період від Жовтневої революції до перемоги соціалістичної революції в Болгарії 9 вересня 1944 року. Гут його внесок в історичну науку особливо великий. Автор вводить у науковий обіг нові архівні документи, що дали йому змогу розкрити значну роль болгарської демократичної громадськості у встановленні дипломатичних відносин між Болгарією і СРСР і виявити величезне значення цих відносин для політичного і культурного майбутнього Болгарії. В працях болгарського історика широко досліджена діяльність БКП на захист СРСР підтримку миролюбної зовнішньої політики Радянського Союзу для пропаганди великих успіхів радянського народу в будівництві соціалізму. Такі важливі події в історії болгаро-радянських революційних зв'язків, як діяльність болгарського Союзу друзів СРСР та «Інтуристу» в Болгарії як інтернаціональні зв'язки болгарських і радянських профспілок до вересня 1944 р. та багато інших — всебічно висвітлені в працях дослідника¹⁶.

В. Хаджиниколов є піонером у вивченні історії економічних відносин капіталістичної Болгарії і СРСР. Підсумки цього вивчення викладені ним у монографії «Господарські відносини і зв'язки між Болгарією і Радянським Союзом до Дев'ятого вересня (1917—1944)»¹⁷ і у науковому повідомленні¹⁸.

¹¹ БКП и делото на Октомври. София 1967.

¹² Октомврийската революция и българската съветската дружба. София 1970.

¹³ В. Хаджиниколов. Борбата на съветското правителство за мир непосредствено след Октомврийската революция и Партията на тесните социалисти — «Исторически преглед» 1957 кн 5.

¹⁴ Див. В. Хаджиниколов. Нашата партия и тозунгът на Октомврийската революция за мир — «Работническо дело» бр 308 1955 4 ноември и того ж. Тържеството на Октомври и нашата революция — «Работническо дело» бр 260 1967 26 септември и того ж. По примеру русских братьев — «Советская Россия» 1967 11 мая.

¹⁵ В. Хаджиниколов. Революционното въздействие на Съветския пример върху нашата страна (1917—1934 гг.) — У зб. Социалистическата революция в България. София 1965.

¹⁶ Див. В. Хаджиниколов. Отношенията между България и Съветския Съюз след Октомврийската революция до нормализирането им през 1934 г. — «Исторически преглед» 1954 кн 4 и того ж. Из историята на Съюза на приятелите на СССР (в България) — «Исторически преглед» 1964 кн 6 и того ж. Българската Комунистическа партия и Съветският Съюз след възстановяване на дипломатическите отношения (1934—1939 г.) — У зб. БКП и делото на Октомври. София 1967 и того ж. Първото представителство на Интурист в България — «Исторически преглед» 1967 кн 2 и того ж. Сила и вдъхновение. Исторически връзки между българските и съветските профсоюзи (1934—1944 гг.) — «Труд» бр 200 1969 27 август та иш.

¹⁷ В. Хаджиниколов. Стопански отношения и връзки между България и Съветския Съюз до Девети септември (1917—1944). София 1956.

¹⁸ В. Хаджиниколов. Икономическите връзки между България и Съветския Съюз до Девети септември — «Социалистическа търговля» 1957 кн 10.

В цих працях показано що навмисне ігнорування болгарськими реакційними правителями економічних зв'язків з СРСР завдало великої шкоди Болгарії

У деяких працях Хаджиниколов подав розгорнуту характеристику нового етапу у розвитку болгаро радянської дружби, що настав після перемоги соціалістичної революції в Болгарії Історик розглянувши вияви цієї дружби в братніх відносинах КПРС і БКП, у співробітництві СРСР і НРБ в політиці економіці і культурі, відзначив, що болгаро радянська дружба після 9 вересня 1944 року «почала визначати всю державну політику Народної Республіки Болгарії»¹⁹

Особливістю Хаджиниколова як історика є його прагнення до теоретичного осмислення історичних явищ і поглибленого вивчення теорії марксизму лєнінізму взагалі У цьому зв'язку привертають увагу праці Хаджиниколова написані у 50-х роках про вплив творів В. І. Леніна зокрема «Дитячі твори «Літви» в комунізмі» на ідеї розвитку болгарського комуністичного руху²⁰ В 1970 р. історик надрукував ще три теоретичні статті в яких він переконливо показав вирішальне значення лєнінізму для успіхів болгарських трудящих в будівництві соціалістичного суспільства²¹

Радянські та болгарські історики прагнуть розширити «Персоналію» про людей, які відіграли видатну роль у встановленні міжнародних зв'язків революційних марксистів двох братніх соціалістичних країн

Значний доробок у «Персоналію» вніс В. Хаджиниколов Він написав статті про засновника болгарського робітничого марксистського руху Д. Благоєва у яких автор висунув і обґрунтував деякі нові положення про вплив російського революційного руху на Д. Благоєва і вказав на історичне значення повороту Д. Благоєва і його соціалістичного лєнінізму²² Праця В. Хаджиниколова «Димитри Благоєв і зв'язки болгарського робітничого класу з російським революційним рухом» досі залишається єдиним науковим дослідженням в якому простежені міжнародні зв'язки Д. Благоєва з російським революційним рухом протягом його життя

На цікавому архівному матеріалі побудовані наукові повідомлення Хаджиниколова про Георгія Димитрова²³ В них автор розкрив широкі міжнародні зв'язки видатного діяча міжнародного і бол

¹⁹ В. Хаджиниколов Триумф на борбата за дружба със СССР — У зб БКП и делото на Октомври (1917—1944) София 1967 с. 467

²⁰ Див. В. Хаджиниколов Тридесет години от завършването на лениновата книга «Левичарството» — детска болест на комунизма» — «Българо съветска дружба» 1950 кн. 5 и юго ж. Бележито произведение на творческия марксизм — «Българо съветска дружба» 1950 кн. 7 та ін.

²¹ Див. В. Хаджиниколов Политиката на Българската Комунистическа партия — триумф на ленинизма — У зб Ленин и не София 1970 и юго ж. Ленинские этапы социалистического строительства и их осуществление в НР Болгарии — У зб Исторически студии т. V София 1970 и юго ж. Ленинското учение за «основите на социализма» и неговото приложение в България — У зб Летопис на дружбата т. II София 1970

²² Див. В. Хаджиниколов Димитър Благоєв и Съветският Съюз — «Славяне» 1954 кн. 4 и юго ж. Димитър Благоєв и връзките на българската работническа класа с руското революційно движение — У зб 100 години Димитър Благоєв София 1956 и юго ж. Димитър Благоєв и руското революційно движение — «Работническо дело» бр. 163 1966 12 юния

²³ Див. В. Хаджиниколов Георги Димитров и ленинградските свързочници — «Военно исторически съборник» София 1965 кн. 3 и юго ж. Георги Димитров — Депутат на Върховния съвет на СССР — «Известия на Института по история на БКП» София 1966 кн. 15 и юго ж. Посрещане и приемане на Г. Димитров в Съветски Съюз след екстернирането му от Германия — «Известия на Института за история» т. XVI—XVII София 1966 и юго ж. Революційните процеси в България и втората родина на Георги Димитров (СССР) — У зб Летопис на дружбата т. I София 1969 и юго ж. Честуване на шестдесетата годищина на Георги Димитров в Съветският Съюз през 1942 г. — «Известия на Державни архиви» София 1970 кн. 19

гарського комуністичного і робітничого руху Г. Димитрова з трудящими СРСР. Ці зв'язки становлять яскраву сторінку в історії співдружності КПРС і БКП.

До «Персоналії» належить і історичний нарис Хаджиніколова «М. О. Семашко і Болгарія»²⁴. Дати життя і революційної діяльності більшовика М. О. Семашко в Болгарії у 1915—1917 рр. були відомі лише з його спогадів. В. Хаджиніколов навів нові факти про співробітництво Семашко з тісними соціалістами, показавши як він пропагував серед них ленінські настанови з питань війни, миру і революції.

Деякі нові питання Хаджиніколов порушив у статті «Відношення між Болгарією і Росією в історичній літературі у нас до Жовтневої революції»²⁵. Відомо, що тісні соціалісти повністю засуджували буржуазне русофільство і цілковито схвалювали боротьбу проти російського впливу в Болгарії, що його вела тоді русофільська течія серед буржуазії.²⁶ Автор переконливо довів, що сприятливі збіги історичних обставин привів до того, що часто у XIX—на початку XX ст. інтереси російської дипломатії об'єктивно збігалися з інтересами не лише болгарської буржуазії, а й з інтересами Болгарії взагалі.

Значні заслуги має Веселин Хаджиніколов в пропаганді наукових праць радянських болгаристів і праць болгарських істориків, присвячених болгаро-радянським зв'язкам. На сторінках газет Хаджиніколов інформує широкі кола болгарської громадськості про праці радянських істориків болгаристів.²⁷

Веселин Хаджиніколов є головний редактор «Літопису дружби» — наукових збірників, що їх видає загальнонародний комітет товариства болгаро-радянської дружби. «Літописи дружби» згуртували вчених Болгарії і СРСР, які вивчають болгаро-радянські зв'язки. Як заступник головного редактора журналу болгарських істориків «Історически преглед», Веселин Хаджиніколов всіляко сприяє публікації на сторінках журналу наукових праць з проблем болгаро-радянських зв'язків. Безперечно, що Веселин Хаджиніколов, який знаходиться в розквіті творчих сил, розв'яже ще не одну складну проблему болгарської історії і порадує болгарських та радянських читачів новими змістовними і цікавими дослідженнями.

А. М. ШНИТМАН

ТРУДЫ ВЕСЕЛИНА ХАДЖИНИКОЛОВА ПО ИСТОРИИ БОЛГАРО РУССКИХ И БОЛГАРО СОВЕТСКИХ СВЯЗЕЙ

Резюме

Статья содержит историографический обзор многочисленных трудов известного болгарского историка В. Хаджиниколова. Рассмотрены наиболее важные этапные работы ученого дана их классификация в соответствии с тематикой и временем появления.

²⁴ В. Хаджиніколов. М. А. Семашко и България — «Исторический преглед» 1961 кн. 4.

²⁵ В. Хаджиніколов. Отношения между България и Россия в историческая литература у нас до Октомврийската революция — «Известия на Българского историческо дружество» София 1967 кн. 25.

В. Хаджиніколову перекладі стаття має назву «Руссофилы и руссофобы в болгарской исторической литературе до Октябрьской революции» — У зб. «Исторический студии т. IV» София 1968.

²⁶ Веселин Хаджиніколов висловив обґрунтовану думку про те, що погляди тісних соціалістів з цього питання були продиктовані політичними потребами боротьби болгарського пролетаріату проти буржуазії.

²⁷ В. Хаджиніколов. Советски изследователи на нашего минало — «Работническо дело» бр. 173 1967 22 юния.

Він писав також ґрунтовні рецензії на праці І. В. Ганевича та Л. Б. Валева (див. «Исторический преглед» 1961 кн. 3 1962 кн. 1).

Л О ЛЮБИМСЬКИЙ

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ БОЙОВОЇ СПІВДРУЖНОСТІ

(Короткий огляд польської літератури про історію створення в Радянському Союзі і бойові дні польських ВПС)

Три десятиріччя тому, в липні 1943 р в Радянському Союзі було покладено початок створенню польських народних військово-повітряних сил (ВПС). Завдяки великій допомозі Радянського Союзу, у важких умовах воєнного часу польські ВПС за дуже короткий строк стали грізною силою. З другої половини 1944 р разом із з'єднаннями Війська Польського вони визволяли Польщу разом з Червоною Армією, вели бої під Варшавою, на узбережжі Балтики, брали участь в Берлінській операції.

Польські ВПС в період спільних бойових днів проти фашистських загарбників — це справді інтернаціональні частини Радянські і польські льотчики бились проти ворога в єдиному строю, часто в одному екіпажі, одні пари, як кажуть авіатори, крило в крило. В боях міцніла їх братерська дружба і солідарність.

Створення, підготовка кадрів, їх навчання, участь у бойових операціях польських авіаційних частин і з'єднань досить широко висвітлені в польській військово-історичній літературі. Перші матеріали на ці теми, переважно короткі історичні нариси і спогади, появились у військово-періодичних виданнях відразу ж після другої світової війни. Згодом, особливо в другій половині 60-х років, тематика досліджень з історії польських ВПС значно розширилась, підвищився їх науковий рівень, збільшилось коло проблем і залучених джерел.

Цей короткий огляд є спробою дати оцінку опублікованих за останні 20 років у Польській Народній Республіці праць з історії польських народних ВПС. До найважливіших джерел, що дають змогу простежити історію зародження розвитку і бойових днів польської народної авіації у 1943—1945 рр., належать, передусім, публікації збірників документів, здійснені у Польській Народній Республіці в 1958—1965 рр.¹ Накази і директиви, звіти і зведення, донесення і доповіді дають уявлення про масштабність і складність зусиль польських патріотів і радянського командування в справі створення польської народної авіації, про її внесок в остаточний розгром фашистських загарбників.

Певну увагу приділено бойовим дням авіації в працях польських істориків «Бойовий шлях народного Війська Польського» і «Вибрані операції і битви народного Війська Польського»².

Як уже зазначалося, перші дослідження з історії авіації народної Війська Польського появились невдовзі після закінчення другої світової війни. На сторінках журналу «Wojskowy przegląd lotniczy» та ін.

¹ Див. Organizacja i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945. Wybór dokumentów źródłowych. T. I. Warszawa 1958. t. 2. cz. 1. Warszawa 1962. t. 4. Warszawa 1963.

² Див. Szlak bojowy ludowego Wojska Polskiego. Prace zbiorowe pod red. S. Okęckiego. Warszawa 1953. Wybrane operacje ludowego Wojska Polskiego. Zbiór dokumentów. Warszawa 1957.

ших періодичних видань у 50 х роках були опубліковані невеличкі воєно історичні нариси³ В той же час вийшла з друку серія видань з історії частин Війська Польського і серед них дві книжки присвячені авіаційним полкам — 1 му винищувальному «Варшава» та 2 му нічний бомбардувальників «Краків»⁴

Можна погодитись із свідченням польського публіциста З Залуського, що книги цієї серії мають певні недолки і помилки Однак «найважливіше полягає в тому — підкреслює З Залуський — що ці книги вміщують велику кількість фактів — основний фундамент знання історії боїв наших полків і дивізій на Східному фронті»⁵ Важливо і те що ці видання були першими більш менш повними дослідженнями історії частин польських народних ВПС Певну пізнавальну цінність ці праці зберегли і дотепер

У 1965 р вийшла з друку книга польського воєнного історика І Колінського «Народна польська авіація»⁶ Це глибоке дослідження з історії польських народних ВПС ґрунтується на великому документальному матеріалі Автор використав документи Центрального воєнного архіву ПНР і частково Архіву Міністерства оборони СРСР, фонди історичної секції Управління ВПС Війська Польського окремі монографії, спогади ветеранів війни Першу частину своєї праці автор присвячує формуванню польських авіаційних частин на території СРСР, їх боєвому навчанню, підготовці кадрів Далі він докладно аналізує боєві дії польських авіаторів їх взаємодію з радянською авіацією і наземними частинами наводить факти героїзму і взаємовиручки в бою Останній розділ монографії присвячений історії дальшого розвитку польських ВПС у повоєнний період Ця книга написана живо і цікаво вона допомагає глибше пізнати історію боєвої співдружності радянських і польських авіаторів

Участі польських народних ВПС в боях на підступах до Варшави у Вісло Одерській, Східно Померанській і Берлінській операціях присвячено кілька спеціальних досліджень Боєві діла польських ВПС також відображені у фундаментальних працях польських істориків присвячених найважливішим етапам боєвого шляху Війська Польського⁷ В них докладно розглядається хід боєвих дій, наводяться факти боєвої співдружності

Уважного розгляду заслуговує монографія польського воєнного історика Ч Кшемінського «Польська авіація у Берлінській операції»⁸ Сторінки цієї книги відтворюють в пам'яті героїчні діла авіаторів які подавали активну підтримку наземним військам Як відомо, в Берлінській операції брали участь три польські авіаційні дивізії кілька допоміжних авіаційних і підрозділів Хоча в той період особовий склад їх значною мірою становили радянські військовослужбовці, в радянській воєнно історичній літературі боєві дії цих з'єднань і частин ще

³ Див J Czownicki Lotnictwo polskie w walkach o przełamanie Wału Pomorskiego «Wojskowy przegląd lotniczy» (далі — «WPL») 1952 № 3 Z historii Walk ludowego lotnictwa «WPL» 1953 № 3 W Wankrac Jak powstało lotnictwo polskie w Z S R R — «WPL» 1958 № 5 J Bogdanowski Polskie lotnictwo ludowe — «Mysl Wojskowa» 1956 № 7—8 K Gozdziwski Polski skrzyżła w walce o Polskę — «Polska zbrojna» 1946 № 183

⁴ Див M Monis Historia 1 pułku lotnictwa myśliwskiego «Warszawa» Warszawa 1955 він же Historia 2 pułku nocnych bombowców «Krałow» Warszawa 1956

⁵ З Залуський Пропуск в історію Перевод с польского М 1967 стр 225

⁶ Див I Kolinski Ludowe lotnictwo polskie 1943—1945 Warszawa 1965

⁷ Див Z Jagoda Działania 4 polskiej mieszanej dywizji lotniczej w operacji Berlińskiej Armii Radzieckiej — «Wojskowy przegląd historyczny» 1964 № 2 A Karpiński Pod Dęblinem Puławami i Warką Warszawa 1967 A Jasinski Przełamanie Wału Pomorskiego Warszawa 1958 K Sobczak Wyzwolenie Warszawy Warszawa 1964

⁸ Див Cz Krzeminski Lotnictwo polskie w operacji Berlińskiej Warszawa 1970

не знайшли достатнього відображення Ч Кшемінський ретельно вивчивши польські архівні документи та інші матеріали, докладно аналізує воєнну обстановку напередодні операції, стан боєвої готовності авіації, тактику боєвих дій. Значну увагу автор приділяє планам боєвого використання авіації взаємодії з наземними військами. В хронологічній послідовності описано боєві дії з'єднань і частин польських ВПС з 16 квітня по 4 травня 1945 р. Праця Ч Кшемінського характерна докладністю дослідження цінністю фактичного матеріалу багатині і змістовним довідковим апаратом книги, подано докладну бібліографію.

У працях польських істориків висвітлено підготовку льотних та технічних кадрів для польських ВПС. Грунтовне дослідження про навчання авіаторів поляків у школах та училищах на території СРСР належить І Мачиновському⁹. Автор аналізує хід і результати підготовки льотних і технічних кадрів в Окремому навчально-тренувальному авіазагоні у восьми радянських авіаційних училищах і школах у 1943—1945 рр. Про створення на звільненій території Польщі авіашкіл ідеться в працях С. Цеглярека і І. Целека¹⁰.

Значне місце у воєнно-історичній літературі про авіацію виданих в ПНР протягом останнього десятиріччя посідає мемуарна література. Сторінки книг, що їх написали безпосередні учасники подій — Е. Хроми, М. Конечний, спогади М. Якубіка, Л. Шурки і Човницького, А. Барановського, І. Яцевича та інших ветеранів польських ВПС відтворюють картину боєвого минулого перших авіаційних частин. У спогадах чимало яскравих характеристик боєвих друзів, епізодів спільних боєвих дій і взаємної виручки радянських і польських льотчиків¹¹.

Книга польського письменника Я. Меиснера¹² займає в цьому ряді особливе місце. У формі художніх нарисів у ній зібрано спогади ветеранів 1-го польського винищувального авіаполку «Варшава». З повагою, якимось особливо тепло говорить в нарисах про радянських офіцерів І. Г. Талдикіна, О. І. Матвеева — енергійних і талановитих командирів, які користувалися великим авторитетом і любов'ю усього особового складу полку. Обидва вони загинули смертю героїв в боях за звільнення Польщі. Ретельне вивчення спогадів безпосередніх учасників подій сприяє більш глибокому вивченню історії боєвої співдружності польських і радянських авіаторів в роки минулої війни.

Для більшої повноти огляду за доцільно відзначити деякі сторони історії польських народних ВПС, які досі ще недостатньо висвітлені в спеціальній літературі. Передусім недостатньо розкриті процес організації, форми і методи політико-виховної роботи в польських ВПС. Особливий інтерес могло б викликати дослідження діяльності політичного відділу ВПС Війська Польського, політичних відділів з'єднань і полків¹³, особливостей політичної роботи в авіації як під час війни, так і в повоєнний період. У 1944—1946 рр. збільшився потік в авіацію

⁹ Див. J. Malinowski, *Rozwoj kadr lotniczych ludowego lotnictwa polskiego na ziemi radzieckiej (w latach 1943—1945)* — «WPL» 1962 № 1, 2, 3.

¹⁰ Див. S. Ceglarek, *Szkolnictwo lotnicze w ludowym Wojsku Polskim w latach 1944—1946*, Warszawa 1967. J. Celek, *Zarys historii dęblińskiej szkoły lotniczej*, Warszawa 1965.

¹¹ Див. E. Chromy, *Szachownice nad Berlinem*, Warszawa 1969. M. Konieczny, K. Sławinski, *Jaki startują o swiecie*, Warszawa 1962. M. Jakubik, *Uczuli mnie lotniczy radziecscy* — «WPL» 1953 № 10. L. Szurka, *Wspomnienia z pracy personalu technicznego I plm «Warszawa»* — «WPL» 1958 № 7. A. J. Jacewicz, *Wspomnienia bojowe* — «WPL» 1953 № 2.

¹² Див. Я. Меиснер, «Варшава» — курс на Берлін. Перевод с польского М. 1962.

¹³ В 1944—1945 рр. до складу ВПС Війська Польського були передані частини та з'єднання ВПС Червоної Армії повністю укомплектовані радянськими військовослужбовцями. В цих частинах рішенням Головного політичного управління Червоної Армії створювався політапарат і зберігалась система партійно-політичної роботи, встановлена в Радянських Збройних Силах.

поляків, в зв'язку з чим великий інтерес викликає дослідження форм і методів організаторської та ідеологічної роботи в справі вилучення польських воїнів в дусі пролетарського інтернаціоналізму

До недостатньо досліджених належать також питання зв'язку з місцевими органами влади і участі воїнів авіаційних частин в здійсненні демократичних перетворень в країні, внеску польських авіаційних частин і підрозділів в організацію перших сполучень цивільного повітряного флоту

Назрілим питанням слід вважати видання збірника спогадів радянських офіцерів які в роки війни служили у ВПС Війська Польського брали участь у їх створенні, навчанні і керівництві бойовими діями польських авіаційних частин і з'єднань Це — маршал авіації Ф. О. Агальцов, генерал-майор авіації у відставці Я. І. Драичук, колишні командири і політпрацівники І. М. Хлусович, Ш. О. Дзамашвілі Герої Радянського Союзу М. М. Китаєв, М. І. Буевич, Г. В. Богдановський та багато інших Спогади авіаторів інтернаціоналістів мали б велике громадське звучання і неабияку наукову цінність

Історія створення і бойового становлення польських народних ВПС, їх участі в боях проти фашистських загарбників є яскравим прикладом бойової співдружності Радянського Союзу і Польської Народної Республіки Обов'язок дослідників розповісти про це в нових ґрунтовних працях

Л. А. ЛЮБИМСКИЙ

У ИСТОКОВ БОЕВОГО СОДРУЖЕСТВА

Резюме

В обзоре рассматривается польская военно историческая литература о создании в Советском Союзе и боевом пути польских народных военно воздушных сил (1943—1945 гг.) кратко анализируется освещение этого вопроса

ПОВІДОМЛЕННЯ

В М КАБАЧЕК

СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ РАДЯНСЬКИМИ І ЮГОСЛАВСЬКИМИ ГРОМАДСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В 1945—1947 рр

Радянсько югославське співробітництво яке склалося в спільній боротьбі проти фашистських загарбників в період другої світової війни виповнилося новим змістом в боротьбі за соціалізм в перші повоєнні роки. У формуванні співробітництва двох країн важливе місце мали громадські зв'язки і контакти, що набули на заключному етапі війни і особливо на початку повоєнного періоду, широкого і різнобічного характеру. Крім діяльності слов'янських комітетів та товариств культурних зв'язків в Москві и Белграді¹, налагоджували між собою контакти профспілкові жіночі, молодіжні кооперативні та інші організації СРСР і Югославії.

Національно визвольна боротьба югославського народу в 1941—1945 рр з самого початку мала моральну підтримку Радянського Союзу. Радянська громадськість схвально зустріла рішення 2 і сесії Антифашистського віче народного визволення Югославії. В подальшому дедалі міцніла солідарність між громадськістю обох країн чому значною мірою сприяла дружба щодо демократичних сил Югославії позиція Всеслов'янського комітету². В 1944 р обмінялися привітаннями Антифашистський комітети радянських жінок і радянської молоді (АКРЖ і АКРМ) з Антифашистським фронтом жінок і Об'єднаною спілкою антифашистської молоді Югославії (АФЖЮ і ОСАМЮ). В цих привітаннях підкреслювалась потреба боєвої єдності радянського і югославського народів³. У вересні 1944 р АКРМ передав для молодіжних організацій в Югославії необхідну їм літературу⁴.

В міру того як завершувалось визволення Югославії перед організаціями, що входили до складу Народного визвольного фронту виникли нові завдання пов'язані з участю у відбудові і демократичному переустрою країни. У зв'язку з цим югославська громадськість виявляла щораз більший інтерес до культурного і громадсько-політичного життя СРСР.

В січні 1945 р у Белграді був заснований Слов'янський комітет який з допомогою Всеслов'янського комітету в Москві відіграв значну роль у популяризації в своїй країні ідеї слов'янської єдності і дружби

¹ В. М. Милич. Советско югославское культурное сотрудничество (1945—1948). Автореферат диссертации. Львов, 1968.

² V. V. Zelenjin. Odnos sovjetske javnosti prema narodnooslobodilackom ratu Jugoslavije protiv fasizma (1941—1942). — У зб. Prvo zasjedanje AVNOJa. Zbornik radova nauckog skupa BiHac [1967]. Г. М. Славин. Советская общественность и Антифашистское вече народного освобождения Югославіи. — «Советское славяноведение» 1969 № 3. М. В. Куян. Діяльність Всеслов'янського комітету по згуртуванню антифашистських сил. — «Український історичний журнал» 1970 № 3.

³ Центральний Державний Архів Жовтневої революції СРСР (далі ЦДАЖР) ф. 7928 оп. 2 од. зб. 82 арк. 1, 5—9, 13, 20, 28—29. Центральний Архів (далі ЦА) ВЛКСМ ф. 1 «Матеріали по Югославії 1944—1946 гг.» арк. 5—9, 10—45.

⁴ ЦА ВЛКСМ ф. 1 «Матеріали 1944—1946 гг.» арк. 37.

⁵ ЦДАЖР ф. 4459 оп. 27/1 од. зб. 4492 арк. 9—14.

з Радянським Союзом Комітет у Москві виступав за співробітництво з новою демократичною Югославією Всеслов'янський комітет і його орган «Славяне» зробив чимало для популяризації демократичних завоювань югославського народу і ознайомлення радянських людей з тими труднощами, які створювали для нього англо-американські правлячі кола, зокрема в питанні Трієсту «Вся радянська громадська думка дивиться на питання Трієсту і Юліської Крайчи так само, як і ми» — зазначав голова Визвольної Ради Словенії ІІ Відмар, котрий повернувся в квітні 1946 р із поїздки в СРСР⁶

Обидва комітети, в Москві і Белграді, виконали велику підготовчу роботу щоб у грудні 1946 р провести в Югославії всеслов'янський конгрес, ідея скликання якого виникла у всіх слов'янських країнах відразу ж після закінчення війни Напередодні конгресу була відкрита виставка «Боротьба слов'янських народів за свободу і незалежність» Радянська і югославська преса та радіо широко висвітлювали підготовку проведення і результати конгресу⁷

У зверненні до слов'янських і всіх вільнолюбивих народів світу конгрес розкрив суть змін що відбулися в житті повосних Югославії, Болгарії, Чехословаччини і Польщі Спростувавши наклепи реакційних кіл на слов'янський рух, конгрес підкреслює що головними завданнями цього руху є мобілізація слов'янських народів на викорінення залишків фашизму, боротьба за створення міцного миру у всьому світі, підтримка миролюбних демократичних урядів слов'янських країн, зміцнення нерушимої дружби і співробітництва слов'янських народів⁸

Свою діяльність Слов'янський комітет провадив спільно з Товариством культурного співробітництва Югославії з Радянським Союзом (ТКСЮ) яке виникло у січні 1945 р Програма ТКСЮ передбачала зокрема організацію лекцій доповідей та інших заходів які популяризували в Югославії досягнення СРСР, обмін газетами журналами та книгами між двома країнами та поширення в Югославії радянських друкованих видань, вивчення російської мови на спеціально відкритих курсах, організацію зустрічей і поїздок представників інтелігенції робітників і селян двох країн⁹

Найбільш ефективним видом діяльності Слов'янського комітету у Белграді і ТКСЮ виявилась друкована пропаганда, організована з допомогою Всеслов'янського комітету і ВТКЗ У 1945—1947 рр із СРСР до Югославії систематично надходили книги, журнали, газети, фотографії а також шкільні та вузівські програми, підручники і т. д Тільки бібліотека ТКСЮ у Белграді одержала за рік 1947 р близько 10 тис радянських книг і брошур Щоб зробити доступною радянську літературу своєму читачу югославське Товариство розширило мережу курсів російської мови В 1947 р у 110 груп які створило ТКСЮ, навчався 2061 слухач¹⁰

Велику увагу Всеслов'янський комітет і ВТКЗ приділяли перекладанню готових статей для югославських газет і журналів, зокрема для щомісячного журналу «Югославія — СРСР» (почав виходити з листопада 1945 р), редакція якого виконала велику і корисну роботу для ознайомлення югославської громадськості з радянською дійсністю Протягом 1945—1947 рр ТКСЮ видало також 44 брошури які популяризували державний і громадсько-політичний устрій СРСР, досягнення радянської економіки і культури Для полегшення видавничої діяль-

⁶ ЦДАЖР ф 6646 оп 1 од зб 93 арк 273 ф 4459 оп 27/1 од зб 4492 арк 265 од зб 5653 арк 71

⁷ ЦДАЖР ф 6646 оп 1 од зб 124 арк 46

⁸ «Правда» 12 грудня 1946 г «Славяне» 1947 № 1 стор 2—7

⁹ «Борба» 15 лютого 1945 ЦДАЖР ф 5283 оп 17 од зб 350 арк 1—3

¹⁰ ЦДАЖР ф 5283 оп 17 од зб 542 арк 65 од зб 549, арк 110

ності югославського Товариства ВТКЗ у грудні 1946 р виділив 15 тонн паперу¹¹

Югославське ТКС провело багато лекцій і доповідей про Радянський Союз, з якими виступили громадські діячі, вчені та представники культури обох країн. Наприклад, після повернення на батьківщину після відвідин СРСР (в квітні—гравні 1946 р) члени делегації ТКСЮ 137 разів виступали з повідомленнями на тему «Враження від СРСР». Ці повідомлення були дуже популярні серед населення¹². За три роки воєнних років в Югославії з допомогою Всеслов'янського комітету і ВТКЗ організовано 152 радянські фотовиставки. З 347 зарубіжних фільмів, що демонструвалися в Югославії в 1947 р, 170 були радянськими і їх проглянули понад 20 мільйонів чоловік¹³. Вся ця робота допомагала розвитку економічних і політичних відносин між двома країнами.

В умовах розгорнутої в Федеративній Народній Республіці Югославії боротьби за демократичні перетворення громадськість країни важливе значення надавала застосуванню радянського досвіду. У цьому велику роль відіграли молодіжні жіночі і червонохресні організації, контакти між якими були встановлені в кінці війни, а з 1946 р — профспілки і кооперативи двох країн.

Ще наприкінці 1944 — на початку 1945 рр представники АКРМ побували в Югославії, а секретар ЦК ОСАМЮ відвідав Радянський Союз, де мав зустрічі з комсомольськими працівниками Москви і Ленінграда¹⁴. Перші поїздки стали початком тісних контактів і обміну делегаціями між молодіжними організаціями СРСР і Югославії.

6 червня 1945 р на запрошення АКРМ в нашу країну прибула делегація югославської молоді на чолі з головою ЦК ОСАМЮ С. Комаром. Програма перебування делегації передбачала ознайомлення гостей з героїчною боротьбою радянського народу проти фашистських окупантів і місцями історичних битв Червоної Армії з промисловістю, сільським господарством, освітою і культурою СРСР, з участю радянської молоді у Великій Вітчизняній війні, її роллю у відбудові народного господарства та в громадсько-політичному житті країни¹⁵.

Югославські представники пробули в Радянському Союзі 75 днів. Вони відвідали крім Москви, Ленінград, Ставінград, Київ, Севастополь, узбережжя Криму і Урал. Делегація ОСАМЮ побувала на заводах, фабриках, у колгоспах, радгоспах, інститутах, бібліотеках, театрах, палацах культури, будинках піонерів і т. д.¹⁶

З 27 вересня до 4 листопада 1945 р в Югославії перебувала делегація радянської молоді, урочисто зустрінута всією югославською громадськістю. За час свого перебування радянська делегація відвідала всі шість республік країни, побувала на 29 фабриках і заводах у Белградському, Загребському і Люблянському університетах, у трьох пілотних і танкових арміях та інших місцях. Члени делегації виступили на 141 мітингу і зборах, на яких були присутні загалом до 500 тис. чоловік¹⁷.

Делегація радянської молоді ознайомилась із структурою і змістом роботи ОСАМЮ та тими труднощами, які стояли перед югославськими молодіжними організаціями. Члени радянської делегації провели зустрічі і розмови з активом і керівництвом югославських молодіжних

¹¹ ЦДАЖР ф 5283 оп 17 од зб 551 арк 93 од зб 549 арк 10 од зб 533 арк 101

¹² ЦДАЖР ф 5283 оп 17 од зб 541 арк 5

¹³ ЦДАЖР ф 6646 оп 24 од зб 340 арк 88

¹⁴ ЦА ВЛКСМ ф 1 «Матеріали 1944—1946 гг» арк 40

¹⁵ Там же арк 20—21 77

¹⁶ «Славчане» 1946 № 1 стор 31—32 ЦДАЖР ф 4459 оп 27/1 од зб 4492 арк 217

¹⁷ «Борба» 27 септембар 1945 ЦА ВЛКСМ ф 1 «Матеріали 1944—1946 гг» арк 158—159

організації, інформували їх про стиль і практику роботи ВЛКСМ і подали допомогу в питаннях організації і політико-виховної роботи. Після повернення в СРСР делегація молоді подала в ЦК ВЛКСМ пропозиції про ширший обмін листами, фотовиставками та іншими матеріалами між АКРМ та ОСАМЮ і про збільшення тиражу радянських газет і літератури з молодіжних питань, що видлячесь для Югославії.¹⁸

З кінця 1945 р зв'язки між радянською та югославською молоддю набули ділового і конструктивного змісту. Для подальшого вивчення структури і діяльності ВЛКСМ в СРСР в листопаді—грудні 1945 р перебувала група керівних працівників ОСАМЮ, для якої організовано багатоденний семінар з питань комсомольської роботи. У квітні—червні 1946 р в Радянському Союзі перебувала нова група молодіжного активу Югославії, яка знайомилася з досвідом організації і політико-виховної роботи серед молоді. Їй було запропоновано цікаву програму, відбулися бесіди з працівниками ЦК ВЛКСМ і зустрічі з керівниками міністерств та культурно-освітніх закладів.¹⁹

ЦК ВЛКСМ на прохання югославської сторони весною 1946 р подав югославському молодіжному керівництву допомогу у виробленні статуту організації «Народна молодь Югославії» (НМЮ), яка створювалася на основі ОСАМЮ. В липні—серпні 1946 р для ознайомлення з роботою ВЛКСМ та його керівними органами в СРСР перебував перший секретар ЦК НМЮ Р. Дугонич.²⁰

Представники радянської молоді в травні 1946 р взяли участь у роботі 3-го конгресу югославської молоді, а пізніше в торжествах з нагоди закінчення будівництва залізниць Брчко—Бановичі та Шамац—Сараєво. Велике значення в справі подання практичної допомоги в діяльності «Народної молоді Югославії» мала поїздка в ФНРЮ радянської делегації наприкінці 1947 р. Члени делегації взяли участь у роботі пленуму ЦК НМЮ і нарад з робітниками секретаріату та відділів ЦК НМЮ. Центральному комітету НМЮ було передано програми курсів підготовки комсомольських кадрів політичній і політвуртків, теоретична і пропагандистська література.²¹

Тісні зв'язки були встановлені в повоєнні роки між жіночими організаціями СРСР та Югославії. 17 червня 1945 р під час роботи конгресу антифашистського фронту жінок на запрошення АФЖЮ, до Югославії прибула делегація радянських жінок. Югославські учасниці конгресу палко зустріли делегацію АКРЖ. Голова радянської делегації М. В. Саричева зробила на конгресі доповідь «Робота радянських жінок в роки Великої Вітчизняної війни». Після виборів нового ЦК АФЖЮ його члени прийшли до радянської делегації порадитися щодо організації і змісту своєї роботи. В наступні дні представниці АКРЖ мали зустрічі й бесіди з партійними та профспілковими працівниками, членами федеральних урядів — мова йшла про залучення мас до роботи місцевих органів організацію міських та районних рад державний контроль облік кадрів і т. д. Радянські жінки були присутні на багатьох мітингах і зборах в містах та селах Югославії, відвідали дитячі будинки і притулки.²²

Надачі безпосередні контакти стали важливою формою зміцнення зв'язків між жіночими організаціями двох країн. Водночас важливе

¹⁸ ЦА ВЛКСМ «Матеріали 1944—1946 гг» арк 177—181.

¹⁹ ЦА ВЛКСМ ф 1 оп 4 од зб 637 арк 125—127 ф 1 «Матеріали 1944—1946 гг» арк 129.

²⁰ ЦА ВЛКСМ ф 1 «Матеріали 1944—1946 гг» арк 248—249 253 255—269 292—295 298 336 341 ф 1 «Матеріали по Югославії 1947—1956 гг» арк 22 29—30.

²¹ ЦА ВЛКСМ ф 1 «Матеріали 1944—1946 гг» арк 318 359 «Матеріали 1947—1956 гг» арк 24 26 39.

²² ЦДАФР ф 7928 оп 2 од зб 81 арк 43—67 од зб 85 арк 49—55 ф 4459 оп 27/1 од зб 4492 арк 179.

місце в цих зв'язках посідав обмін спеціально підготовленими інформативними матеріалами, а також друкованою продукцією. Особливе значення надавалося пересиланню статей і фотоілюстрації «Статті і фотографії дуже цікаві і ми використовуємо їх для наших видань» — сповіщав, наприклад, ЦК АФЖЮ в березні 1947 р.²³ За даними АФЖЮ, в 1946—1947 рр. матеріали радянського комітету були вміщені в 29 номерах журналу «Жена данас» та інших югославських жіночих друкованих органах.²⁴

АКРЖ подав допомогу югославським жінкам також в організації соціально освітньої та санітарної роботи. ЦК АФЖЮ неодноразово звертався до відповідного радянського Комітету з проханням допомогти матеріалами про становище жінки, охорону прав матері та дитини, про дитячі садки та ясла в СРСР. Потрібні матеріали регулярно надходили в Югославію. ЦК АФЖЮ писав: «Ваш досвід в цій галузі за час від Жовтневої революції до останнього періоду принесе нам велику користь».²⁵

Зв'язки між АКРЖ та АФЖЮ з питань соціальної та санітарної роботи доповнювались співробітництвом між організаціями Червоного Хреста двох країн. У відповідь на лист Югославського Червоного Хреста (ЮЧХ) від 8 жовтня 1944 р. з проханням про допомогу цивільному населенню виконком Спільки товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (СТЧХ і ЧП) Радянського Союзу на початку 1945 р. надіслав місцевому комітету Червоного Хреста в м. Заєчар медикаменти, перев'язочний матеріал і медичні інструменти. Водночас в Югославію відіслано літературу, потрібну для ЮЧХ.²⁶ Радянський Червоний Хрест подав значну допомогу ЮЧХ у його перебудуванні та перетворенні в масову організацію. До Югославії було надіслано спеціально підготовлені інформаційні матеріали про завдання та структуру СТЧХ і ЧП його діяльність в роки війни і повоєнний період, а також потрібну літературу. Відомості про роботу радянського Червоного Хреста його завдання і напрямки діяльності, відношення до держави і громадських організації в т.ч. партії, комсомолу, профспілок були передані також членам югославської молодіжної делегації, яка відвідала у квітні 1946 р. виконком Червоного Хреста СРСР.²⁷

Визначну роль у вивченні та використанні в ФНРЮ радянського досвіду в галузі господарства в 1946—1947 рр. відіграли профспілки і кооперативи двох країн. З 19 липня по 18 серпня 1946 р. в Радянському Союзі на запрошення ВЦРПС перебувала югославська профспілкова делегація, якій були надані можливості для глибокого ознайомлення із виробничою, соціальною і культурно-оздоровчою роботою радянських профспілок з участю робітничого класу СРСР у відбудові народного господарства своєї батьківщини. Югославські представники одержали інформацію про організацію в Радянському Союзі соціалістичного змагання, про систему оплати праці та підготовку кадрів. Було вирішено для подальшого обміну досвідом направити в ФНРЮ радянську профспілкову делегацію.²⁸

Ця поїздка відбулася в червні—серпні 1947 р. Широ зустрінута югославськими робітниками радянська профспілкова організація побувала на підприємствах всіх федеральних республік. Члени делегації провели численні бесіди про зміст, форми і методи профспілкової діяль-

²³ ЦДАЖР ф 7928 оп 2 од зб 375 арк 16

²⁴ ЦДАЖР ф 7928 оп 2 од зб 262 арк 30—31 34—35 од зб 261 арк 82—84

²⁵ ЦДАЖР ф 7928 оп 2 од зб 82 арк 86 94 од зб 375 арк 69

²⁶ ЦДАЖР ф 9501 оп 5 од зб 355 арк 36 37 39 41 од зб 370 арк 3 24

²⁷ ЦДАЖР ф 9501 оп 5 од зб 370 арк 12—15 28—30 105—107

²⁸ «Труд» 28 лютого 1946 г. Центральний Архів (далі ЦА) БЦСПС ф 1 оп 10 од зб 141 арк 278—279

ності в СРСР Крім того, делегація ВЦСПС передала югославським профспілкам літературу з соціалістичного зміцнення трудового законодавства, укладення колективних договорів та ін.²⁹

Обміну досвідом сприяло також листування між профспілками окремих галузей промисловості Так на прохання службовців Народного банку ФНРЮ місцевий комітет Держбанку СРСР поділився практикою виробничих нарад Друкарі Югославії звернулись до радянських робітників із запитанням щодо технології виробництва і в ФНРЮ надіслано відповідні матеріали Задовольняючи прохання югославських профспілок в спеціальній літературі радянські профспілки відправляли їм матеріали з технічного нормування соціальної страхування, з планування та ін.³⁰

Тісні зв'язок був налагоджений між Профспілковою школою ЦК ЄПЮ та Вищою школою профруху ВЦСПС В Югославію були надіслані програми та учбовий план ВШП а потім встановлено взаємну докладну інформацію про роботу шкіл і обмін друкованими виданнями і лекційними матеріалами³¹

В 1946—1947 рр зміцніли контакти між радянськими та югославськими кооперативами дедалі зростав обмін інформацією Наприклад 20 грудня 1946 р югославська газета «Задруга» опублікувала добірку матеріалів про розвиток радянської торгівлі і радянської кооперації та їх нові завдання

Навесні 1947 р в Радянському Союзі побувала група керівних працівників югославської кооперації яка ознайомилася із завданнями та діяльністю центральних і місцевих (ССТ, райпромкооперація) органів кооперативного сектору в СРСР і одержала в Центроспілки відповідну літературу і матеріали³²

Нарешті слід відзначити що співробітництво між радянськими і югославськими профспілковими, кооперативними, жіночими, молодіжними і червонохрестними організаціями було налагоджено і з міжнародних питань Вони взаємно інформували одне одного і погоджували свою лінію в боротьбі за єдність міжнародних громадських організацій членами яких вони були, за свободу демократію і мир³³

Таким чином радянсько-югославські суспільні зв'язки і співробітництво у 1945—1947 рр мали широкі і багатогранні характер Вони поширювалися на політичну сферу (слов'янські комітети в Москві і Белграді, товариства культурного зв'язку, молодіжні і жіночі організації) економічну галузь (профспілки і кооперативи) і ділянку охорони здоров'я і культури (Червоний Хрест і товариство культурного співробітництва) Найбільш важливою формою зв'язків та співробітництва був обмін делегаціями Ця форма співробітництва давала змогу югославським громадським організаціям не тільки познайомитися з розвитком радянської суспільства на той час а і одержати відомості про шлях яким радянський народ ішов до своїх досягнень, і цінні поради про використання радянського досвіду в будівництві нової Югославії Помітне місце відводили громадські організації двох країн взаємній інформації листуванням Велику цінність для югославської громадської

²⁹ «Політика» 29 жун 1947 ЦА ВЦСПС ф 1 оп 19 од зб 141 арк 271—275 254—255

³⁰ ЦА ВЦСПС ф 1 оп 10 од зб 141 арк 232—237 290—292 296

³¹ Там же арк 302—303 од зб 245 арк 1—11

³² Центральний Державний Архів Народного Господарства СРСР (далі ЦДАНГ) ф 484 оп 6 од зб 842 арк 5—14 37—40

³³ ЦДАЖР ф 7928 оп 2 од зб 82 арк 138 од зб 247 арк 6—8 од зб 262 арк 25 ф 9501 оп 5 од зб 370 арк 40—44 53—61 67—77 183—184 ЦДАНГ ф 484 оп 6 од зб 842 арк 2 8 од зб 866 арк 35 од зб 867 арк 1—3 ЦА ВЦСПС ф 1 оп 10 од зб 14 арк 16 од зб 52 арк 8 ЦА Б.У.К.С.М ф 1 «Матеріали 1947—1956 гг» арк 41

сті мало також одержання фахової літератури із СРСР Зв'язки і співробітництво між громадськими організаціями двох країн у перші повоєнні роки сприяли посиленню і зміцненню революційних завойовань югославського народу

В Н КАБАЧЕК

**СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ СОВЕТСКИМИ
И ЮГОСЛАВСКИМИ ОБЩЕСТВЕННЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ (1945—1947)**

Резюме

В 1945—1947 гг между советскими и югославскими общественными организациями были установлены широкие и многогранные контакты и связи Наряду с деятельностью славянских комитетов и обществ культурного сотрудничества в Москве и Белграде сотрудничество осуществлялось профсоюзными женскими молодежными кооперативными и краснокрестными организациями обеих стран охватывая политическую экономическую и культурную области Важнейшими формами этих связей и сотрудничества были обмен делегациями взаимное информирование путем переписки пересылка специальной литературы и других материалов из СССР что позволяло югославским трудящимся широко знакомиться с советским опытом социалистических преобразований Сотрудничество между советскими и югославскими общественными организациями способствовало укреплению революционных завоеваний народов Югославии

ІДЕЙНА ДЕКЛАРАЦІЯ СПІЛКИ БОРОТЬБИ МОЛОДИХ

У вивченні історії виникнення Польської Народної Республіки важливого значення набувають питання національно-визвольної боротьби польського народу проти німецько-фашистських загарбників. Героїчну сторінку в цю боротьбу вписало молоде покоління Польщі і, насамперед, Спілка боротьби молодих (СБМ) — революційна молодіжна організація, створена з ініціативи Польської робітничої партії (ППР) на початку 1943 р. В період окупації Польщі вона брала участь в організації боротьби з гітлерівцями, а після звільнення країни від ворога — в проведенні в ній революційних перетворень.¹

Спілка боротьби молодих — єдина молодіжна організація окупованої Польщі, що мала власну програму, в якій вказувала юнакам і дівчатам шлях у боротьбі за світле майбутнє. Завдяки цьому вона змогла згуртувати досить значні маси передової польської молоді і повести їх, під керівництвом ППР на героїчну боротьбу з ворогом, на самовіддану працю в період встановлення народної влади та відродження країни. Програма СБМ була опублікована у вигляді ідейної Декларації і поширена по всій країні. В ній молоде покоління Польщі знайшло своє організаційне боїове та ідейне кредо.²

У радянській історичній літературі про Спілку боротьби молодих та її ідейну Декларацію досі немає жодної спеціальної роботи. Незважаючи на політичну і наукову актуальність теми, що розкриває роль програми СБМ у мобілізації польської молоді на боротьбу з гітлерівськими загарбниками, за створення демократичної Польщі, вона знайшла лише незначне висвітлення в ряді праць польських істориків.³ Ми маємо за мету на основі документів з архіву ЦК Польської об'єднаної робітничої партії, окремих публікацій документів, спогадів членів Спілки, преси висвітлити історію виникнення, дати аналіз і з'ясувати значення ідейної Декларації Спілки боротьби молодих.

З моменту окупації Польщі фашистською Німеччиною і встановлення в ній так званого «нового порядку» зароджується і все більше посилюється рух Опору польського народу фашистським загарбникам. У цю боротьбу з ворогом включається передова польська молодь. У багатьох місцях країни, особливо в ряді районів Варшави, виникають

¹ Kązetemowcy. Zbiór szkiców i biograficznych wspomnień pod redakcją Romana Toruńczyka i Wł. Gory. Warszawa «Iskry» 1963, стор. 413.

² H. Jaworska. Związek Walki Młodych — «Z pola walki» 1961, Nr 4, стор. 78.

³ I. Konar. Cz. Kozłowski. ZWM w walce o niepodległość i demokrację w okresie okupacji hitlerowskiej. Warszawa «Iskry» 1965. H. Szczegoła. Związek Walki Młodych na ziemi Lublińskiej 1945—1948. Poznań 1965. R. Nazarewicz. Z dziejów walki ZWM z hitlerowskim okupantem. Warszawa «Iskry» 1962. W. Gora. Ruch młodzieżowy w latach 1944—1948. Warszawa «Iskry» 1962. H. Smolak. ZWM — najbliższy pomocnik partii. Wrocław 1963. B. Hillebrandt. Związek Walki Młodych. Warszawa Państw. Zakł. Wydawn. Szkoln. 1971.

підпільні молодіжні гуртки і організації, когрі на перших порах діють розрізнено і не мають спільного керівництва⁴ Створена в січні 1942 р Польська робітнича партія починає об'єднувати всі прогресивні сили країни під гаслом боротьби за національну незалежність Польщі В боротьбі за створення єдиного фронту опору окупантам ППР особливу увагу звертає на працю з молоддю

За ініціативою партії в грудні 1942 р у Варшаві були проведені збори представників молодіжних революційних гуртків і організацій, що існували напередодні війни З метою розширення бази політичної і загальноосвітньої роботи учасники зборів прийняли рішення об'єднати розрізнені молодіжні гуртки в одну організацію Крім того збори вирішили створити підпільну друкарню і видавати свій друкований орган На наступних зборах керівників гуртків молоді було вирішено назвати газету «Walka młodych» («Боротьба молодих») ⁵ Після виходу в світ 23 лютого 1943 р першого номера газети організація одержала назву «Związek Walki Młodych» («Спілка боротьби молодих») ⁶ У перші місяці свого існування ця організація ще не мала основного програмного документу Протягом літа 1943 р відбулось кілька зборів керівників організації, на яких відбувались гарячі дискусії і все більше конкретизувались вимоги програми Спілки боротьби молодих

Газета «Валка млодих» з першого номера вміщує матеріали про справи і завдання організації, закликає молодь до боротьби з окупантами роз'яснює, що Спілка боротиметься за таку Польщу, в якій не буде експлуатації, молодь зможе вчитися, працювати, буде господарем своєї країни ⁷ «Боротьба за соціалістичну Польщу, боротьба, яку ми ведемо тепер і яка нас чекає в найближчому майбутньому вимагає борців з твердими, незламними характерами, з гарячими серцями відвертих і навчених» — писала в другому номері газети організатор і перший керівник СБМ Г Шапіро Савицька ⁸

Прикладом для молоді служила Польська робітнича партія політична програма якої давала всьому народу вірну відповідь не тільки на питання, що робити під час війни і окупації, але і як будувати незалежну Польщу Спілка боротьби молодих тісно співпрацювала з ППР, твердо стояла на ідейно політичних позиціях партії і була її боювим помічником У свою чергу партія постійно піклувалася про молодіжну організацію, подавала їй щоденну допомогу ⁹ ППР уже в свої перші дні звернула увагу на народ (січень 1942 р) звертаючись до молоді закликала її піднятися на боротьбу з фашистськими загарбниками «Польська молодь! Будь гідна наших славних предків, великих патріотів Вітчизни! Жоден молодий патріот жодна молода патріотка не дозволить вивезти себе до Німеччини жоден молодий поляк не дозволить використати себе в розбійницькому нападі на Радянський Союз Всі до боротьби з нашим смертельним ворогом!» ¹⁰

У вересні 1942 р ЦК ППР випустив циркуляр № 10 (тільки для членів партії) «Про працю серед молоді», а в грудні того ж року — відозву «До молодого покоління Польщі», в якій писав «З'єднуйте лапи молодого покоління в боротьбі за нове завтра і демонструйте наше бажання жити, нашу любов до свободи Прагніть бути незалежними і боріться за свободу» ¹¹ Одночасно ЦК ППР спрямовує в різні райони

⁴ R. Nazarewicz Названа праця стор 12

⁵ H. Balińska-Kozłowska Hanka Wspomnienia o H. Szapiro Sawickiej Warszawa «Iskry» 1964 стор 214

⁶ R. Nazarewicz Названа праця стор 15

⁷ B. O. Nad rocznikami «Walki Młodych» — «Trybuna Ludu» 19 III 1963 r

⁸ Walka Młodych trwa — «Sztandar Młodych» 26 I 1953 r

⁹ B. Babuch XX lecie ZWM — «Notatki polskie» 1963 Nr 25

¹⁰ W dziesiątą rocznicę powstania Polskiej Partii Robotniczej Materiały i dokumenty Warszawa 1952 стор 23

¹¹ Związek Walki Młodych Materiały i dokumenty Warszawa 1954 стор 35

Варшави молодих активістів партії Г Шапіро Савицьку, Є Моравського, С Яворську, М Тарловську, Я Бельцежак та інших для проведення виховної роботи з молоддю, для організації молодіжних гуртків У прийнятті у березні 1943 р Декларації Польської робітничої партії були викладені основні програмні положення організації комуністів, завдання, які стоять перед усіма прогресивними силами країни в боротьбі за визволення і відродження Польщі Ідеї Декларації партії, окремі положення її полум'яних відозв та інших документів широко використали керівники СБМ при підготовці своєї програми Протягом липня і серпня 1943 р внаслідок жвавих дискусій, у яких взяли участь Гелена Козловська, керівники Спілки С Яворська, А Ковальський та інші, проект Декларації був остаточно затверджений У вересні 1943 р ідеї Декларації опубліковано¹²

У вступній частині Декларація проголошувала створення Спілки боротьби молодих підкреслювала, що головне завдання організації — запекла боротьба з фашистськими загарбниками «Ми народжені подвигом Наше прагнення боротись викликане ненавистю до ланцюгів гітлерівської неволі, гарячою любов'ю до свободи Гартує нас жорстока боротьба з окупантами, цементує нас кров наших братів — героїв що віддали своє життя за свободу Батьківщини Не чекаємо зі зброєю біля ноги Знаємо, що звільнити себе повинні самі, власною волею і силою»¹³ Заклик ППР, а потім СБМ до боротьби з ворогом був своєчасним, тому що в цей час керівники лондонського еміграційного уряду закликали Армію Крайову не вступати в збройну боротьбу з окупантами а чекати на допомогу з боку західних держав Але польська молодь що входила до складу Армії Крайової не хотіла і не могла чекати на накази з Лондона, почала вливатись до СБМ « В Спілку боротьби молодих вступали цілі групи молоді з Армії Крайової Головною причиною цього було те, що Спілка проголосила і невідкладно здійснювала гасло про участь молоді у збройній боротьбі з окупантами»¹⁴

Декларація закликала молоде покоління Польщі внести інтернаціональний вклад у загальну справу боротьби з фашизмом Вона вказувала що боротьба польської молоді не відособлена, що в боях з гітлерівцями виявляють героїзм молоді партизани СРСР Югославії, Греції Франції Норвегії та інших країн світу, що прикладом польським борцям є масовий героїзм молоді Радянського Союзу¹⁵ Організатори, перші керівники і активісти Спілки, виконуючи цей пункт програми, в роботі в молоддю величезну увагу приділяли питанню інтернаціонального виховання Особливо велику роль у справі прищеплення членам СБМ дружніх почуттів і симпатій до Радянського Союзу, до його молоді, у встановленні зв'язків з Ленінським комсомолом відіграв член ЦК ППР, голова Спілки боротьби молодих Ян Красицький колишній другий секретар Львівського МК ЛКСМУ Він вів велику роботу в справі навчання і виховання молоді багато розказував їй про Країну Рад, Ленінський комсомол та героїзм радянських юнаків і дівчат

Велике значення в поширенні интернаціональних ідей серед молодого покоління Польщі відіграла «Валька молодих» і двотижневик «До відняк освіти» В них систематично друкувались матеріали які висвітлювали хід боєвих дій на Східному фронті, успіхи Радянської Армії, роз'яснювали широким колом польської молоді значення єдності, закликали її зміцнювати интернаціональне співробітництво з молоддю інших країн, яка бореться з фашизмом «В спільній боротьбі ми з'єднуємось з молоддю всього світу міцними узами братерства Найближчі

¹² J. Konar Cz. Kozłowski Названа праця стор 117

¹³ Archiwum Komitetu Centralnego PZPR (далі — АКС) zespoli ZWM sygn 194 poz 1

¹⁴ R. Nazarewicz Названа праця стор 16

¹⁵ АКС op cit sygn 194 poz 1

наші брати — радянські комсомольці з під Сталінграда і Харкова» — писала «Валька молодих» 6 березня 1943 р у статті «Знання — зброя боротьби»

У програмі говорилось, що тільки спільними зусиллями можна успішно вести боротьбу з ворогом «Тисячі молодих поляків борються те пер у лісах, селах і містах Проте нас може і повинно бути мільйони Будемо непереможні, коли об'єднаємось, коли нас з'єднає прага боротьби, зв'яже прагнення до подвигу Ніхто не буде в змозі перетяти нам шлях до свободи, яка вже так близька»¹⁶

Але Декларація не обмежувалась роз'ясненням і визначенням найближчих завдань, пов'язаних з визволенням країни від фашистських загарбників По перше, вона чітко і дохідливо висвітлювала завдання та становище молоді в майбутній незалежній Польщі «Польська молодь проллє кров і віддасть життя даремно В боротьбі і праці ми знайдемо нову, щасливу Батьківщину Чимало багатств і землі в наших країні Ми маємо всі умови для того, щоб у Польщі ніколи не було злиднів, голоду та безробіття Свідомими зусиллями розуму та рук піднімемо свою країну з занепаду в якій її штовхнули війна і грабіжницька політика окупантів Ми збудуємо Польщу яка стане люблячою матір'ю для всіх громадян, країною майбутнього господарського і культурного розвитку, добробуту і радості Польщу, в якій для молоді будуть відкриті всі шляхи»¹⁷ Декларація показувала, що молодь не тільки виконуватиме свої обов'язки які виходять із завдань відбудови і розвитку країни але й матиме широкі політичні права насамперед виборче право свободу друку і слова, можливість брати участь у всіх адміністративних органах держави

По друге, в Декларації проголошувалась необхідність створення в майбутньому на фабриках заводах, у шахтах і мануфактурах таких умов праці які стали б джерелом економічного розвитку країни поліпшення економічного становища молоді, встановлення для неї 6 годинного робочого дня Газета «Валька молодих», роз'яснюючи текст Декларації, в статті «Право на працю», вказувала, що у відродженні країни внаслідок націоналізації великих промислових підприємств проведення сільськогосподарської реформи і виконання народногосподарських планів будуть створені умови, які дадуть змогу повністю ліквідувати безробіття і злидні, поліпшити матеріальне становище молоді¹⁸

По третє, Декларація роз'яснювала значення вимоги про передачу селянам звільненої і відібраної у великих поміщиків землі Це сприяло залученню до лав СБМ молодих представників селянства, служило справі зміцнення дружби і співробітництва між сільською і міською молоддю Дали в програмі проголошувалась необхідність здійснення загальної безплатної освіти, створення для всієї молоді можливості здобути не тільки початкову освіту, а й вчитись в середніх і вищих навчальних закладах «Валька молодих» розвиваючи це положення далі, вказувала на потребу створити для молодих представників трудящих мас безплатні інтернати різні курси набуття спеціальності і підвищення технічних знань¹⁹ Нарешті, в Декларації говорилося про необхідність пклування держави про життя і здоров'я молоді Санаторії і курорти, театри, спортивні клуби, читальні зали повинні стати місцем лікування і відпочинку молодого покоління Висловлювалась впевненість у тому, що за таку Польщу вся молодь підніметься на боротьбу

¹⁶ АКС op cit sygn 194, poz 1

¹⁷ Там же

¹⁸ H Jaworska Prawo do pracy — «Walka Młodych» 1943 Nr 13

¹⁹ H Jaworska O reformie ustroju szkolnego — «Walka Młodych» 1943

з ворогом Декларація закінчувалася закликком «Потьска молодь вста ваи на би! Зброю до рук! Цілься в голову або серце ворога!»²⁰

Прийняття ідеї Декларації було великим кроком вперед у розвитку молодіжного руху в Польщі. Це перший і єдиний документ періоду окупації, який містив сконцентровану і повну програму молодіжної організації, виражав думки і сподівання всієї трудової молоді, закликав її на боротьбу з ворогом за швидке звільнення своєї країни і встановлення в ній демократичної влади. Як головний документ Спілки боротьби молодих, Декларація була розрахована на широкі кола польської молоді і мала мобілізуючий характер.

Молодь сприйняла програму своєї організації з великим задоволенням. Незважаючи на те, що в боях з ворогом рідшали ряди організаторів і перших членів Спілки, вона швидко зростала і перетворювалася у сильну організацію. На місце полеглих приходили нові маси молодих борців за свободу і незалежність польської держави.²¹

Роки підпільної діяльності Спілки боротьби молодих — це роки героїчної і запеклої боротьби з загарбниками. Почалася вона із написання на стінах крейдою гасел, які закликали молодь боротися з гітлерівцями іти в партизанські загони. Трохи пізніше члени Спілки перейшли до більш «високої технічної» форми роботи — наклеювання надрукованих у підпіллі плакатів. Практикувалося також розповсюдження листівок серед місцевого населення. Робилося це перед кіно театрами, костьолами, фабриками в той час, коли люди виходили із приміщень.²² Такі операції проводились у відповідні дні, особливо під час революційних свят. Зростало число масовок на фабриках у майстернях і навчальних закладах. Як правило, озброєні групи членів Спілки приходили на фабрики роззброювали гітлерівську варту і заволодівали підприємством. Після цього робітників збирали в одному із цехів і перед ними виступав оратор Спілки, а інші розповсюджували листівки.²³

Поступово СБМ починає готувати своїх членів до збройної боротьби і залучати їх до активної боєвої діяльності. З перших днів існування організація велику увагу приділяє військовому навчанню своїх членів. Молодь вивчала різні види зброї, способи ведення партизанської боротьби, краєзнавство. Заняття проводили старші товариші з Гвардії Людової.²⁴

Спочатку гуртки СБМ що нараховували по декілька чоловік і входили до Гвардії Людової, називалися ланками (секціями). Така структура була продиктована необхідністю ведення збройної боротьби з фашизмом в умовах конспірації. Потім Спілка почала створювати власні групи загони і навіть частини які підлягали керівництву Гвардії Людової і співпрацювали з її загонами.²⁵ У Варшаві загони Спілки створюються з березня 1943 р. Наприкінці 1943 р. крім звичайних боєвих груп і загонів із членів Спілки боротьби молодих був створений спеціальний загін, взвод «Чвартакув» який потім виріс в окремий батальйон, що складався з трьох окремих рот і налічував до 400 солдатів.²⁶

Члени Спілки проводили раптові напади на окремих солдатів полицаїв офіцерів, гітлерівських вартових і роззброювали їх. Крім того,

²⁰ АКС zespół ZWM sygn 194 poz 1

²¹ H. Szczegoła. Названа праця стор 8

²² C. Kozłowski. Powstanie i działalność ZWM w 1943—I połowie 1944 — «Pokolenia» 1963 Nr 1 стор 17

²³ Polska Partia Robotnicza Warszawa «Wiedza Powszechna» 1962 стор 108

²⁴ T. Suchorski. XX rocznica powstania ZWM — «Wiraz» 1963 Nr 3 стор 2

²⁵ H. Smolak. Названа праця стор 14

²⁶ H. Jaworska. Związek Walki Młodych стор 77

вони самі виготовляли міни вибухові заряди які часто використовувались для висаджування в повітря фашистських складів, казарм автомашин, проведення диверсій на залізничних коліях, промислових підприємствах²⁷ Молоді патріоти постійно організовували напади на банки, гмінні і повітові управління, конфісковували великі суми грошей і здавали в фонд Гвардії Людової а зрадників та бандитів безжалісно знищували Вони також визволяли полонених із концтаборів та робітничих бараків знищували телефонні лінії зривали подачу електроенергії на підприємства, які випускали військову продукцію або мали військове значення

Спілка боротьби молодих у тяжких умовах окупаційного режиму розгорнула широкі ідеїно виховну і навчальну роботу серед своїх членів — юнаків і дівчат з різних верств населення різного рівня підготовки Члени організації уважно сліdkували за розвитком міжнародних подій, вивчали гуманітарні та природничі науки Заслугою СБМ було те що вона зуміла створити в своїх рядах атмосферу безперервного прагнення молоді до розширення своїх знань²⁸

Особливе значення надавалось навчанню активу СБМ На спеціальних заняттях активісти Спілки вивчали історію визвольної боротьби і революційного руху польського народу, проблеми майбутнього суспільного устрою Польщі

З 15 жовтня 1943 р Спілка почала видавати нелегальний двотижневик «Довідник освіти» який повинен допомагати її організаторам у проведенні загальноосвітньої та виховної роботи Редагували його С Жолкевський Г Яворська і Є Моравський Статті в газеті «Валька молодих» і в «Довіднику освіти» відіграли велику роль у мобілізації молоді, всього польського народу на боротьбу з ворогом, завжди підкреслювали, що в пасивності — загибель Так, активізуючи боротьбу проти вивезення юнаків і дівчат до Німеччини, «Валька молодих» у статті «Відповідь польської молоді» 5 травня 1943 р наголошувала, що відповіддю на заплановану окупантами операцію по вивезенню в неволю молоді повинно бути посилення рішучої боротьби з ворогом

Відзначаючи роль яку відіграв підпільний друк під час окупації 11 листопада 1944 р «Валька молодих» у передовій статті першого легального номера писала «В ці страшні і славетні дні нарівні з гранатою і кулею, автоматом і тротилом нашою зброєю було полум'я правдиве слово листівок і газети «Вальку молодих» — газету молодих патріотів — читали в партизанських загонах читали молоді робітники селяни студенти учні»

Внаслідок консолідації лівих політичних сил у Варшавському підпіллі в ніч на 1 січня 1944 р була створена Крайова Рада Народова (КРН) — верховний орган влади польського народу До її складу ввійшла представник Спілки боротьби молодих — відповідальний редактор «Вальки молодих» Гелена Яворська яка від імені членів Спілки заявила про приєднання організації до КРН З ініціативи СБМ при КРН була створена Організація молоді перед якою стояло важливе завдання — взяти активну участь у підготовці органів народного представництва програмних положень про молоде покоління (в справах освіти, охорони праці, професійного навчання та ін)

Не менше значення для дальшого розвитку молодіжного руху мала робота СБМ у справі згуртування на базі Організації молоді представників різних прогресивних молодіжних груп²⁹ Спілка боротьби мо

²⁷ S Gajek («Leszek») Na trasie Strykow Zgierz — «Walka Młodych» 1958 Nr 10 стор 4

²⁸ J Balcerzak Szkoła myślenia i walki — «Za Wolność i Lud» 1963 Nr 5 стор 5

²⁹ H Jaworska Związek Walki Młodych стор 79

лодих закликала молодь на визволених від окупантів землях вступати до лав Війська Польського встановила тісні зв'язки і боюве співробітництво з передовими частинами радянських військ

Спілка боротьби молодих була вірним і надійним помічником ППР у будівництві нової Польщі. За завданням партії її організації брали участь у створенні апарату нової влади, направляли свій актив у Ради Народові, поповнювали ряди громадянської міліції та її добровільного резерву, вели боротьбу з реакційним підпіллям, з бандами, диверсіями і саботажем³⁰

Спілка боротьби молодих була організацією, яка в тяжкий час фашистської неволі показала польській молоді вірний шлях і мету життя — зі зброєю в руках боротися за свободу і світле майбутнє. Спілка, її Декларація відіграли велику роль в ідейному вихованні членів організації і всієї польської молоді, в роз'ясненні їй ідей соціалізму. Ідеї, проголошені партією, були для членів Спілки натхненням до боротьби, а право бути прийнятим у її ряди — найвищою нагородою за самовіддану боюву діяльність.

Основні положення і вимоги ідейної Декларації Спілки боротьби молодих лягли в основу програми сучасної молодіжної організації Польської Народної Республіки — Спілки соціалістичної молоді.

И И МЕЛЬНИК

ИДЕЙНАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ СОЮЗА БОРЬБЫ МОЛОДЫХ

Резюме

В сообщении дан анализ идейной Декларации Союза борьбы молодых — революционной организации молодежи, созданной по инициативе Польской рабочей партии в 1943 г. Охарактеризовано значение идейной Декларации как революционной программы молодежного движения в годы гитлеровской оккупации.

³⁰ М. Ренке. Вместе со своей эпохой — «Молодой коммунист» 1963 № 5 стор. 107

СПІВДРУЖНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ КОМУНІСТІВ У БУХЕНВАЛЬДСЬКОМУ ПІДПІЛЛІ

Однею з яскравих сторінок спільної боротьби проти німецького фашизму в роки другої світової війни є підпільна діяльність радянських і польських патріотів у гітлерівському концтаборі Бухенвальд. Цей табір був катівнею народів. На кінець 1944 р. в ньому перебували в'язні 32 національностей.

15 жовтня 1939 р. до Веймара прибув перший транспорт з 1014 поляками. Майже всі вони були з Шльонська — ремісники, торговці, шахтарі, складувачі в'язні санациної Польщі — комуністи, а також багато шкільної молоді. З піднятими над головами руками їх пригнали до Бухенвальда. Наступного дня 16 жовтня ц. р. з Польщі прибув другий транспорт з 1084 поляками, переважно жителями Помор'я, заарештованими за збройну боротьбу проти гітлерівців (Heckenschutzen — стрільці з за рогу).¹ Комендант табору Карл Кох заявив їм: «всі ви повинні здохнути!»

Щоб зламати дух непокори, есесівці відібрали серед поляків понад сто найбільш мужніх полонених і помістили їх в окремі загородні площі в 30 квадратних метрів. Їм давали на добу по 150 грамів хліб-сурогата і півлітра бруквяної бурди. Через місяць живим залишився лише один нескорений, а через чотири місяці з 5300 чоловік вивезених з Польщі, в таборі смерті залишилось 2 тисячі. Решта вмерли або були замордовані. Одного дня, наприклад, гітлерівці, щоб застрашити інших, на очах у в'язнів повісили водночас 25 польських партизанів.

У 1940—1941 рр. до початку війни фашистської Німеччини з Радянським Союзом поляки співробітничали в основному з німецькими підпільниками. Комуністи С. Місячко, Л. Стасяк, М. Вулкан, Г. Соколяк та інші за дорученням німецьких комуністів поширювали серед в'язнів радіоповідомлення. Офіційним зв'язком між поляками і німецькими підпільниками був Г. Соколяк.²

16 і 22 серпня 1940 р. до табору було кинуте 1196 поляків. Їх розмістили у блоках 15, 21, 27, 28, 33 та направили на найтяжчі роботи. Німецькі комуністи докладали всіх зусиль, щоб полегшити умови перебування поляків у таборі. Їм вдалося перевести багатьох з них в інші робочі команди і тим самим врятувати їх від неминучої смерті.

У 1943—1944 рр. кількість ув'язнених поляків зростає, гітлерівці кидають до Бухенвальда нові тисячі поляків. У цей час сюди потрапляють товариші А. Ціхоцький, В. Яблонський, С. Кисіль, Р. Станкович, В. Щерба та інші, які відіграли в житті табору велику роль. Весною 1944 р. в транспорті з Освенціма прибуває Я. Ізидорчик, який пізніше стане членом Інтернаціонального Табірного Комітету. Склад поляків

¹ H. Rowinski, Z działalności PPR w Buchenwaldzie, Warszawa 1962, стор. 53—54.

² W. Czarniecki, Z Żonik Walczący oboz Buchenwald, Warszawa 1969, стор. 51.

був різноманітний як за політичними переконаннями — комуністи, соціалісти, народовці, ліберали, ендеки, безпартійні — так і за професіями — артисти, журналісти, дипломати, фінансисти, вчителі, офіцери, юристи, робітники, урядовці, селяни, ремісники тощо. Були тут учасники руху Опору і партизани різних військових угруповань, заложенники заарештовані за антигітлерівські виступи в Польщі і заслані на примусові роботи в Німеччину, а також учасники Варшавського повстання.

Перша партія з 2 тисяч радянських військовополонених потрапила до Бухенвальда 18 жовтня 1941 р. Це були солдати, офіцери, політпрацівники, захоплені в полон в районі нескореного Бреста. Для них було спеціально приготовлено п'ять бараків, відокремлених від табору колючим дротом.³ Вздовж дротяної огорожі рухалась колона виснажених і змучених людей. Тих, хто не міг іти, товариші несли на собі. Багато хто з полонених був босий. Конвоїри, скаженіючи від люті, били кожного, хто відставав від колони, прикладами, палицями, чобітьми. Падав один, другий, десятий. Мовчазні з високо піднятими головами йшли повз колючий дріт полонені воїни Радянської Армії. Нацисти, вказуючи на них, голодних, зарослих, обірваних, говорили: «Дивіться, ось вони більшовицькі вояки».³ Поляки, чехи, німці — сотні політв'язнів, яких фашисти зігнали на аппельплац, раптом побачили колону новоприбулих. Звиклі до звичайного для концентраційного табору вигляду фашистів, вони раптом наче прокинулися — помітили на плотках прибулих — червоні зірки.

«Зірка! Червона зірка!» — пронеслося по рядах. Бувалих в'язнів вразили незалежність і нескореність, які виявлялися в поведінці, поставі, в очах новоприбулих. В'язні табору оточили радянських військовополонених увагою, віддавали їм свій хліб, порції супу, навіть цигарки. Помічник коменданта табору унтерштурмфюрер Плауль, дізнавшись про цю теплу зустріч, наказав за зв'язок з радянськими полоненими надавати в'язнів катуванням, навіть розстрілу. Побойуючись впливу радянських полонених на бухенвальдських в'язнів, есесівці розкидали їх по інших таборах.

Вся система і режим у фашистських концтаборах, в тому числі і в Бухенвальді, будувалися на людиноненавистній расистській теорії гітлеризму і були розраховані на те, щоб посіяти ворожнечу і ненависть між в'язнями різних національностей, зломити моральний дух і волю до опору, принизити людську гідність і перетворити в'язнів на них і покірних рабів. Масове фізичне знищення, виснажлива каторжна праця, голод і знущання справляли гнітючий вплив на психіку ув'язнених. Деякі з них не витримували такого жорстокого режиму і кінчали життя самогубством, кидаючись на колючий дріт із струмом високої напруги, перетинаючи вени тощо. Моральний занепад породив серед бухенвальдців відомий вислів: «Сюди вхід крізь браму, а вихід через трубу крематорію». Комуністи різних країн розуміли, що необхідно переломити цей настрій, що панував серед певної частини в'язнів, і поступово створити міцний фронт опору.

В багатьох концтаборах починають створюватися і діяти організації руху Опору, які згодом набували різних форм буття в'язнів (Треблінка, Бжезінка) політичної діяльності і, нарешті, підготовки збройного повстання (Бухенвальд). Головні напрями діяльності руху Опору — це організація взаємної допомоги ліками, одягом і харчами хворим в'язням, організація втеч, інформування про становище на фронтах і в самому таборі. Організація руху Опору в більшості таборів єднала, згуртовувала людей різних національностей і політичних поглядів, посилюючи і поглиблюючи інтернаціональні почуття солідарності. Особливо велику роль у цій діяльності відіграли комуністи.

³ K. Drobisch, *Widerstand hinter Stacheldraht. Aus dem antifaschistischen Kampf in KZ Buchenwald*. Berlin 1962, стор. 89.

Уже в кінці грудня 1941 р в Бухенвальді стихійно виникають окремі групи борців руху Опору Групу радянських в'язьковополонених очолив Микола Семенович Симаков, який потрапив до Бухенвальда в жовтні 1941 р в числі двох тисяч полонених Навесні 1942 р він захворів на туберкульоз легенів Його поклали в палату смертників З часу на час він чекав коли есесівський лікар введе «безнадійному хворому» смертельну отруту, щоб потім кинути у піч крематорію

На щастя, хворого оглянув ув'язнени лікар антифашист австрієць Іустав Бозе і побажав не занепадати духом Згодом Симакова разом з деякими смертниками переодягнули в смугастий одяг і перевели у головний табірний госпіталь Бозе розмовляв російською мовою і на запитання Симакова, хто і чому врятував йому життя, відповів «Є товариші, які зацікавлені у врятуванні життя всім радянським полоненим»⁴

Здоров'я Симакова поліпшувалося Відвідуючи бараки, де перебували радянські люди, він зустрівся з колишніми прикордонниками з якими служив у Червоній Армії Він довідався, що С Бакланов, П Бабкін О Павлов, П Лисенко, І Ногаєць, М Левшенков, В Попов організували групи борців Опору, які ставили перед собою завдання згуртувати радянських полонених в єдиний колектив, активно протидіяти фашистській пропаганді, ще гостріше пробуджувати почуття патріотизму, налагоджувати інтернаціональні зв'язки між в'язнями різних національностей

Радянські комуністи і комуністи інших країн поступово розширювали межі усної пропаганди, яка набувала планового характеру З середовища в'язнів були виділені товариші, переважно політпрацівники і командири Радянської Армії, партини і радянські працівники які добре знали марксистсько-ленінську теорію, політику і економіку європейських країн, а також Радянського Союзу

Влітку 1942 р на території госпіталю, де перебував у цей час Симаков, відбулася таємна нарада керівників розрізнених груп борців Опору, на якій було створено підпільний центр у складі М Симакова, С Бакланова і Ногайця С Павлова М Левшенкова Микола Симаков був обраний керівником політичного центру Члени центру розпочали нелегку роботу по добору і розстановці надійних товаришів на вирішальні ділянки антифашистського підпілля

Весною 1942 р так само як і серед в'язьковополонених паралельно виникають підпільні групи і в середовищі політичних в'язнів Їх очолюють В Азаров В Жук В Васильчук І Ашарін, В Холопцев Завдання і цілі цих груп були подібні до мети в'язьковополонених — різними засобами і методами боротися проти фашизму У березні 1943 р М Тичков за вказівкою М Симакова зустрівся з Азаровим і Жуком і запропонував об'єднати всі табірні радянські підпільні організації Вночі 15 березня ц р було прийняте рішення про об'єднання всіх антифашистських сил в одну радянську підпільну організацію та обрано Російський політичний центр на чолі з М Симаковим Учасники наради виробили програму для посилення антифашистської агітації і пропаганди, розширення і зміцнення інтернаціональних зв'язків, підготовка збройного повстання⁵

Радянські підпільники ставили перед собою завдання, які не передбачались жодним підручником в'язькового мистецтва, але впливали із самої суті радянської людини «Виснажені фізично до крайньої межі, але не зламані духовно ми готували масове визвольне пов

⁴ Н Симаков Товарищи в борьбе — В кн Воина за колючей проволокой М Госполитиздат 1958 стор 105

⁵ И Смирнов В штабе подпольной армии — В кн Воина за колючей проволокой М Госполитиздат 1958 стор 107

стання Ядро опору становили комуністи, члени партії загартовані у вогні класових битв, революції Крім нас, радянських людей, особливо багато було німців, поляків, чехів, словаків, югославів і французів Всі вони мали свої національні підпільні організації Їх діяльність координував і спрямовував Інтернаціональний Табірний Комітет »⁶

Радянські підпільники мали радіоприймач, складений з допомогою французького в'язня Жульєна, але апарат був згодом знищений при обшуку, який проводили есесівці Згодом радянські підпільники одержали новий радіоприймач, змонтований за допомогою польського інженера Гвідона Дамазіна Радіоприймач переховувався у відрі з мастилом для взуття Радіоприймач був виготовлений на прохання радянських підпільників, від імені яких звернувся до польських товаришів Лев Драбкін В умовах Бухенвальда це було досить важкою і ризикованою справою Г Венцлавський, який працював в есесівському гаражі і брав участь у «добуванні» деталей для приймача, розповідає «Пригадую, як я приніс до табору радіолампу для апарату, який монтував інженер Дамазіна, а також хірургічну лампу для табірного госпіталю Одного разу, коли ми поверталися з роботи до табору, мені здалось що настав кінець Капо перевіряв прибулих в брамі біля вартового Раптом почувся вереск «Alles rechts ran» (Всі направо!) А я мав тоді в кишені дві радіолампи Подумав, що почнеться обшук Ви кинути? Як і де? Та будь що! Нас не перевіряли Виявилось, що нас затримали помилково, прийнявши за якусь іншу команду Коли через хвилину я біг до блоку, здалось, що у мене ноги з вати, але, незважаючи на це, я ніколи так швидко не добігав до блоку, як цього разу Була то для мене хвилинка випробування нервів А якби викинув лампи, наслідком такого мимовільного рішення була б трагедія не тільки для мене»⁷

Л Драбкін щоденно слухав зведення Радянського інформбюро і переповідав їх члену підпільного політцентру М Левшенкову На другий день з уст в уста передавалися по табору вісті з Москви що підб'юрювали хворих допомагали людям забувати голод і муки В'язні переїмалися вірою в те що скоро назавжди перестане чадити страшний димар крематорію

Треба сказати, що той, хто мав хоч найменше відношення до приймача і слухав радіопередачі, завідомо ризикував життям Навіть самі німці не мали права слухати передачі іноземними мовами, тим більше радянські На кожному приймачеві, за розпорядженням Гббельса, прикріплювалась табличка з написом «Слухання іноземних передач є злочином проти національної безпеки нашого народу Воно, за наказом фюрера, суворо карається» Однак, незважаючи на грізні перестороги смертельну небезпеку, в'язні Бухенвальда слухали голос Москви, а 3 серпня 1943 р вони вперше почули наказ Верховного Головнокомандуючого, в якому говорилося про те, що столиця нашої Батьківщини — Москва салютуватиме нашим доблесним в'їськам, які визволили Орел і Білгород, 20 артилерійськими залпами з 120 гармат Такі накази передавалися з Москви ще понад триста раз аж до остаточної перемоги над фашистською Німеччиною і мілітаристською Японією

У квітні 1943 р транспортом з Майданека прибула нова велика партія польських політичних в'язнів серед яких члени ППР В Дембковський, С Лещенський і М Хома Ознайомившись зі станом підпільної діяльності поляків вони вказали на його сектантський характер і розгорнули роботу по закладанню основ створення секції Польської робітничої партії — партії нового типу, яка вже діяла в Польщі В червні того ж року в таборі були організовані перші підпільні групи ППР

⁶ И Смирнов В штабе подпольной армии — В кн Воини за колючей проволокой М Госполитиздат 1958 стор 73—74

⁷ W Czarniecki Z Żonik Walczący oboz Buchenwald стор 346

До цих груп увійшли товариші, які перед виною були тісно зв'язані з революційним рухом у Польщі і стояли на позиціях антифашизму. Партійні групи виникали в усіх блоках, де переважно знаходились поляки.

Треба сказати, що довгий час радянським підпільникам не вдавалося досягти згоди з поляками про створення єдиної підпільної організації. Давалась взнаки довгорічна ворожа антирадянська пропаганда, яка велася в буржуазній Польщі пілсудчиками та іншими шляхетськими верховодами, які не вважали агресію гітлерівської Німеччини проти Польщі великим злом для країни. Польський маршал Ридз (міглі в серпні 1939 р. заявляв буквально таке: «З німцями ми ризикуємо втратити свою свободу, з росіянами ми втратимо свою душу»⁸).

Членам ППР доводилось вести велику, копітку роз'яснювальну роботу серед польських в'язнів, які ще перебували в чаді буржуазної пропаганди. Осередком такої роботи став блок 50. Вечорами тут відбувались дискусії, зміст яких виходив далеко за межі табору — йшлося про майбутнє Польщі. Польські комуністи роз'яснювали, що тільки разом з Радянським Союзом можна добитися перемоги над німецьким фашизмом і тим самим здобути незалежність своїй країні і свободу її громадянам. Поступово ідеїно політична робота серед польських в'язнів знаходила все ширшу підтримку і схвалення. Внаслідок спільної діяльності членів ППР і радянських комуністів відбулося порозуміння і зближення між польськими і радянськими підпільниками.

В одну з вересневих неділь 1944 р. у 44 блоці відбулося засідання політичної групи Радянський підпільник І Новик говорив про необхідність дотримання внутрішньої дисципліни, про взаємовідносини в дусі протетарського інтернаціоналізму і дружби. Після мене, згадує Новик у листі до автора цієї статті, виступили поляк Миколай і чех Мілослав. Товариші наголошували на необхідності посилення роботи по вихованню у людей почуття взаємоповаги і взаємодопомоги.

В таборі дедалі посилювалась антифашистська боротьба в'язнів усіх національностей Радянської історики Л. Гінцберг і Я. Драбкін пишуть, що антифашисти навіть у суворих умовах концтабору «уміли протиставити озвірилим есесівцям таку згуртованість, з якою останні не могли не рахуватися. І чим більше безчинствували есесівські кати, тим згуртованішим і міцнішим був фронт, що протистояв їм, в'язнів антифашистів, змучених фізично, але незмірно переважаючих своїх тюремників силою духу»⁹.

Польські антифашисти за прикладом радянських комуністів ставили метою створення в таборі марксистської організації, яка вважалася б законспірованою секцією ППР. З цією метою поширювався вплив членів ППР на всіх поляків, до антифашистської діяльності заучалися люди різних політичних поглядів, налагоджувались зв'язки з іншими національними організаціями, велася підготовка до участі поляків у збройному повстанні.

У боротьбі проти фашистської Німеччини Радянська Армія здобувала все нові перемоги і наближалась до польської землі, несучи польським трудящим визволення з під гітлерівського ярма. На території Радянського Союзу сформувалась польська дивізія імені Тадеуша Костюшка. 12—13 жовтня 1943 р. біля містечка Леніно на Смоленщині дивізія імені Тадеуша Костюшка здобула перемогу в першій битві проти фашистських загарбників. Польські патріоти — учасники Бухенвальдського підпілля, слухаючи радіо, знали про це і сповнювались рішучості посилити боротьбу проти фашизму в умовах концтабору.

⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза Т. 1 стор. 171.

⁹ Л. И. Гинцберг, Я. С. Драбкин, Неметские антифашисты в борьбе против гитлеровской диктатуры. М. Изд-во АН СССР 1961, стор. 58.

В грудні 1943 р в 30 блоці відбулося засідання польських підпільників, які заслухали реферат Рудницького на тему «Завдання марксистської партії в наших умовах», а вже у січні 1944 р члени ППР повністю взяли керівництво польським антифашистським рухом у таборі в свої руки. Тоді ж польська підпільна група ввійшла на правах повноправного члена до складу інтернаціональної табірної організації в яку вже входили партійні групи Радянського Союзу, Німеччини, Чехословаччини, Австрії та Франції. У квітні 1944 р організація ППР у Бухенвальді нараховувала 147 членів і вдвічі більше прихильників партії, які навіть і не підозрювали про існування останньої в таборі.¹⁰

Г Ровінський пише що Інтернаціональний Табірний Комітет (ІТК), оцінюючи ситуацію після 1 го травня, прийшов до висновку, що ППР «є одною з сильних партійних організації в таборі, а робота яка ведеється нею, переконала всіх комуністів, що тільки у спіранні на найширші маси можна перемогти фашизм навіть на такому відтинку боротьби, яким є концентраційний табір»¹¹. ІТК прийняв рішення, яким всі підпільні організації, а водночас і весь табір, зобов'язувались готуватися до вирішального етапу боротьби — збройного повстання. 14 жовтня 1944 р в 65 блоці відбулась нарада делегатів організації ППР. Охорону наради забезпечували польські і радянські товариші. Після цієї наради активізувалась діяльність по створенню відділів Гвардії Людової. А 12 листопада ц р у 51 блоці відбулось засідання польських антифашистів, в якому взяли участь Ціхоцький, Чарнецький, Фіндзінський, Ізидорчик, Квочек, Левандовський, Островський, Ратницький, Рудзінський, Соколяк, Щепаняк, Тоберський і Вітек. На цьому засіданні було обрано Раду Народову. Її ж було визнано єдиним керівним органом польського руху Опору в Бухенвальді. До Ради ввійшли Щепаняк, Островський, Щерба, Вітек та Чарнецький. Очолив Раду Народову Г Соколяк. Було ухвалено всі збройні сили підпорядкувати єдиному керівництву і всі секції — інтересам в'язьової організації.¹² «Настри у таборі ставав щораз кращим, — згадує учасник бухенвальдського підпілля Ч Останкович, — хоч фронт був ще далеко. Значно далі, ніж барак табірної гестапо і димар крематорію»¹³.

Головною метою боротьби у таборі як уже зазначалось, було самовизволення шляхом відкритого збройного повстання. За свідченням одного з керівників радянського підпілля М Кюнга питання про створення боєвих в'язьового типу підпільних загонів очолюваних до свідченими командирами і політпрацівниками, про їх озброєння і про ведення занять по вивченню зброї ставилось на засіданнях політцентру ще в 1942 р. В січні—лютому 1943 р перші радянські боєві групи створюються в'язьовополоненими М Симаковим, С Баклановим і Ногайцем. До 26 річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції боєвих груп було уже вісім, з яких пізніше сформувалась перша підпільна бригада. А до березня 1945 р радянські підпільники об'єднались у єдиний суворо дисциплінований загін. Командувати ним було доручено підполковнику І Смирнову.¹⁴

В'язьово політичний центр дбав про забезпечення боєвих груп необхідною зброєю. Корпуси для ручних гранат виготовлялись на заводі «Густлов верке». Приносили їх в табір у готайних підкладках, порожнистих дерев'яних підощвах, в потайних кишенях, в хлібі. В парфюмерній майстерні виготовлялась вибухівка для саморобних гранат і рідина для самозаймистих пляшок. Окремі деталі пістолетів в'язні

¹⁰ H Rowinski Z działalności PPR w Buchenwaldzie стор 121

¹¹ Там же стор 129

¹² W Czarniecki Z Zonik Walczący oboz Buchenwald стор 284 286

¹³ Cz Ostantkiewicz Straszna gora Ettersberg Łódz 1968 стор 168

¹⁴ Див І Смирнов В штабе подпольной армии — В кн. Война за колючей проволокой стор 77

також приносили у дерев'яних підшвах черевиків. У таборі працювала спеціальна команда по прибиранню території. Вона мала право вивозити сміття до ям, що знаходились біля збройного заводу «Густлов верке». З ям в'язні брали пісок, щоб посипати ним доріжки в таборі. Цим скористалися підпільники. Вони ховали гвинтівочні деталі в ями з піском, а прибиральники забирали їх і привозили на дні візка під піском. Великі деталі переправляли у подвійному дні іншого візка, на якому з табору на завод возили бурду, яку есесівці називали «кавою». В таборі ночами в'язні збирали зброю в туалетах, умивальниках, на горищах, а потім її замурували в надійних місцях.

Поляк Казимір Мателя приніс одного разу в табір 16 ручних гранат, залишених есесівцями під час нальоту англо-американської авіації та бомбардування в'язничих казарм і підприємства «Густлов верке». Саморобні гранати виготовляли також поляк Здзіслав Левандовський і радянські в'язні-воєнопонені П. і О. Лисенко, С. Карпов, В. Железняк, І. Романенко, а також С. Бакланов. Одного разу С. Бакланов приніс в табір відро в якому були сховані пістолети. Він же і випробував їх в каналізаційній трубі. Було це так. В'язні підпільники винесли з бараку ковдри і почали витрушувати їх над каналізаційним люком. Бакланов спустився в люк і на глибині 20 метрів під землею випробував усі пістолети. Діялось це на відстані 50 метрів від сторожової вишки, на якій чергували біля кулемета вдень і вночі есесівці. Постріли, які робив Бакланов під землею, мабуть, співпадали з тими хлопками, що виникали під старанним витрушуванням пилу з ковдри. Таке маскуванню, можливо й дало очікуваний результат — все обійшлося щасливо.¹⁵

Для майбутнього повстання з матеріалів, роздобутих у різних табірних майстернях, була виготовлена певна кількість ломів, гаків, сокир, ножів, ножиць з ізольованими ручками для різання дроту зі струмом високої напруги та інші знаряддя, необхідні для повстанців. На початку 1945 р. міжнародна в'язничо-військова організація мала у своєму розпорядженні 91 гвинтівку, один ручний кулемет, 110 саморобних і 16 заводських гранат, 20 пістолетів, 150 багнетів, сокир і ломів, 200 пляшок з самозаймистою рідиною, 64 ножиці, 300 кинджалів і ножів. Крім того, підпільники заготовили хірургічні інструменти, медикаменти і 20 тис. перев'язочних пакетів. Радянські в'язні А. Сахаров і Ю. Жданович виготовили відповідну кількість карт території табору і його околиць та компаси, які були передані всім в'язничим секторам.¹⁶

Зброю переховувалась на складі коксу для печей крематорію, в підвалі табірної госпіталью, в каналах центрального опалення в ідальні. Частина гранат переховувалась у невикористовуваній газопровідній плиті ідальні біля якої роками ходили есесівці.

Суворо дотримуючись законів конспірації, члени в'язничих груп — поляки, чехи, словаки та інші під керівництвом радянських офіцерів вивчали зброю і методи ведення збройної боротьби в складних умовах. Час від часу деякі види зброї виїмалися із таємників для навчання, чистки і змазування і знову замурувалися. Про високе конспі-

¹⁵ M. Moullis, *To byl Buchenwald Praha* 1959, стор. 152.

¹⁶ W. Czajnecki, *Z Zonik Walczacy oboz Buchenwald*, стор. 300. Дані про кількість зброї взяті авторами із звіту ІТК. Керівники радянської в'язничо-військової організації подають у книзі «Воїна за колючою проволокою» М. 1960, стор. 77, інші відомості про гранати, пістолети понад 100. Чеський дослідник М. Моулліс у своїй книзі на стор. 150 у зв'язку з цим пише: «Створення в'язничо-військової організації є однією з найславніших і в той же час найтаємніших сторінок в історії Бухенвальда. І хоча від дня визволення табору минуло багато років, саме ця сторінка і досі прихована завесою таємничості». Точну кількість гранат і особливо пістолетів врахувати було важко, бо багато товаришів зберігали їх у таємниці, навіть від найближчих друзів — так пояснює цю розбіжність у кількості зброї І. Смирнов (Див. кн. *Воїна за колючою проволокою* М. Госполитиздат 1958, стор. 79).

ративне уміння підпільників добувати і надібно зберігати зброю свідчить такий факт. Уже після переможного повстання в'язні захопили в числі багатьох есесівців гауптштурмфюрера Говена і показали йому зброю, яку мала військова організація Есесівців не міг приховати свого здивування і вигукнув «Господи як це можливо, що ви мали стільки зброї!»

Колишній радянський в'язень Бухенвальда Іван Чопа в листі до автора цієї статті пише «Якось квітневого дня 1945 р один поляк каже мені, щоб я приїшов до них, коли стемніє. Я підішов до бараку. Вони сиділи в дверях, покликали мене до середини. Не знаю, хто він був. Дістав з валізи пальто, сорочку, жовті туфлі і штани. Бачу, згорають одяг у вузол і дають мені. Постригли мою голову наголо (в таборі всім, хто мав волосся, вистригався на голові хрест — Пояснення наше — С П) і сказали, що в середині місяця в таборі буде повстання і я зможу спокійно вдягнутись, а весь одяг і взуття концентраціне скинути»

11 квітня 1945 р через свою агентуру підпільники довідались, що комендант Пістер готує масове знищення в'язнів. З цією метою у відповідності з розпорядженням Гімлера він зажадав від командира аеродрому в містечку Нора направити літаки і розбомбити табір. Командир відповів, що в його розпорядженні нема бомбардувальної авіації. Тоді Пістер наказав надіслати винищувачі, які з низького польоту перестріляли б в'язнів або закидали їх газовими бомбами.¹⁷

Штаб інтернаціональних збройних сил, до складу якого входили також представники радянської та польської організації на своєму екстреному засіданні приймає рішення про збройний виступ. Це рішення негайно було доведене до всіх національних військових організацій. В усіх бараках була зачитана відозва російського військового політичного центру. В ній, зокрема, говорилося «Всі як один підкоряючись військовій дисципліні, розпорядженням і наказам командирів і комісарів, зневажаючи смерть, палаючи ненавистю до ворогів — вперёд важким, але героїчним шляхом до волі!»¹⁸

Весь табір застиг, готовий до бою. Радянські підпільники мають атакувати найважливіші об'єкти есесівських казарми, склади зі зброєю, гаражі. На протилежному боці табору приготувались до штурму поляки. Займають боєві рубежі біля інших національних військових загонів. О 15 годині 15 хвилин за середньоевропейським часом в одному з північно-західних куточків табору вибухла граната — умовний сигнал до повстання. Уже в перші хвилини колючий дріт був прорваний в семи місцях і люди вперше за багато років з власної волі опинились по той бік огорожі. Все летіло з шляху під натиском розбурханої людської хвилі. Ніщо не могло встояти перед могутнім навальним багатоголосим і різномовним криком — УРА! Короткий, але запеклий бій згаснув так само несподівано, як і почався. Було взято в полон кілька сот есесівців, решта повтікали. Над горою Еттерсберг де роками чаділа труба ненажерливого крематорію, заповував червоний прапор.

19 квітня 1945 р на аппельплаці вперше без конвою вишикувались росіяни, поляки, німці, чехи, французи, всі, хто боровся і переміг. Від імені 56 тисяч загиблих вчорашні в'язні проголосили різними мовами світу урочисту клятву « Ми припинимо боротьбу лише тоді, коли останній фашистський злочинець стане перед судом народів. Знищення фашизму з усім його корінням — наше завдання!»¹⁹

¹⁷ W Czarniecki Z Żonik Walczący oboz Buchenwald стор 429

¹⁸ И Смирнов В штабе подпольной армии — В кн. Война за колючей проволокой М. Госполитиздат 1958 стор 83—84

¹⁹ Концентрационны лагерь Бухенвальд 1937—1945 Веймар 1945 стор 120

Після урочистого мітингу представники 11 комуністичних організацій, які в таборі створили підпілля, вели антифашистську боротьбу і здиснили збройне повстання підписали спільну заяву, в якій підкреслювалось значення інтернаціональної солідарності бухенвальдських в'язнів особливо комуністів, та успіх їх багаторічної боротьби, яка завершилась збройним повстанням і врятуванням 21 тис в'язнів. У цьому великий вклад комуністів Радянського Союзу і Польщі, представники яких поставили свої підписи під цією заявою.

Спільна боротьба підпільників у Бухенвальді є однією з яскравих сторінок в історії бойової співдружності радянських і польських антифашистів, які в роки Великої Вітчизняної війни своєю кров'ю освятили незламну дружбу між нашими народами.

С С ПАЛИВОДА

**СОДРУЖЕСТВО СОВЕТСКИХ И ПОЛЬСКИХ КОММУНИСТОВ
В БУХЕНВАЛЬДСКОМ ПОДПОЛЬЕ**

Резюме

В статье рассматривается малоосвещенная в советской историографии тема интернационального единения борцов сопротивления в Бухенвальдском подполье. Автор на малоизвестном материале показывает роль советских и польских коммунистов в создании антифашистских подпольных групп, организации подпольных боевых отрядов, которые согласно плану, разработанному Интернациональным Лагерным Комитетом 11 апреля 1945 г. подняли заключенных на вооруженное восстание и добились полной победы.

ВИЗВОЛЬНИЙ ФРОНТ СЛОВЕНІІ У 1941 РОЦІ

Визвольний фронт (ВФ) у віині 1941—1945 рр в Югославії, як відомо, був політичною основою визвольного руху та народної революції і відповідав тактиці Комуністичної партії Югославії щодо згуртування патріотичних сил в єдиний національний демократичний фронт боротьби проти окупантів. Особливо велику роль ВФ відіграв у 1941 р., коли він не тільки об'єднав народ для боротьби проти фашизму, а й виконував функції тимчасової народної влади, готував грудящих до майбутньої діяльності в управлінні демократичною державою.

Ця проблема ще недостатньо досліджена в югославській та радянській історіографії. В югославській історичній літературі Визвольному фронту приділив певну увагу Ф. Шкерл, але він вважав, що у 1941 р. на чолі ВФ була коаліція партії П. Морача, слушно заперечуючи існування цієї коаліції, вказував на те, що ВФ була єдиною організацією, керованою Компартією¹. Важливою працею на цю тему є книга М. Мікужа². Його цікавить виникнення Визвольного фронту в Словенії і періодизація розвитку ВФ.

Деякі відомості про ВФ є в радянських працях³. Певну увагу цьому питанню приділено в статті Л. Я. Гібіанського. У загальному плані згадує про ВФ і Г. М. Славін. М. І. Семиряга зазначає, що «комуністи пропонували об'єднати демократичні та патріотичні сили в єдиний Народний визвольний фронт»⁴.

Названа література не повністю розкриває роль Компартії в організації Визвольного фронту, бо розглядає переважно діяльність ВФ. Не досить повно досліджено питання про розстановку і відношення класових сил у Словенії, організаційну структуру, завдання у функції ВФ.

У цій статті зроблена спроба на основі вивчених джерел показати значення діяльності Компартії Словенії як складової частини КПЮ в організації і виробленні його програми.

¹ F. Škerl: Politicki tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja /godovinski casopis 1951 Letnik V стр. 7—86. Р. Морача: Komunisticka partija Jugoslavije u stvaranju Narodnog fronta u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941—1945 «Narodni front i komunisti Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska 1938—1945» Beograd 1968.

² Metod Mikuz: Pregled razvoja Narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji Beograd 1956.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. т. I М. 1960 стр. 307, 315, 322; т. II 1961 стр. 199. История Югославии т. II М. 1963 стр. 157, 160, 191, 192, 195, 200 та ін.

⁴ Л. Я. Гібіанський: Проблемы исследования революции и становления народной власти в Югославии — «Советское славяноведение» 1972 № 6 стр. 31—32. Г. М. Славін: Освободительная война в Югославии М. 1965 стр. 20, 25, 27, 29, 36, 44, 45. М. И. Семиряга: Антифашистские народные восстания (очерки) М. 1965 стр. 11.

Джерела, якими користувався автор можна поділити на дві групи публікації документів з партиних і воєнно історичних архівів та праці мемуарного характеру⁵ Основним джерелом з цієї проблеми є перша книга VI тому збірника документів і матеріалів воєнно історичного архіву ВФ згадувано також у виступах і статтях керівників Комуністичної партії Югославії Й Броз Тіто Б Кідрича, Р Чолаковича, Є Карделя та в матеріалах повоєнних партиних з'їздів⁶

Передумови виникнення ВФ були закладені у передвоєнні роки коли КПЮ, а в її складі Комуністична партія Словенії, яка виникла у 1937 р., боролася проти зовнішньої і внутрішньої загрози фашизму за єдність і рівноправність югославських народів, за демократизацію країни, народну владу, здатну здиснити корінні соціальні перетворення, за співробітництво з СРСР для збереження незалежності Югославії⁷

Антифашистський народний фронт, керований Компартією Словенії, був основною силою беззневомого опору мас проти приєднання реакційного уряду Югославії до Тройстого пакту В цей період активно виступали робітники та студенти Любляни⁸

Занепокоєні беззневомими подіями та прагнучи забезпечити міцний тил в Європі напередодні нападу на СРСР, фашистські агресори 6 квітня 1941 р. почали вторгнення в Югославію Після окупації країни Словенією було поділено між Німеччиною, Італією та Угорщиною

Яка ж була розстановка класових сил в Словенії у цей період? Реакційна буржуазія та католицька верхівка на чолі з баном Марком Натлаченом намагалися створити маріонеткову профашистську державу за типом усташської «незалежної держави Хорватії» Їх підтримали лідери буржуазних партій народної радикальної, незалежної демократичної, словенської народної та інших Проте як зазначено в зверненні ЦК Компартії Словенії до народу у квітні 1941 р., фашистські окупанти відмовилися задовольнити прохання сепаратистів⁹ І все таки останні почали співробітництво з окупантами

Друга частина буржуазії, яка орієнтувалася на США та Англію дотримувалася позиції вичікування, залякуючи народ силами окупантів і репресіями, обіцяючи в той же час визволення з боку союзників Так само вели себе лідери соціал демократів, радикалів та деяких інших буржуазних партій Значна їх частина мала контакт з емігрантським урядом у Лондоні, а через нього з урядами Англії та інших західних держав¹⁰

⁵ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda t VI knj 1 Beograd 1952 (Далі — Zb DP NORJN) Историјски архив Комуністичке партије Југославије т I кн I Београд 1949 (далі — ИА КПЈ) «Delo» Glasilo Centralnega Komiteta Komunističke partije Slovenije 1941—1942 Ljubljana 1947 Četrdeset godina Zbornik secanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta knj 5 6 7 Beograd 1961 Ustanak naroda Jugoslavije 1941 Zbornik Pisu učesnice knj 1—6 Beograd 1962—1964

⁶ Ј Броз Тіто Борба за ослободієньє Југославије Чланици и говори из на родноослободилачке борбе 1941—1944 Београд 1944 В Кидрич Sabrana dela Beograd 1959 Р Чолаковић Записи из ослободилачког рата Књ I Сарајево 1966 Е Кардель Комуністичка партија Југославије у борби за нову Југославију за народну власт и социјализам V Конгрес Комуністичке партије Југославије Из вештаји и реферати Београд 1948 VII Конгрес Савеза Комуниста Југославије Београд 1958 стор 266—268

⁷ Miha Marinko O nekim osobenostima prve faze ustanka u Sloveniji Ustanak naroda Jugoslavije 1941 knj 1 str 66—68

⁸ Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941 Zagreb 1959 стор 191—195 Ustanak naroda Jugoslavije 1941 Zbornik Pisu učesnici knj 1 Beograd 1962 стор 232 Dr F Čulinović 27 mart Zagreb 1965

⁹ Zb DP NORJN t VI knj I стор 6

¹⁰ Zb DP NORJN t VI knj I стор 9 Едвард Кардель Комуністичка партија Југославије у борби за нову Југославију за народну власт и социјализам V Конгрес Комуністичке партије Југославије Београд 1948 (Далі — V Конгрес КПЈ) стор 329—330

Таким чином, страх буржуазії перед можливою революцією привів її до співробітництва з фашистськими загарбниками, посилив її антикомуністичні настрої. А антикомунізм контрреволюційної буржуазії, в свою чергу, перешкодив успішному завершенню переговорів Компартії з представниками буржуазних партій про співробітництво у межах ВФ. Лідери цих партій не погоджувалися з тактикою збройної боротьби, вважаючи її передчасною. Ці обставини ускладнювали співробітництво з буржуазними партіями, гальмували створення ВФ.¹¹

Відрив буржуазних партій від народу, позиція вичікування чи співробітництва з окупантами були причиною їх поступової ізоляції. Вони не мали підтримки в масах, досвіду підпільної боротьби і фактично припинили своє існування.¹²

Єдиною партією, яка організувала та очолила рух Опору була Комуністична партія, загартована двадцятирічною наполегливою боротьбою в складних умовах підпілля, що дало їй змогу швидко пристосуватися до умов окупаційного режиму. Квігнєва та травнєва наради ЦК КПЮ у 1941 р. підкреслювали, що тільки Компартія організувала народ на рішучу боротьбу проти фашистських окупантів і взяла на себе історичну відповідальність, очоливши національно-визвольний рух. Тільки ця партія спроможна була повести за собою всіх патріотів на збройне повстання, оскільки вона мала підтримку і довіру більшої частини народу.¹³

За таких складних умов відбувалася організація ВФ. Компартія, спираючись на робітничий клас, намагалася залучити до ВФ селянство, патріотично настроєну дрібну буржуазію міста та прогресивну інтелігенцію.¹⁴ Борючись за єдність антифашистів у ВФ його масовість і зміцнення та ізолюючи реакційні сили від народу, Компартія прагнула встановити контакт з лівими течіями буржуазних партій, які напередодні війни були в опозиції до уряду.¹⁵

Рішення про організацію Визвольного фронту словенського народу прийнято 27 квітня 1941 р. на засіданні у Люблянці, де були присутні від ЦК Компартії Словенії Б. Кідрич, А. Беблер і Б. Зіхерл, від прогресивних словенських працівників культури — Й. Відмар, Ф. Колак і Ф. Штурм, від демократичної частини «Сокола» — Й. Рус, від християнських соціалістів (дрібна буржуазія та група робітників католиків) — Т. Фаифер. Це був початок організаційного оформлення ВФ Словенії. Учасники засідання увійшли в керівництво ВФ. Ухвалено рішення боротися проти окупантів весті об'єднаними силами.¹⁶ Словенські комуністи продемонстрували виняткову гнучкість у справі об'єднання демократичних груп буржуазних партій, з якими вони співпрацювали ще у 30-ті роки.

Незабаром ВФ перетворився в єдину масову організацію всенародного опору під керівництвом Компартії. У ВФ співпрацювало до 18 угруповань, які відокремилися від буржуазних партій та організації Словенії. Серед них були соціал-демократи на чолі з Ф. Светеком

¹¹ Преглед историје Савеза Комуниста Југославије, Београд 1963, стор. 340—341.

¹² ЦК КПЮ у зверненнях до народу викривав зрадництво керівництва буржуазних партій. Див. Зб. ДР NORJN t II, кнј. 2, стор. 11, 12 і далі. *Ustanak naroda Jugoslavije* 1941, кнј. 1, Београд 1962, стор. 234.

¹³ Зб. ДР NORJN t II, кнј. 2, стор. 7—23.

¹⁴ М. Г. Магінко, Названа праця, стор. 65, 70. Р. Чолаковић, Назва на праця, стор. 667.

¹⁵ Ј. Броз Тито, Борба за мир и међународну сарадњу, Дела т. VII, Београд 1956, стор. 144. I. Ribar, *Uspomene iz narodnooslobodilacke borbe*, Београд 1961, стор. 24. *Ustanak naroda Jugoslavije*, кнј. 1, стор. 236.

¹⁶ *Ustanak naroda Jugoslavije* 1941, кнј. 1, стор. 237. Dr. M. Breclj, *Stvaranje i rad Osvobodilne Fronte Četrdeset godina*, Zbornik sećanja aktivista Jugoslovenskog radničkog pokreta, Кнј. 7, Београд 1961, стор. 6.

опозиційна група з так званої Старої Словенської народної партії на чолі з Й. Становником та А. Брецелем, так звана група міністрів на чолі з Д. Марушичем, Д. Срнецем та Ф. Новаком, патріотичні групи Словенської селянської партії, соціалісти, група штірських емігрантів, група словенських добровольців першої світової війни на чолі з Й. Ерасом, група офіцерів старої югославської армії яку очолював Я. Авшич, та інші ліві представники буржуазних партій.¹⁷

Компартія Словенії борючись за єдину всенародну організацію ВФ як умову успішного розвитку збройної боротьби, на початку його формування, в квітні 1941 р. скликала нараду представників профспілкових організацій, що перебували під впливом комуністів, соціал-демократів, християнських соціалістів. З ними Комуністична партія вела переговори про об'єднання на політичній платформі ВФ.¹⁸ На нараді профспілкових організацій Словенії було вирішено зміцнити єдиний робітничий фронт як основну силу і ядро ВФ.¹⁹

У створенні ВФ Компартія спиралася на Спілку комуністичної молоді Югославії (СКМЮ) і на Антифашистський фронт жінок (АФЖ).

Молодіжні активні та місцеві організації поповнювали партизанські загони. У 1941 р. був заснований Молодіжний визвольний фронт Словенії. За ініціативою Компартії в цьому ж році створювалися жіночі антифашистські організації, які згуртувалися в ВФ, подавали велику допомогу в постачанні партизанів і безпосередньо брали участь у збройній боротьбі.²⁰

Компартія залучила у ВФ патріотично настроєних офіцерів для керівництва боєвими групами та організації партизанських загонів. А пізніше, у вересні 1941 р., був створений офіцерський ВФ, який вирішив приєднатися до партизанів та допомогти їм у збиранні зброї. Представники офіцерів з ВФ намагалися домовитися з штабом Д. Михайловича на Равні Горі про боротьбу проти окупантів.²¹ Газета «Словенський порочевалец» та «Освободительна фронта» в середині грудня 1941 г. писали про патріотизм групи офіцерів і водночас викривали зв'язок контрреволюційно настроєних офіцерів, прихильників Д. Михайловича (К. Новак та інші), із словенською реакцією та з югославським емігрантським урядом у Лондоні, а також відхід частини офіцерів до Павеліча.²²

Завдяки міцній політичній основі ВФ, який зумів організаційно згуртувати всі патріотичні сили народу, були створені сприятливі умови для розвитку руху Опору.²³ 22 червня 1941 р. ЦК Компартії Словенії провів у Люблянці нараду, на якій було прийнято рішення звернутися із закликом до народу. У зверненні партія закликала маси згуртуватися в єдиний Визвольний фронт для боротьби проти фашистських окупантів, не даючи можливості останнім використати паливо, сировину та харчі для війни проти Радянського Союзу, що своєю героїчною боротьбою дав «перспективу швидкого визволення словенського народу». У той же день газета ВФ «Словенський порочевалец» опублікувала програму ВФ.²⁴

¹⁷ Zb DP NORJN t VI knj 1 стр 11 М. Брецелј. Названа праця стр 8.

¹⁸ Ustanak naroda Jugoslavije 1941 knj 1 стр 236—237 М. Брецелј. Названа праця стр 6—8.

¹⁹ Там же Р. Чолаковић. Названа праця стр 667. ИА КПЈ т I књ I стр 37—85—162.

²⁰ Преглед историје СКЈ стр 357—358.

²¹ Јака Авсић. Secanja na 1941 godinu. Cetrdeset god na knj 5 Beograd 1961 стр 520—521 М. Брецелј. Названа праця стр 8.

²² 7b DP NORJN t VI knj 1 стр 149—154—165—167.

²³ ИА КПЈ т I књ I стр 37—85—162. Ustanak naroda Jugoslavije knj 1 стр 63—65—70—71.

²⁴ Zb DP NORJN t VI knj 1 стр 17—19.

У пункті першому цієї програми наголошувалося про боротьбу словенського народу проти імперіалізму, у другому — про визволення та об'єднання поділеної Словенії (малося на увазі також Словенське Примор'я і Карінтію). Програма вимагала союзу пригноблених народів Югославії та Балкан у цій визвольній боротьбі, визнавала Радянський Союз провідною силою та головною опорою в боротьбі не тільки словенського народу, а й усіх уявлених фашизмом народів Європи, прикладом національного рівноправ'я народів. У програмі підкреслювалося, що визволення і самовизначення словенського народу можливе лише на руїнах італійського та англо-американського імперіалізму. Вона закликала словенський народ боротися проти зрадництва правлячої капіталістичної верхівки. І наприкінці програми говорилося, що мета антиімперіалістичної боротьби — братерство і мир народів.

1 листопада 1941 р. у Люблянці була прийнята нова програма ВФ. Вона передбачала, на доповнення до її першого варіанту, формування народної армії з партизанських загонів і груп охорони народу для посилення боєвих операцій, щоб визволити і об'єднати Югославію. У програмі говорилося про спільність долі слов'янських народів і про відну роль великого російського народу у їх боротьбі.²⁵

Програма ВФ ставила завдання перед словенським народом боротися разом з іншими братніми народами проти фашистських окупантів і внутрішньої реакції за визволення та об'єднання своєї країни національну рівноправність і народну демократію. Водночас ці пункти програми і повинні були стати основними гаслами ВФ у визвольній боротьбі словенського народу.²⁶

З розвитком визвольного руху перед ВФ виникали нові завдання, які неодноразово роз'яснювалися керівниками Компарти на сторінках газет. Так, «Словенський порочевалець» 11 жовтня 1941 р. вказував на необхідність створення активу ВФ на місцях та масово політичної роботи на підприємствах і в селах. Головні завдання ВФ полягали в організації боєвих операцій. Про них і про героїчну боротьбу Радянської Армії пропонувалося широко сповіщати населення. Вказувалося на потребу організації масового саботажу на підприємствах і в установах. Пропонувалося викривати і стримувати всі спроби сепаратистських груп у їх підіривній діяльності в ВФ. Несвідомим громадянам пропонувалося перевиховувати методом переконання. Газета радила запобігати ідеологічним суперечкам для збереження єдності ВФ.²⁷

Для виконання цих завдань необхідно було забезпечити чітку організаційну структуру ВФ. Спочатку найвищим керівним органом ВФ був Верховний Пленум словенського народу, обраний з представників усіх антифашистських груп. У вересні 1941 р. Верховний Пленум ВФ був перетворений у Словенський Народний визвольний комітет. З цієї нагоди на заключній нараді Верховного Пленуму 16 вересня 1941 р. в Люблянці Б. Кідрич заявив: «Народний визвольний комітет — єдиний представник, захисник, організатор і вождь словенського народу. Усяка організація поза Визвольним фронтом словенського народу за час окупації заподіє шкоду народній визвольній боротьбі».

Для зміцнення єдності народів Югославії Словенський Народний визвольний комітет повинен був тримати постійні зв'язки з народними визвольними комітетами інших країн. Виконавчим органом ВФ був Виконавчий комітет, секретаріат якого очолював член Політбюро

²⁵ Zb DP NORJN t VI Knj 1 стр 17—19

²⁶ Там же стр 19

²⁷ Там же стр 156—158

ЦК Комуністичної партії Словенії Б Кідрич Це свідчило про керівну роль Компартії у ВФ²⁸

Виконавчому Комітету підпорядковувалися місцеві комітети ВФ окружні, міські районні Перші з них виникли вже у травні 1941 р Майже по всій Словенії створена була широка мережа цих комітетів, тісно пов'язаних між собою²⁹ Наприклад у Люблянці наприкінці 1941 р налічувалося близько 400 місцевих комітетів ВФ³⁰ Швидко збільшувалося число комітетів в Штірії У районах Словенського Примор'я поруч із комітетами ВФ було прийнято рішення організувати словенсько-італійський антифашистський фронт³¹ З цією метою ЦК Компартії Словенії у липні—серпні 1941 р послав до Трієста і Горіци братів Ковачичів і Томажа³² Член ЦК О Ковачич керував тут роботою місцевих парторганізацій у справі створення і поширення мережі комітетів ВФ³³

Організації ВФ будувалися за територіально-виробничим принципом Масові організації ВФ були створені на промислових підприємствах і транспорті, в учбових закладах, в установах окупантів де працювали словенці Так у Люблянці був заснований окремих залізничний райком ВФ³⁴

Створення мережі комітетів ВФ на чолі з Народно-визвольним комітетом мало велике значення «Словенський порочевалець» 20 вересня 1941 р відзначав, що це було першим кроком «до суверенної, нової влади у Словенії, підвищення авторитету Визвольного фронту» Газета підкреслювала, що це був наслідок організаційної сили ВФ яка привела до розкладу опори фашистських окупантів у Словенії — реакційної «Консульти» створеної з керівництва блоку буржуазно-католицьких партій та очоленої зрадниками Натлаченом і Пуцетем³⁵

Структура Визвольного фронту забезпечувала велику централізацію, міцність, масовість і оперативність ВФ

Отже, ВФ був всеохоплюючою організацією і тому став єдиним законним представником словенського народу

На окупованій території комітети ВФ почали виконувати функції тимчасових органів народної влади, що всіляко підтримувала Компартія Так, на нараді Верховного Пленуму ВФ, який відбувався 16 вересня 1941 р в Люблянці, Б Кідрич пропонував зміцнювати місцеві комітети ВФ як органи народної влади³⁶ Їх обов'язком була організація масової інформаційної служби Так організація ВФ у Люблянці зміцніла завдяки створенню «служби інформації та безпеки», яка знищувала фашистських офіцерів і зрадників, визволяла заарештованих комуністів, здійснювала диверсії та інші бойові операції³⁷ «Словенський порочевалець» 16 серпня 1941 р повідомляв про організацію і діяльність служби інформації та безпеки ВФ яка збирала відомості про кількість і рух ворожих військ матеріал для Виконкому ВФ про колишніх буржуазних політичних діячів, викривала прихованих кола бораціоністів, визначаючи зрадникам смертні вироки³⁸ Для зміцнення служби інформації та безпеки у цій же газеті 5 грудня 1941 р комітетам ВФ пропонувалося налагодити масову допомогу інформаційній

²⁸ Zb DP NORJN t VI knj 1 стр 13 75 120—122

²⁹ Ustanak naroda Jugoslavije knj 1 стр 549 knj 3 стр 205

³⁰ Zb DP NORJN t VI knj 1 стр 43

³¹ Ustanak naroda Jugoslavije knj 1 стр 549 knj 3 стр 204—205

³² Zb DP NORJN t VI knj 1 стр 137

³³ I Sentjurs illegalna aktivnost u Slovenskom Primorju i Trstu Četrdeset godina Knj 6 стр 205

³⁴ Ustanak naroda Jugoslavije knj 1 str 233 245

³⁵ Zb DP NORJN t VI knj 1 str 76

³⁶ Там же стр 35 75 158

³⁷ Преглед историје СКЈ стр 354

³⁸ Zb DP NORJN t VI knj 1 str 45 68

службі яка повинна була пильно стежити за зв'язками п'ятої колони з окупантами викривати і припиняти підривну діяльність фашистських агентів з Югославської національної Словенської народної партії та реакційного католицького духовенства

Спільним рішенням Виконкому ВФ і Головного штабу партизанських загонів Словенії від 17 жовтня 1941 р при комітетах ВФ були створені групи охорони народу в селах, містах і на підприємствах щоб запобігати репресії окупантів, реквизиції харчів, виселення та ін ³⁹

Значення місцевих організації та комітетів ВФ у розвитку визвольного руху дуже велике Зростання і зміцнення широкої мережі комітетів ВФ на підприємствах і поширення їх по всій території Словенії забезпечували міцність ВФ, паралізували у 1941 р контрреволюційну буржуазію та католицьку реакцію, які співробітничали з окупантами Активна діяльність комітетів ВФ зірвала у 1941 р формування кріс лінгговських військових частин та спробу реакції розпалити громадянську війну, подібну тій яка почалася в цей час у Сербії та інших краях Югославії ⁴⁰

В ході повстання Компартія вела боротьбу за маси передусім за селянство, дрібновласницькі вагання якого намагалась використати контрреволюційна буржуазія Страх перед успіхом визвольної боротьби яка переростала в революцію, штовхав її на спробу почати громадянську війну проти робітничого класу та повстало селянства які згуртувалися в ВФ Але більшість селянства, підтримала робітничий клас Це була політична перемога ВФ, який набував все більшого впливу в масах Військово політична нарада партизанського керівництва, яка відбулася у столиці 26 вересня 1941 р висловила за дальше згуртування всіх патріотів у Визвольний фронт Відмічаючи шкоду і небезпеку сектантства у визвольній боротьбі, нарада вказала на потребу політичної гнучкості Компарті в організації ВФ і керівництві ним Гасла Компарті та ВФ «Братерство і єдність народів Югославії!» «Смерть фашизму — свобода народу!» були відображенням основних завдань повстання, які висунула нарада ⁴¹

Нарада в столиці відіграла значну роль у дальшому поширенні та зміцненні мережі комітетів ВФ що сприяло розвитку визвольного руху

Успіх ВФ забезпечив партизанам підтримку народу Конференції та збори, які проводили комітети ВФ, сприяли організації мас мобілізації нових борців для поповнення партизанських рот і батальйонів ⁴²

Для здійснення пропагандистської роботи ВФ мав у своєму розпорядженні радіостанцію яка почала трансляції з 17 листопада 1941 р та центральний орган секретаріату Виконкому ВФ — журнал «Освободитна фронта» ⁴³ Люблянська підпільна друкарня видавала з квітня 1941 р політичну літературу ⁴⁴, спільні листівки ЦК Компарті Словенії та Виконкому ВФ, а також газети «Словенські порочевалец» і «Словенські партизан» журнал «Млада Словенія» ⁴⁵

Результати визвольної боротьби народів Югославії та перемога демократичної революції в цій країні яскраво свідчать про активну діяльність Компарті в організації ВФ

Успіх Визвольного фронту був зумовлений насамперед тим, що Компартія стала єдиною силою, яка очолила цей фронт Патріотів

³⁹ Zb DP NORJN t VI knj 1 стр 162—163

⁴⁰ Там же стор 21 46 65 70—72

⁴¹ Р Чо таков ић Записи из ослободилачког рата књ I Сарајево 1966 стор 366

⁴² Zb DP NORJN t VI knj 1 str 65

⁴³ Там же стор 150

⁴⁴ Преглед историје СКЈ стор 354

⁴⁵ Zb DP NORJN t VI knj 1 str 523

з різних партій об'єднала в ВФ ненависть до спільного ворога, а Компартія надала їхньому союзу міцну ідеїно політичну основу і організаційну форму. Щодо буржуазних партій, слід зазначити, що їх нерішучість або активне співробітництво з фашистськими окупантами відштовхнули трудящі маси, а також ліві демократичні групи. ВФ отже «створювався знизу, винятково на платформі КПЮ і залежно від його розвитку та зміцнення ішов процес підриву довіри мас до буржуазних та дрібнобуржуазних партій»⁴⁶. В цьому і полягає особливість Народного фронту в Югославії.

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу відвернула увагу основних сил фашистської армії на Східний фронт, створивши тим самим сприятливі умови для визвольного руху та виникнення ВФ.

Маючи перед собою приклад СРСР, його моральну перевагу над фашистською військовою машиною, Компартія Словенії вела велику ідеїно політичну роботу в масах і створила згуртований ВФ, підготувала патріотів до організації боєвих груп, рот та батальйонів.

Чим же пояснити, що Визвольний фронт виник в Словенії у 1941 р. раніше, ніж у інших краях Югославії, хоча КПЮ прагнула організувати його в усій країні?

Передусім тим, що Компартія цього краю тривалою роботою напередодні війни підготувала створення Народного фронту⁴⁷. Словенія мала більш розвинуту промисловість з високою концентрацією робітничого класу, який був відомий своїми революційними традиціями, організованістю, масовими страйками і демонстраціями залізничників та шахтарів⁴⁸, які в міру поширення визвольного руху стали ядром ВФ.

Отже, досвід ВФ ще раз показав, що без керівництва Компартії, без міцної організаційної структури неможлива єдність народу, масовість визвольної боротьби і перемога в ній над сильним і жорстоким ворогом. Досвід ВФ має важливе значення і в наші часи у боротьбі народів проти імперіалістичної агресії, за незалежність, мир, демократію і соціалізм.

С Т КАИРОВ

ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЙ ФРОНТ СЛОВЕНИИ В 1941 году

Резюме

В статье на материалах документов и других источников рассматривается структура программы и деятельность Освободительного фронта Словении как политической основы народно-освободительной борьбы и демократической революции. Подчеркивается, что в восстании 1941 г. антифашистский фронт действовал под единым руководством Коммунистической партии.

⁴⁶ П. Морача. О некоторых результатах и проблемах изучения истории социалистической революции в Югославии. — «Вторая мировая война». М. 1966. кн. I. стор. 126.

⁴⁷ Miha Maginko. Названа праця. стор. 66—68. M. Veselj. Названа праця. стор. 5—7.

⁴⁸ Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941. Izabrani dokumenti. Zagreb 1959. стор. 20—22, 123, 202, 207—209.

Б А СТЕБЛИЧ

СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ ПОЛЬЩІ З АНГЛІЙСЬКИМИ ШАХТАРЯМИ (1926 р)

В 1925—1926 рр в Німеччині, Польщі, Болгарії та інших країнах спостерігається поступова активізація класової боротьби. Цьому, безперечно сприяв революціонізуючий вплив СРСР.

Дослідження руху солідарності як складової частини загального процесу класової боротьби в Польщі у другій половині 20-х років вимагає врахування об'єктивних умов, що склалися на той час.

Своєрідність становища Польщі зумовлювалась по-перше, тим що вона була однією із найслабших ланок капіталістичної системи, по-друге, стабілізація капіталізму тут була хиткою і відносною по третє, «верхи» переживали кризу, що разом з іншими ознаками свідчило про визрівання революційної ситуації¹. Переворот Пілсудського 12—14 травня 1926 р був спробою правлячих класів вийти з кризи. В країні встановилась відкрита фашистська диктатура. Цей переворот синхронно збігся з одним із найбільших класових виступів пролетаріату — страйком англійського робітничого класу.

Загальний страйк англійського пролетаріату, що почався 3—4 травня 1926 р, мав політичний характер. Це був найбільший виступ англійського пролетаріату за всю його історію. Проте праві лідери тред-юніонів і лейбористської партії, налякані грандіозним розмахом загального страйку, зривачи його. Тільки шахтарі героїчно продовжували боротьбу протягом восьми місяців. Це стало можливим завдяки інтернаціональній солідарності міжнародного пролетаріату в тому числі і трудящих Польщі та Західної України.

Помилкова позиція керівників КПП і КПЗУ під час перевороту Пілсудського негативно вплинула на роботу по організації підтримки англійських робітників. Комінтерн своєчасно допоміг комуністам подолати «травневу» помилку, і КПП та КПЗУ включилися в організацію допомоги англійським робітникам.

Кампанія солідарності з англійським пролетаріатом відбувалась у специфічних умовах, бо Польща була експортером вугілля для Англії. Страйк англійських шахтарів створив сприятливу кон'юнктуру для польської вугільної промисловості. Польські панівні класи та уряд одержали можливість збільшити видобуток вугілля і створити ілюзорне уявлення нібито польський уряд турбується про забезпечення безробітних роботою.

Польський уряд виступав, таким чином, «благонядинником» свого робітничого класу і відвертим штрейкбрехером щодо англійських шахтарів. Справді, частина безробітних у Польщі, завдяки розширенню експорту вугілля в Англію, зуміла знайти роботу. Число робітників подекуди підвищилась заробітна плата. Проте в частковому поліпшенні

¹ Див. Коммунистический Интернационал в документах 1919—1932 М. Парт. издат. 1933 стор. 535.

економічного становища трудящих приховувалась небезпека посилення його дальшої експлуатації. Уряд Пілсудського мав намір використати поразку англійських шахтарів для дальшого економічного і політичного наступу на робітничий клас.

В таких умовах комуністам потрібно було визначити правильну лінію керівництва революційною боротьбою мас, подолати помилки, викликані травневим переворотом, роз'яснити значення страйку англійських шахтарів для робітників вугільної промисловості, а також для всіх трудящих Польщі. Крім того комуністи викривали облудність демагогічних заяв польських реформістів, які розглядали страйк англійських шахтарів лише з точки зору інтересів шахтовласників. Так, голова Союзу шахтарів Станчик заявляв, що «англійські шахтарі не вимагають припинити поставки вугілля в Англію, а вимагають тільки грошової допомоги»². А головне — треба було докласти всіх зусиль, щоб робітничий клас не опинився в полоні ілюзій щодо часткового поліпшення свого матеріального становища.

Кампанія солідарності з англійськими шахтарями розгорнулася у всьому світі. Учасники міжнародної конференції шахтарів у Ессені (15—16 червня 1926 р.), серед яких були представники революційної меншості шахтарів Польщі, звернулись до шахтарів і робітників транспортників усіх країн із закликом підтримати страйкуючих шахтарів. У зверненні зазначалось, що в разі поразки англійських шахтарів у ряді країн — Німеччині, Франції, Бельгії, Польщі, Чехословаччині — почнеться нова хвиля наступу вугільних королів на заробітну плату і тривалість робочого дня: «Ви не повинні допустити до того, — говорилось у зверненні — щоб вугілля, яке ви добуваєте, допомогло зламати ваших братів! Поразка англійських шахтарів буде і вашою поразкою»³.

На захист англійських шахтарів виступила Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР). Вона послала делегацію в балканські країни і в Польщу, щоб пропагувати боротьбу англійського робітничого класу. У звіті про діяльність МОДРу за період від I до II (1922—1927 рр.) міжнародної конференції в березні 1927 р. відзначалось, що цей факт дав «у агітаційному відношенні значний ефект»⁴.

Під впливом світової солідарності з англійськими шахтарями комуністи Польщі розгорнули кампанію на підтримку англійського робітничого класу, виконавши цим самим настанови Комінтерну, Профінтерну, а також заклики інших міжнародних демократичних організацій. ЦК КПП в липні 1926 р. звернувся з відозвою до всіх трудящих Польщі, в якій закликав створювати на фабриках і заводах робітничі комітети допомоги англійським шахтарям⁵. Комітети повинні були вести контроль за відправкою вугілля і не допускати вивіз його до Англії, організувати збір грошей для англійських шахтарів, провести по всій країні мітинги з прийняттям резолюції протесту проти відправлення польського вугілля в Англію.

Комуністи використовували трибуну польського сейму, щоб створити громадську думку на підтримку англійських шахтарів. Є. Сохацький (комуністичний депутат польського сейму) у промові 23 вересня 1926 р. від імені комфракції викривав англійський уряд, який не на

² «Международное рабочее движение» 1927 № 5 стор. 10.

³ Международная солидарность трудящихся в борьбе с наступлением реакции и военной опасности (1925—1927). Документы и материалы. Сб. III. М. «Советская Россия» 1959 стор. 234.

⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР) ф. 8265 оп. I од. зб. 15 арк. 17.

⁵ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА) ф. 2 оп. I од. зб. 405 арк. 16 зв.

життя, а на смерть боровся з робітничим класом власної країни, щоб мати розв'язані руки топити в крові визвольний рух в Індії, Єгипті, Месопотамії, Китаї⁶

Активно відгукнулися на заклики комуністів трудящі Західної України Документи архівів свідчать про значні масштаби кампанії збору коштів на підтримку англійських шахтарів Так, 26 серпня 1926 р члени професійного союзу робітників деревообробників Демної Вижні (поблизу Сколе) провели збори, на яких прийняли рішення зібрати гроші на допомогу страюючим товаришам Збір грошей було доручено членам профспілки П Бандуровичу, Й Іммеру, Й Артимяку, М Поповичу, Р Сінгеру В Ольшевському, А Серафіну, М Міросі За короткий час вони надіслали (через тижневик «Трибуна» у Варшаві) англійським шахтарям 132 злотих⁷, 61 злотий 50 грошів — робітники фірми «Гродель» в Демній Вижні⁸, 17 злотих 25 грошів — робітники складу досок «Гапеда» в Сколе

19 вересня 1926 р професійний союз залізничників Перемишля провів збори, на яких висловлювалось співчуття англійським шахтарям, а союз шахтарів Бреликова (Ліський повіт) і Дзвинятича прийняв рішення — внести кожному члену по 2 злотих для надання допомоги англійським товаришам⁹

19 листопада того ж року на зборах робітників Тернополя, на які пришло близько 500 чоловік говорилося про героїчну боротьбу англійських шахтарів і також було відзначено, що в разі поразки останніх «нашим шахтарям загрожує ущемлення здобутих прав якщо ж переможуть англійські шахтарі то поліпшиться побут польських робітників»¹⁰

Пропаганді боротьби англійського пролетаріату було присвячено ще ряд заходів, організованих ТУРОМ (товариство робітничих університетів) у Станіславі На них читалась лекція «Англія і революція в Китаї»¹¹

Кампанія підтримки англійських шахтарів продовжувалась і в наступному місяці Стрийське староство доносило відділу поліції у Станіславі, що ОК КПЗУ і Комуністична спілка мотоді на всіх фабриках і підприємствах збирають гроші для англійських робітників 6 жовтня гроші зібрав на нафтоперегонному заводі в м Помірках член КПЗУ М Захаріяш 8 жовтня збір грошей був організований на фабриці сірників «Ватра» Член КПЗУ М Сулика зібрав 110 злотих¹²

11 жовтня 1926 р поліцейний відділ у Калуші теж доносить староству, що союз шахтарів отримав з Кракова завдання збирати гроші для англійських шахтарів¹³ Проте слід зазначити, що це реакційне профспілкове об'єднання оголосило збір грошей тільки тому, аби втримати під своїм контролем рядових членів спілки

У Калуші поліція конфіскувала 13 жовтня підписний лист на 89 злотих 70 грошів¹⁴ Для англійських робітників гроші збирали безземельні та малоземельні селяни Стрийського Перемишлянського, Страсамбірського повітів¹⁵

⁶ Posłowie rewolucyjni w sejmie (lata 1920—1935) Wybor przemowien interpelacji i wnioskow. W wa Książka i wiedza 1961 стор 258

⁷ ІФОДА ф 2 оп 1 од зб 137 арк 103

⁸ Там же арк 118 зв Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА) ф 1 оп 52 од зб 537 арк 24 зв 98

⁹ ЛОДА ф 1 оп 52 од зб 533 арк 29 62 од зб 534 арк 32 зв од зб 537 арк 32

¹⁰ ІФОДА ф 2 оп 1 од зб 437 арк 122

¹¹ ЛОДА ф 1 оп 52 од зб 715 арк 40

¹² ІФОДА ф 2 оп 1 од зб 437 арк 122

¹³ Там же арк 116 зв

¹⁴ ЛОДА ф 1 оп 52 од зб 537 арк 32

¹⁵ «Наша правда» 1926 № 9—10 стор 81

Про розмах кампанії підтримки англійських шахтарів свідчить той факт, що солідарність їм висловлювали і політв'язні. Так, 70 політв'язнів мокотовської тюрми відправили страйкуючим свою тижневу допомогу, яку вони отримали від родичів та організації МОДРу, і вітального листа. В листі висловлювалось співчуття англійським шахтарям у їх боротьбі, а також засуджувалось угодництво і зраду вождів Генеральної ради тред-юніонів. Політв'язні писали: «Ми знаємо, що ваша перемога буде перемогою всього робітничого класу, ваша горюха — його поразкою. Ваша справа — справа мільйонів революційних робітників всього світу»¹⁶. Це ж саме зробили політв'язні варшавської тюрми «Павіак», які доручили модрівській організації продати їх двотижневий папюк і гроші відправити англійським шахтарям¹⁷. Політв'язні львівських тюрем теж відмовились від дворазової допомоги на користь страйкуючих¹⁸.

На розгортання масового руху солідарності з англійськими робітниками була спрямована видавнича діяльність комуністів. Значна частина матеріалів преси, брошур, листівок присвячувалась цим подіям. У них висловлювалась солідарність із часовою боротьбою англійських шахтарів. Журнал «Наша правда», наприклад, надрукував першотравневу відозву Виконкому Комінтерну, у якій викривалась політика англійського уряду, його прагнення розправи з шахтарями. У цій відозві, що мала назву «Єдиним фронтом на допомогу пролетаріатові», закликалось робітничий клас світу прийти на допомогу англійським товаришам¹⁹. У статтях «Вугільна криза і загальний страйк в Англії» «За міжнародну солідарність» розповідалось про причини виникнення страйку, економічне становище польських і західноукраїнських трудящих та зростання у них класової солідарності під впливом боротьби англійського пролетаріату²⁰.

Констатуючи, що боротьба англійського робітничого класу посилює міжнародну єдність народів Польщі і Західної України з англійськими шахтарями, журнал «Наша правда» відзначав: «Піддержати англійських шахтарів, це значить вдарити по капіталістичній Англії, а вдарити по капіталістичній Англії, це значить вдарити по Польщі Підсудського, це значить допомогти Радянському Союзу, це значить скріпити Радянську Україну, це значить наблизити час свого власного визволення»²¹. Така оцінка підтримки англійського робітничого класу свідчить про винятково глибоке розуміння комуністами діалектичного внутрішнього органічного зв'язку складових елементів світового революційного процесу. В передовій статті з нагоди 1-го травня 1927 р. вони закликали народні маси до «справжньої піддержки англійських робітників»²².

Спеціальна брошура ЦК КПЗУ «Наука англійського страйку» так формулювала завдання комуністів: «Рішуча і безумовна піддержка боротьби англійських гірників під гаслом: «Справа гірників — наша справа. Вивчення і пояснення найширшим масам перебігу і кінця загального страйку в Англії і причини його поразки»²³. Її зміст був відтворений у відосві ЦК КСМЗУ «В справі англійських шахтарів»²⁴.

Під впливом комуністів 14 липня 1926 р. у Львові була видана

¹⁶ «МОПР» М. Изд. во ЦК МОПР СССР 1926 № 5 стор. 52

¹⁷ «МОПР» Орган Днепропетровского окружкома Международной организации помощи борцам революции 1927 № 2 стор. 13

¹⁸ «Наша правда» 1926 № 9—10 стор. 81

¹⁹ «Наша правда» 1926 № 5 стор. 9—12

²⁰ «Наша правда» 1926 № 6—7 стор. 69—79

²¹ «Наша правда» 1926 № 9—10 стор. 82

²² «Наша правда» 1927 № 4—5 стор. 8

²³ Наука англійського страйку. Львів. Вид. во ЦК КПЗУ 1926 стор. 14

²⁴ І.ФОДА ф. 2 оп. 1 од. зб. 405 арк. 20

робітнича газета одноднівка «За що борються?» Вона повністю присвятила свої сторінки боротьбі англійських шахтарів. Стаття «До солідарної боротьби» з першого і до останнього рядка була проінята духом пролетарського інтернаціоналізму. Вона викривала позицію газети «Робітник» (органу ППС), яка вихваляла керівництво англійських тред-юніонів за те, що вони відмовились від грошової допомоги радянських шахтарів. Проте, як відзначала одноднівка пепеєсівська газета «забула» закликати польських робітників надати своїм братам іо боротьби допомогу. Робітнича газета одноднівка таврувала зраду членів ППС, які раділи з того, що поїзди з польським вугіллям відправлялися в Англію. Експорт польського вугілля вказувала одноднівка, ускладнює боротьбу англійського робітничого класу. Вона писала: «Вожді ППС зрадили англійських шахтарів. Але гублять вони і Вас (робітників — Б С)» і закликала робітничий клас Західної України «нехай кожен з вас складе для підтримки англійського страйку раз в місяць четверту годину дня»²⁵. Цензура конфіскувала весь матеріал газети. Проте вона була видана нелегально і поширена серед трудящих.

Пристрасним пропагандистом класової інтернаціональної єдності трудящих виступала комуністична газета «Професійні вісті», що видавалася у Львові. Газета аналізувала економічне життя англійських шахтарів, розкривала причини виникнення загального страйку і висвітлювала його хід, викривала зрадницьку роль угодовських вождів англійських тред-юніонів.²⁶

Газети КСМП «Інформатор Зетемкови», «Товажиш» писали про виступи англійського союзу комуністичної молоді проти «лівих» вождів Центральної Ради Професійних Союзів, які відмовились від загального страйку і зрадили робітничий клас. Вони закликали трудову молодь Польщі підтримати англійський робітничий клас.²⁷

Прогресивні організації Польщі і Західної України протягом всього 1926 р. не послаблювали увагу по події в Англії, реагували на маневри англійських імперіалістів і польського уряду.

VII розширений пленум Комінтерну (листопад—грудень 1926 р.) відзначив, що одне з головних міжнародних завдань сучасного моменту є «підтримка важливіших вогнищ міжнародного революційного руху, а саме Союзу Радянських Соціалістичних Республік англійських шахтарів», які повинні стати «базою виступів пролетаріату на основі міжнародної солідарності»²⁸.

І К КПЗУ в інформаційному листку агітпропу за 5 грудня 1926 р. помістив тези VII розширеного пленуму Комінтерну. У них особливий наголос робився на інтернаціональному аспекті боротьби трудящих проти влади капіталу і на тому, що «страйки (англійських — Б С) шахтарів мають велике принципове значення»²⁹ для всього робітничого руху.

Даючи оцінку кампанії допомоги англійським шахтарям, VI пленум ЦК КПЗУ (січень 1927 р.) відзначив успішну роботу комуністів серед робітничих і селянських мас Стрищини і Перемишлянщини щодо організації інтернаціональної солідарності з англійськими шахтарями. Пленум зобов'язав комуністів «розпочати роботу, продовжувати далі»³⁰. Він вказав також на необхідність ще в більшій мірі

²⁵ ЛОДА ф 11 оп 28 од зб 423 арк 1 зв.

²⁶ «Професійні вісті» 5 грудня 1926 р.

²⁷ Див. наприклад «Informator Zetemkowy» Rok II grudzien 1926 № 10 «Towarzysz» Organ Komitetu Centralnego Związku Młodzieży Komunistycznej w Polsce 8 stycznia 1927 р.

²⁸ Коммунистический Интернационал в документах 1919—1932 стор. 668.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України ф 6 оп 1 од зб 35 арк 10.

³⁰ Там же ф 6 оп 1 од зб 68 арк 52 од зб 349 арк 14.

популяризувати серед трудящих питання міжнародного національно-визвольного і демократичного руху і цим самим поглиблювати у них почуття інтернаціональної солідарності

Виконуючи рішення VI пленуму КПЗУ комуністи продовжували готувати народні маси до нових революційних битв, виховувати у них почуття інтернаціональної солідарності з боротьбою демократичних сил в інших країнах

Історія класових битв 1926 р свідчила про зростання інтернаціональної свідомості трудящих Польщі і Західної України, про значні позитивні зрушення в розгортанні масового активного руху солідарності з робітниками інших капіталістичних країн

Б А СТЕБЛИЧ

СОЛИДАРНОСТЬ ТРУДЯЩИХСЯ ПОЛЬШИ С АНГЛИЙСКИМИ ШАХТЕРАМИ (1926 г)

Резюме

В статье исследуются формы интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины с бастующими шахтерами Англии. Моральная и материальная помощь шахтерам оказывалась в специфических условиях вызванных экспортом польского угля в Англию

**52-а СТРЕЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
(ЗАХІДНА ДИВІЗІЯ ПОЛЬСЬКИХ СТРІЛЬЦІВ)
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (січень—серпень 1920 р)**

Після вигнання білополяків з Росії і України польські інтернаціональні частини і окремі польські солдати, що входили до складу Червоної Армії, подали значну допомогу Країні Рад в розгромі військ Врангеля на півдні України і в Криму

В І Ленін підкреслював, що « врангелівський фронт — це є той же польський фронт, і питання про війну з Врангелем — є питання про війну з Польщею, і для того, щоб попередити мир з Польщею перетворити в мир остаточний, нам треба роздавити в найкоротший строк Врангеля. Якщо це не буде зроблено, то ми не можемо бути впевнені, що польські поміщики і капіталісти під тиском французьких поміщиків і капіталістів і з їх допомогою ще раз не постараються нав'язати нам війну»¹

В момент вирішальних боїв Червоної Армії на Південно Західному фронті врангелівські війська захопили Північну Таврію, загрожуючи Донбасу. Треба було мобілізувати всі ресурси республіки, щоб відбити новий наступ ворога.

Посильну допомогу військам Червоної Армії в розгромі банд Врангеля подали також польські революційні формування, в тому числі 52-а (Західна) стрілецька дивізія яка прибула з Білорусії на Україну ще в листопаді 1919 р.² Боєві подвиги особового складу дивізії становлять яскраву сторінку в історії польського народу, Червоної Армії.

Півтора місяця вона була дислокована в Старобільському повіті (тепер Ворошиловградської області) для відпочинку. Політвідділ дивізії в цей час посилював організаційно масову політичну і культурно освітню роботу з особовим складом бригад. В свою чергу в командах, ротах, батальйонах відбувалися загальні збори комуністів і співчуваючих їм.

15 січня 1920 р на загальних зборах комуністичної групи господарської команди 464-го (колишнього Вільнюського) стрілецького полку вирішено надавати всяляку підтримку Радянській владі, вести активну роботу проти контрреволюційної пропаганди. На цих зборах головою партійної групи було обрано Клема Козирницького, членами РКП(б) були затверджені Вінцент Щенський, Маріан Піцевич, Клем Козирницький, Йосиф Сарновський, Бенедикт Керман.³

¹ В І Ленін Твори т. 31 стор. 292—293.

² П. М. Калениченко. Польські трудящі в Жовтневій революції та громадянській війні на Україні — У зб. Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.) К. 1967 стор. 125. P. Kaleniczenko. Polacy w rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917—1920. W 1969 s. 187. Jozef Podsiadło. W Czerwonym pulku Warszawy — У кн. Na granię epeki W 1967 s. 285.

³ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА) ф. 3860 оп. 1 од. зб. 1 арк. 12.

Повсякденну організаційно партійну і культурно масову роботу серед червоноармійців проводили комісар штабу дивізії Йосиф Козловський, політрук першої роти 460 го (колишнього 1 го Варшавського) стрілецького полку Мечислав Рауданік, політрук восьмої роти третього батальйону 461 го (колишнього 2 го Люблінського) стрілецького полку Станіслав Вишневецький⁴ та інші.

Під політичним керівництвом виськогового комісара дивізії Вацлава Грузеля в полках добре налагоджено організаційно партійну, масово політичну і культурно освітню роботу з червоноармійцями⁵.

Для неписьменних бійців були відкриті школи грамоти, які охопили навчанням значну частину вищевослужбовців. Так, в наказі по 460 му стрілецькому полку від 1 лютого 1920 р вказувалось командирам рот і начальникам команд строго слідкувати за тим, щоб неписьменні червоноармійці звільнялися від усіх нарядів внутрішньої служби в тому числі на одну годину від строювих вправ щоденно. Година щоденного заняття, виділена на культурно освітню роботу присвячується вивченню основ Радянської Конституції. Проводити її політруки рот і начальники команд⁶.

Посилювалась комуністична пропаганда і агітація в полках дивізії — відбувалися мітинги, збори 5 лютого 1920 р в 4 і роті 464 го стрілецького полку відбулися загальні збори червоноармійців на яких йшлося про становище на фронтах, передплату газет та інші питання. На зборах червоноармійців 2 і роти 464 го стрілецького полку, які відбулися 9 лютого 1920 р, комісар 1 го батальйону виступив з доповіддю на тему «Про загальне становище Радянської Росії і Червоної Армії». Основна увага в доповіді була звернута на вісті з Південного, Східного фронтів і зусилля Червоної Армії прискорити розгром інтервентів⁷.

І ще раніше в м. Старобільську відбулася конференція комісарів полків, батальйонів і відповідальних партійних працівників 2 і бригади 52 і стрілецької дивізії. На конференції йшла мова про організацію ротних партійних груп, культурно масову роботу серед червоноармійців. Основна увага на конференції була присвячена піднесенню партійної роботи і дисципліни серед червоноармійців. На території дислокації полків дивізії відкрилася бібліотека, проводились заняття і виступи гуртків художньої самодіяльності⁸.

Політвідділ дивізії який складався з 33 х штатних працівників провадив велику практичну роботу щодо політичної освіти поляків червоноармійців, мобілізував їх зусилля на зміцнення обороноздатності дивізії. Авторитетом серед червоноармійців поляків дивізії користувалися працівники політвідділу Франц Пжестржельський, Рудомір Пентковський, Теодор Яновський, Вацлав Грабський, Юзеф Длугошецький та інші⁹. Ядром партійної організації дивізії були поляки комуністи, яких у квітні 1920 р налічувалось 211 чоловік. Списки поляків комуністів 52 і стрілецької дивізії були надіслані політвідділом в польбюро м. Харкова тов. Словінському¹⁰.

Багато сил і енергії віддавав політичній роботі серед червоноармійців поляків 5 і батареї 2 го легкого артилерійського дивізіону Ян Воїтич, який на посту комісара і голови партійної групи батареї

⁴ ЦДАРА ф 1458 оп 1 од зб 19 арк 105

⁵ Księga Polaków uczestników rewolucji Październikowej 1917—1920. Biografie W 196 s. 290—291

⁶ ЦДАРА ф 3856 оп 1 од зб 3 арк 29

⁷ Там же ф 3860 оп 1 од зб 1 арк 11—14

⁸ Там же ф 3859 оп 1 од зб 1 арк 16—17—41

⁹ Центральний партійний архів Інституту марксизму лєнінізму при ЦК КПРС ф 446 оп 1 од зб 38 арк 1

¹⁰ ЦДАРА ф 1458 оп 1 од зб 19 арк 94—95

забезпечив підвищення боєздатності особового складу батареї, заслужив загальну повагу і авторитет серед командного і рядового складу дивізіону¹¹

В політзведенні військовому комісарові і командирові 2 і бригади комісар 463 го (колишнього Сідлецького) стрілецького полку доповідав, що за період з 1 по 30 березня 1920 р в полку проводилися бесіди і читання газет на політичні теми, заняття в школах грамоти культурно освітня робота 463 и стрілецький потк в цей час був розташований в селі Брилівка Дніпровського округу Таврійської губернії (теперішнього Дніпровського району Запорізької області) Особовий склад полку складався з 453 х бійців Полк мав на озброєнні 10 кулеметів 313 гвинтівок, 19 шабель, 5 револьверів 12 500 штук патронів¹²

Поляки червоноармії цікавилися діяльністю Радянської влади подіями на батьківщині — в Польщі Своє ставлення до Радянської влади і виконання своїх обов'язків вони висловлювали на мітингах Організаційно партійна, політико виховна, культурно освітня робота серед особового складу полків дивізіону перебувала на високому рівні Польські червоноармії були готові стійко захищати завоювання пролетарської революції від зазіхань ворогів¹³

9 квітня 1920 р із складу працівників політвідділу дивізіону було вислано двох агітаторів делегатів на селянський з'їзд в м Берислав Загальні збори 464 го стрілецького полку 2 і бригади дивізіону 10 квітня 1920 р обрали своїм делегатом на Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів Йосифа Косаржевського який після повернення виступив з доповіддю про роботу цього з'їзду¹⁴

Представниками на Всеросійську конференцію комуністів поляків, яка відбулася 3—5 травня 1920 р в Москві, від партійної організації 52 і стрілецької дивізіону було послано Станіслава Дзяткевича який працював на цей час комісаром відділу постачання дивізіону, політпрацівника Юліана Узембло і Франца Хілья¹⁵

На цій конференції була прийнята резолюція про загальну мобілізацію всіх комуністів поляків на польсько радянський фронт¹⁶ Делегати конференції Станіслав Дзяткевич, Юліан Узембло Франц Хілья під час своїх виступів перед червоноарміями поляками основну увагу звертали на виконання резолюції конференції, а саме потребу посилити комуністичну пропаганду і агітацію, рівень партійної преси і культурно масової роботи Зверталася увага також на викриття провокаційних дій панівних класів буржуазно поміщицької Польщі ставились інтернаціональні завдання місці польських революційних військових частин, що входили до складу Червоної Армії

Під час передислокації полків дивізіону, під час їх маршів і коротких стоянок партійно виховна і культурно освітня робота серед червоноармії не припинялася Це бачимо з доповідної записки комісара 462 го стрілецького полку про культурно освітню роботу з 1 по 15 травня 1920 р За цей час поставлено три спектаклі відкрито хату читальню, організовано гурток політичної самоосвіти Активісти хати читальні підготували дитячий ранок з участю дітей Для неписьмених червоноарміїців працювала школа грамоти 2 го ступеня¹⁷

¹¹ ЦДАРА арк 19 83

¹² Там же ф 3863 оп 1 зб 1 арк 36 36 зв 38

¹³ Там же арк 38 зв 39

¹⁴ Там же ф 3859 оп 1 од зб 1 арк 89

¹⁵ Там же ф 1458 оп 1 од зб 19 арк 128 129 130

¹⁶ «Губина Комуністyczna» 1920 18 травня Р Ермогаєва Агітаційно пропагандистская деятельность коммунистов поляков в Советской России в период польско советской войны (1920 г) — У зб Из истории польского рабочего движения М 1962 стор 302

¹⁷ ЦДАРА ф 3858 оп 1 од зб 1 арк 92

Взагалі після травневої Всеросійської конференції комуністів по ляків і відповідних заходів політвідділу дивізі організації партії на, політико виховна і культурно освітня робота серед особового складу дивізі значно поліпшилась. Комуністи поляки і безпартійні червоноармиїці були готові до виконання інтернаціональних завдань оборони і захисту великих завоювань революції від зазіхань іноземних загарбників.

На початку травня 1920 р штаб Врангеля з допомогою антантських військових місій виробив план наступу, за яким передбачалося захопити Таврію і Донбас і вийти на Дон і Кубань. В оперативний план Врангеля входило висунути армію на лінію Бердянськ—Пологи—Олександрівськ—Дніпро, оволодіти Таманським півостровом і вийти на лінію Ростов—Таганрог—Донбас (ст. Гришине Синельникове). Війська Врангеля сподівалися захопити райони вугілля та хліба і повністю свої військові частини мобілізованими заможними селянами півдня України і Кубані.

Уряди Антанти, особливо уряд Франції, докладали великих зусиль, щоб дії Врангеля погоджувалися з діями білопольської армії на польсько-радянському фронті, щоб востаннє спробувати скинути Радянську владу в Росії і на Україні. З викладенням нового плану військових дій білопольської і білогвардійської армії Врангеля виступила військова рада Антанти. Проте в цьому питанні через великі розходження між планами Врангеля і польської воячини не було досягнуто угоди.

Під час переговорів з польською воячиною Врангель відкидав всякі намагання польського командування влити в польську армію частини добровольчої армії. Особовий склад добровольчої армії в своїй більшості не хотів підлягати білополякам і зовсім не співчував їх загарбницьким цілям. Білогвардійська воячина і Врангель мріяли зберегти неподільність території колишньої Російської імперії, а польська воячина мріяла загарбати значну частину території України і Білорусії. Крім того Врангель дуже підозріло ставився до союзу білопанської Польщі з Пєтлюрою. Але під тиском Антанти він готовий був піти на компроміс з білополяками, затишаючи за собою самотинність боєвих дій і збереження «національного суверенітету». В свою чергу польське командування не надавало особливого значення боєвим якостям армії Врангеля, вважаючи її розкладеною і небоєздатною. Сам Врангель після таких незгод з білополяками не розставався з ідеєю німецької орієнтації, але змушений був лавірувати і пристати на думку військової ради Антанти і західних імперіалістів.¹⁸

Білогвардійське командування Врангеля було навіть згодне завдати удару в тил радянським військам Південно-Західного фронту, щоб зрвати їх успішний контрнаступ проти білопольських військ. Для погодження воєнних операцій проти Червоної Армії на початку вересня 1920 р він навіть відрядив військовою місією до Варшави на чолі з генералом Махровим.¹⁹

Військова місія генерала Махрова добилася від польського уряду формування в Польщі військових частин з білогвардійців під командуванням генерала Перемикіна. Ці частини білогвардійців називалися «3-ю російською армією» і політичне керівництво ними здійснював Російський політичний комітет, яким керував Б. Савінков. Але ці частини білогвардійців були затримані на території Польщі до половини

¹⁸ Партійний архів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 5, оп. 5—1, од. зб. 294, арк. 7.

¹⁹ «Kurier Polski» 1920, 5 і 7 вересня.

жовтня 1920 р., тобто до моменту укладення договору про перемир'я між РРФСР і УРСР з однієї сторони, і Польщею, з другої²⁰

Внаслідок наступу білогвардійських військових частин Врангеля вже до 24 червня 1920 р. їм вдалося захопити Північну Таврію внаслідок чого частини 13-ї армії, розділені Дніпром утворили Правобережну і Лівобережну групи військ. Фронт стабілізувався на правому березі Дніпра по лінії від Херсона до Нікополя і на лівобережжі.

Частини 52-ї стрілецької дивізії вже 7 червня 1920 р. спільно з 3-ю Латицькою, 46-ю, 2-ю кавалерійськими дивізіями відбивали запеклі атаки врангелівських військ на перекопському і чоигарському напрямках. 460-му стрілецькому полку 9 червня було наказано виступити до Строгановки і затримати частини противника біля Сивашу. Спільно з 461-м стрілецьким полком червоноармійці 460-го стрілецького полку в кровопролитному бою відкинули ворога на старі позиції, але в зв'язку з перегрупуванням сил відступили в напрямку до Асканії Нової (Херсонська губернія). При відступі справа від нього діяв 461-й і стрілецький полк зліва — 462-й і стрілецький полк. В безперервних, жорстоких боях з ворогом 460-й і стрілецький полк з 8 по 18 червня 1920 р. втратив майже весь свій особовий склад. В полку загибли пося 25 червоноармійців і 6 чоловік стронового командного складу. Але вже 20—21 червня полк поповнився резервом і з 21 по 28 червня вів дрібні бої з ворогом²¹.

462-й і стрілецький полк 9 червня 1920 р. згідно з наказом по бригаді спільно з 46-м кавалерійським полком і 124-ю бригадою був зосереджений на хуторі Мар'янівський.

Правобережна група військ в яку входила і 52-а стрілецька дивізія, 1 липня форсувала Дніпро біля с. Британи та м. Каховки і почала наступати в напрямку с. Черненьки та Великої Каховки²². Проти ворога героїчно билися червоноармійці 461-го (колишнього 5-го Віленського) стрілецького полку 155-ї бригади і бійці 1-го дивізіону легкої артилерії дивізії. Командир полку Кохановський особисто водив бійців в атаку проти кінних частин ворога. Військова Рада республіки за героїзм і відвагу бійців нагородила ці частини почесними Червоними прапорами²³.

2 липня 1920 р. 462-му стрілецькому полку було наказано повести наступ на села Єристовку і Андребург. Спільно з 461-м стрілецьким полком почався наступ на ці населені пункти. Проти полків діяли врангелівські частини, втриє численніші від двох зведених наших полків. Але червоноармійці розгромили ворога і заїняли Єристовку. Противник кинув на підтримку своїм військам 2 танки і 3 бронепозиди. В жорстокому бою полк заїняв Андребург і Бурчатськ²⁴.

Вже до 28 червня 1920 р. 52-а стрілецька дивізія спільно з Латвійською була в районі Камінка—Козацьке—Бериславль—Новий Бериславль²⁵. У цей час 464-й і стрілецький полк з боями проходив в західному напрямку від м. Берислава, а згодом вів жорстокий бій за здобуття м. Каховки. 460-й і стрілецький полк 29 червня 1920 р. вів жорстокий, кровопролитний бій проти 1-го Дроздовського полку біля хутора Кислицький. Дроздовський полк намагався відрізати відхід 201-му і 461-му стрілецьким полкам. Розгорівся бій командний і рядовий.

²⁰ Документи и материалы по истории советско польских отношений т. 3 М 1965 стор. 402

²¹ ЦДАРА ф. 3856 оп. 1 од. зб. 16 арк. 12, 13, 14

²² Там же ф. 1458 оп. 2 од. зб. 200 арк. 6

²³ Б. Беднаж. Поляки в Красной Армии в 1917—1920 гг. — У кн. Октябрьская революция и пролетарский интернационализм М. 1970 стор. 399

²⁴ ЦДАРА ф. 3858 оп. 1 од. зб. 23 арк. 7

²⁵ Там же ф. 1458 оп. 2 од. зб. 200 арк. 6

склад полку бився до останнього патрона. Завдяки стійкості червоноармійців і командирів 460-го стрілецького полку лівий фланг групи військ, обоз і артилерія були врятовані від захоплення ворогом.²⁶

В другій половині липня 1920 р частини 52-ї стрілецької дивізії в основному відбивали контратаки врангелівців, які наступали в Оріхово—Олександрівському напрямку і на Донбас. Розгорнулися запеклі бої з добірними врангелівськими частинами в районі Оріхова і Великого Токмака. 2 серпня ворогові вдалося захопити Олександрівськ, але на цьому наступ врангелівських частин закінчився. Вже 4 серпня Червона Армія визволила Олександрівськ, а 6 серпня — Оріхів і Пологи.

На початку серпня 1920 р був остаточно вироблений план розгрому військ Врангеля. У Північній Таврі намічалось завдати два удари — Правобережною групою військ в напрямі на Перекоп і Калгу, Тীবобережною групою — в напрямку Михайлівки—Калги в обхід Мелітополя. Відповідно до цього командуючий групою військ і командарм 14-ї армії Р. П. Ейдеман видав накази 463 му, 464 му, 465 му стрілецьким полкам і Лівобережній групі радянських військ датовані 6 серпня 1920 р, в якому говорилося: «Настав час розплати з білою гвардією барона Врангеля. Частини нашої армії по всьому лівому флангу переішли в рішучий наступ і противник переслідований нашими частинами, поспішно відступає в загальному напрямку на Мелітополь. Наш протетарський обов'язок є підтримувати частини лівого флангу нашої армії і дружнім натиском переіти всім фронтом в рішучий наступ.»²⁷

Вже 7 серпня 52-а стрілецька дивізія в складі Правобережної групи військ переправилась через Дніпро в районі Олешки (Цюрупинськ)—Корсунський монастир і вже того дня зайняла Олешки, Каховку та інші населені пункти. Частини 154-ї бригади дивізії 9 серпня при підтримці артилерії і бронемашин переішли в рішучий наступ і зайняли хутір Камінний Колодець, що біля тракту Каховка—Чаплинка.²⁸

До кінця серпня 1920 р частини 52-ї стрілецької дивізії вели жорстокі бої з врангелівськими частинами, відстоюючи Каховський плацдарм.²⁹ Спільно з іншими військовими частинами Червоної Армії 52-а стрілецька дивізія завдала ворогові важкою удару і допомогла створити і утримати Каховський плацдарм, а тим самим полегшити наступальні операції Червоної Армії.

Г. С. КРУЧКЕВИЧ

**52-а СРЕЛКОВАЯ ДИВИЗИЯ КРАСНОЙ АРМИИ
(ЗАПАДНАЯ ДИВИЗИЯ ПОЛЬСКИХ СРЕЛКОВ) НА ЮГЕ УКРАИНЫ
(январь—август 1920 г.)**

Резюме

В статье показаны боевые действия 52-й стрелковой дивизии Красной Армии (Западной дивизии польских стрелков) в составе воинских частей Красной Армии против белоарденских войск Врангеля на юге Украины. На историческом материале освещены формы и методы партийно-политической и культурно-просветительской работы среди поляков красноармейцев. Идеиная убежденность польских солдат в победе Советской власти в России и на Украине нашла свое практическое воплощение в совместных боевых действиях с воинскими частями Красной Армии против войск Врангеля на юге Украины в январе—августе 1920 г.

²⁶ ЦДАРА ф. 3859 оп. 2 од. зб. 49 арк. 13, 14, 15, 16 ф. 3856 оп. 1 од. зб. 16 арк. 14, 15.

²⁷ Там же ф. 3860 оп. 1 од. зб. 10 арк. 151.

²⁸ Там же ф. 3858 оп. 1 од. зб. 23 арк. 2 ф. 1458 оп. 2 од. зб. 279 арк. 4 од. зб. 200 арк. 33.

²⁹ Там же, арк. 5.

ДО ІСТОРІЇ СЕРБСЬКИХ ОТРОКІВ XIII—XIV ст

Сербські отроки привернули увагу дослідників ще по над століття тому, але у визначенні їх соціальної природи і досі бага то неясного

Певних позитивних результатів у вивченні сербських отроків XII—XIV ст досягли вже буржуазні вчені. Однак вони обмежувалися переважно визначенням їх юридичного статусу і, залежно від використаних джерел, розглядали їх то як рабів, то як кріпаків.

В тій чи іншій мірі питання сербських отроків торкалися радянські (Л. О. Шаферова, А. З. Нюркаєва, І. С. Достян, Є. П. Наумов, С. П. Боброва), югославські (М. Динич, А. Соловнов) і болгарські (Д. Ангелов) історики.

Однак ґрунтовно проблеми отроків ще не поставлено, не створено на цю тему монографічних досліджень, про сербських отроків згадується лише в загальних працях. А докладне вивчення цієї проблеми протило б багато світла і на історію інших категорій трудящих Сербії.

Наявні джерела і стан вивченості проблеми дають нам змогу у цій невеликій статті розглянути лише деякі аспекти історії сербських отроків XIII—XIV ст, щодо їх походження і еволюції соціально-економічного і правового становища, простежити еволюцію отроків за більш тривалий ніж досі, принаймні столітній період.

Переважає більшість істориків головним джерелом отроків вважає війну і работоргівлю. Ф. Ф. Зигель звернув увагу на зубожіння селян як джерело отроцтва.¹ Останнім часом цю версію про походження отроків підтримав І. Д. Ангелов.² На жаль, ця плідна думка не знайшла достатнього обґрунтування. Звичайно джерела отроків могли бути різні, але зубожіння селян відомих в сербських пам'ятках XIII—XIV ст як «ништиє», «малыи», «сирыи» (і «сираки»), «оубогии», «прокаженные» і т. п. були постійним і важливим джерелом.

Розорені утисками феодалів, нескінченними винами ворожими навалами, голодом, стихійними лихами зубожілі селяни потрапляли в поземельну і особисту залежність від землевласників нерідко на найтяжчих кабальних умовах, на умовах «работниковь» — отроків.³

Масове зубожіння селян було характерне для цього періоду взагалі. Типову картину подано наприклад в описі володінь Хтетовського монастиря св. Богородиці в Верхньому Полозі від 1346 р. Зубожілі селяни Полозького краю «оу гладно време» були змушені продавати обш

¹ Ф. Ф. Зигель. Законник Душана. СПб. 1872. стор. 21—30.

² Д. Ангелов. Аграрните отношения в Северна и Централна Македония през XIV век. София. 1958.

³ Ще Ф. Ф. Зигель зауважив, що отроками ставали ті, що селилися на чужій землі. — Ф. Ф. Зигель. Законник Душана. стор. 24—27.

телі свої землі майже за безцінь — «за вівцю» «за сьиню», «за міх спру» «за міру жита»⁴ Тільки наявністю в Сербському царстві маси злиднених убогих бродяг що загрожувало спокою феодалів, можна пояснити суворі приписи ст 28 Законника Душана яка зобов'язувала єпископів, митрополитів, ігуменів під загрозою позбавлення їх сану, харчувати убогих⁵ котрі постинно товпилися біля папертів

В тяжку особисту залежність потрапляли звичайно і полонені відомі в джерелах XIII—XIV ст як «челядь» В пору безкінечних війн і усобиць населення часто забирали в полон Про «челядь» (полонених) яку дубровчани захопили в Сербії під час війни, говорить наприклад, у договорі Уроша I з Дубровником (1254—1256 рр)⁶ За словами ітописця, під час війни Драгутина і Милутина з Візантією «багато полонених було віддано в рабство землі Сербської а їх багатства захопили вельможі і приближені государя»⁷ Взяті в неволю мабуть, було передусім селян, захоплених в місцях воєнних дій Нерідко населення рятувалося втечею в спокійніші місцевості Такі заняті люди відомі як «чужинці» і як «слободні люди» осідали на землях феодальних вотчин Дуже цікаво, що серед «добровільних» поселенців Хиландра «Оу Липтяни село Словине» Призренської області, в першій третині XIV ст були і «отроци кои соу полюбити црковь Бръзь Прибыхваль Краинко Милень, Прибое ковачь зь шоврами, Стаико, Краиславь, Берое, Добромисль Щимлянинь»⁸

Землевласники були зацікавлені в поселенні «чужих людей» і державна влада сприяла цьому про що часом відомості і щодо маєток донських земель, які з кінця XIII і в першій половині XIV ст входили до складу Сербської держави «И кто доходе изь стоуге земле (чужої — О С) кь светои цркви соуции людие тези земле или е парикь или е влахь или кто либо тоугоземлянинь (чужинець — О С) да си е има цркви»⁹, — говорилося в одній з грамот Милутина від 1293—1302 рр Цікаві уточнення юридичного статусу і походження поселенців дає Георгієвський хрисовул 1300 р «И кога си чловека при селиль игоумень св Георгия отькоудоу либо или изь Гръкъ или изь Сръбльь или господита (крпака — О С), кои есть проводиль 3 годи ща безь господара, или село населити, все то милостью кралевства ми даровахь и записахь вечно оу хрисовоуль сы новы»¹⁰

Слід зауважити, що термін «слободні людие», як і термін «полюбили» не завжди виражає прямий зміст і потребує конкретного роз'яснення Навряд чи могли поселитись на вигідних умовах «слободні людие изь Гръкъ» (10 родин) які прийшли «на црковноу землю при светомь крали (Милутини) кьди пленише Тоурци Анатолию», бо і через третє століття в документі вони згадуються з такими церковними людьми як «робь Почръня робь Цоукаля Преде свирьць (волинщик)

Хроусе слепць (сліпий жебрак)» Всі ці люди, що належали монастирю св Миколая на р Пшні під Козлем Скопльської області 1353 р були передані митрополиту Сербському Якову на правах повної баштини тобто, напевне, як отроки¹¹

⁴ Візантійський часопис (далі — ВВ) 1915 т XIX приложение стор 484—489

⁵ Законник цара Стефана Душана Уредно Н Радојчић Б 1960 стор 46

⁶ Законски споменицы српских држава средњега века Прикупио и уредно С Новаковић Б 1912 (далі — ЗС) стор 153

⁷ ВВ стор 426—433

⁸ Там же стор 453 ЗС стор 422 486 Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosniae Ragusinae Ed Fr Miklosich Viena 1858 стор 123 (далі — MS)

⁹ MS стор 60

¹⁰ ЗС стор 617

¹¹ Там же стор 702—704

Питання про джерела сербських отроків і їх соціальну еволюцію в XIII—XIV ст тісно пов'язане із загальною проблемою розвитку феодалної вотчини в Сербії проблемою робочої сили для вотчин. Джерела засвідчили постійне прагнення землевласників збільшувати число залежних селян. Протягом століття починаючи з Владислава королівська влада видає постанови про поповнення числа меропхів (париків) за рахунок інших категорій залежних людей — одружених синів меропха, влахів сокальників, попів¹² та ін. Важливим резервом робочої сили для вотчин були отроки. Колишні домашні слуги, мешканці панських дворів вони дедалі частіше ставали «робітниками» і їх залучали до основних сільськогосподарських робіт.

Вцілілі джерела XII—XIV ст свідчать що в деяких вотчинах Сербії, а особливо в македонських землях кількість отроків була досить значна. Так у володіннях Хиландарського монастиря в с. Словине (біля Липляні) 9 з 23 селян були отроки¹³ значну частину населення становили отроки в селах Вранянських метохій¹⁴. Працю отроків швидко використовували також у володіннях Банського Дечанського та інших монастирів. Але основна маса отроків напевне належала іосударям і властелям («отрок властельський» ст. 44 Законника Душана), які були основними дарителями отроків і для церковних вотчин. Властелі іноді населяли отроками цілі села. Так воевода Нікола населив своїми отроками багато сіл в Кончанських метохіях Брегалницької області, потім переданих Хиландарю¹⁵.

Для визначення соціальної еволюції сербських отроків XIII—XIV ст дуже важливо виявити їх місце у виробництві феодалної Сербії. Буржуазні історики ігнорували це питання. Тільки дехто як Ф. Зигель і М. Влаїнац подавав сумарні докази наявності в отрока майна, але як юристи вони розглядали це з погляду юридичного статусу отрока.

Певний крок на шляху вивчення соціальної еволюції сербських отроків зробили радянські історики. Заслуговує на увагу наприклад стаття Е. П. Наумова «До історії категорії селян в Сербії, Македонії і Зеті в XIV ст», в якій в загальному плані порушено і питання про еволюцію та локальні особливості отроків у Сербії та македонських землях. На думку Е. П. Наумова в Сербії отроки — кріпосні дворові селяни, холопи, вони не мали землі і обслуговували землевласника. Але наприкінці 40-х і 50-х років XIV ст набула дальшого розвитку тенденція до зближення отроків з меропхами, а з часу видання «Законника» чітко визначилась тенденція до нівелювання основних категорій селянства. В Македонії отроки наближались до париків, мали своє господарство, їх повинності були обмежені¹⁶. Однак висновки Е. П. Наумова про еволюцію отроків не ґрунтуються на достатніх джерелах і потребують значних уточнень.

Наявні джерела дають змогу простежити еволюцію сербських отроків з більш давнього, ніж XIV ст, часу. Цей процес можливо його початок якоюсь мірою вже засвідчений в типіку Сави (рубіж XII—XIII ст). Знаменно що Хиландарсько-Студеницький типік забороняє використовувати отроків — «робітників» як домашніх слуг для особистого слугування монахам у келіях, бо, мабуть, тепер їх місце було

¹² ЗС стор 590, 627, 651. Споменик IV стор 6.

¹³ ВВ стор 453, 486.

¹⁴ ЗС стор 414—415.

¹⁵ Там же стор 445. А. Солов'єв. Кончански практик САН кн 44. ЗРВИ кн 3 Б 1955 стор 86, 87.

¹⁶ Е. П. Наумов. К истории категории крестьянства Сербии, Македонии и Зеты в XIX в. — «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы» Вильнюс 1965 стор 101, 102, 104—106.

серед «работниковъ» «в метохиях монастырских селъ»¹⁷ На це указує і аграрноправовий «закон людемъ црковнымъ св Симеуна и св Саве», частково відтворений у Георгієвському хрисовулі 1300 р і в одній із грамот Душана (біля 1331 р)¹⁸ Можливо такими «работниками» були і туди яких Сава 1233 р подарував монастиреві св Миколая названі як «свршени работници»¹⁹

В ході розвитку феодального ладу становище отрока повинно було змінитись Коли в ранні середньовіччя з його яскраво вираженою багатокладною економікою наявністю рабів отрок міг бути слугою в панському дворі то в період розвинутого феодалізму (кінець XII—XV ст) коли в Сербії певною мірою зростало і зміцнювалось феодальне землеволодіння встановлювались монополії феодалів на земельну власність і досягла значного розвитку феодальна вотчина основними виробниками були феодально залежні селяни меропхи (в македонських областях — парики) сокальщики отроки і влахи²⁰

За цих умов становище отрока повинно було змінюватись корінним чином Дуже цікаві відомості про майнове становище отрока знаходимо в договорі Уроша із Дубровником від 1253 р (підтвердженого Милутином в 1308 р) що відтворює «законъ оу Бръскове от ись прьва» про «лоудь (капосного) отрока» і «дегика» Цитуємо «Оу кога се обрете тоудь отрокъ тере що комоу испакости да оу томъ господара не ишоу нь спишоу кривьца Ако ли кривь оучини детикъ да га пода господарь аколи га не пода да плати господарь враждоу како и саси плакяю»²¹

У випадках «що комоу испакости» (отрок) приписувалось щоб сам отрок, а не його пан відшкодував втрату але якщо отрок (детикъ) вчинить вбивство («крвь оучини»), то в цьому випадку пеню («враждоу») сплачував пан якщо не бажав його видати Отже, документ містить хоч і посередні але важливі відомості про майнове становище отрока

Категоричні приписи постанови про те щоб отрок сам а не його пан («господарь») відшкодував завдану комусь матеріальну втрату («испакостити»), стануть зрозумілі лише в тому разі, якщо припустити, що отрок володів майном а можливо мав і особисте господарство та наділ землі з якого жив і відшкодував завдану шкоду тобто міг самостійно ним розпоряджатись

Та обставина, що постанова вимагала від отрока сплати пені за завдані матеріальні збитки купцеві, а за вбивство яке вчинив отрок («детикъ»), відповідав його пан дає підстави припустити що отрок на цей час звичайно володів певними матеріальними засобами і був в тяжкій особистій залежності від феодального землевласника

Посередні відомості постанови 1253—1308 рр, на підставі яких допускаємо наявність в отрока майна а можливо и господарства та на ділу землі, мають більш конкретне підтвердження в постановах Свято استفанського (1313—1318) та Дечанського (1330—1335) хрисовулів де йдеться про обов'язок отрока як і попа дяка і кожного майстра та інших «работниковъ» тобто кожного, «хто землю держить» обробляти панський виноградник у визначений строк («до паски»), за порушення якого винуватця карано штрафом в розмірі одного вола («воль да оупаде»)²² У володіннях Банського і Дечанського монасти

¹⁷ ЗС стор 361 364 368

¹⁸ Р Грујић Три хиландарске повелье — Зборник за историју Јужне Србије и суседни области Скопље 1936 стор 21 24 26 MS стор 123

¹⁹ ЗС стор 577—578

²⁰ История южных и западных славян Изд во Московскою ун та 1969 стор 35

²¹ ЗС стор 162

²² ЗС стор 626 650 Светостефанска хрисовульа Изд Л Ковачевић — Споменик СКА IV Београд 1890 стор 6

ів отрок працював на збиранні врожаю, на косовиці і збиранні сіна та інших невідкладних роботах а також на будівництві міст («и гради граде») і ремонті монастирських будов в разі пожежі²³

Для з'ясування майнового становища отрока вельми цікавими є приписи Дечанського хрисовула про порядок харчування отрока під час виконання панщини якщо отрок сам іде на роботу тобто виконує звичайну панщину, то повинен харчуватися зі свого дому («да се одь коуке храни») Але постанова спеціально застерігає і якщо отрок су проводить монаха на церковних роботах чи ігумена в дорозі, то одержує харчі від обителі²⁴

Отже у володіннях Дечанського монастиря як, напевне і Банського, отрок жив окремим своїм домом (коукя), держав землю і мав своє тягло і реманент, що давали йому засоби для прохарчування сім'ї і для виконання феодальних повинностей

В цей же час свої засоби виробництва — тягло і реманент — мали і отроки Вранянських метохій, що жили в трьох селах — Горні і Долні Врані і Собіна (Південно Східна Сербія) напевне як сусіди меропхів За «Закономь людємь црковнымь», що його склали монахи і жупан Малюшат ще в часи намісництва Душана в Зеті («кьда не бєхь кратємь», тобто до 1331 р), і згодом підтвердив король Душан (до 1346 р)²⁵, отроки і меропхи згаданих сіл повинні були засівати монастирські поля меропхи — по 100 коблів під озими і ярові, а отроки — по три дні озими і ярові, четвертий день ті і ті працювати без бою тобто разом з усіма селянами²⁶

У Вранянських метохія отроки, як і меропхи, також вирощували льон, збирали його мочили і привозили на панський двір але звичнялись від типання його три рази на рік на значні свята вони доставляли на панську садибу дрова, а, крім того, у випадках приїзду єпископа доставляли дрова, скільки потрібно²⁷ Отже, вже в першій третині XIV ст сербські отроки своїм майновим становищем і обов'язками щодо вотчини значно наблизилися до меропхів

Для з'ясування поземельних відносин отроків у македонських областях важливі відомості дає грамота Милутина (1300 р) на ім'я хіландарської келії св Петки в Тморанах Скопльської області, котрою король «приложив цїи келїї землі і церковних людєи», в числі яких поіменно перелічені 15 родин отроків і 33 — париків

Келії були передані різного роду орні землі, серед яких 26 величарів що напевне, належали парикам, і, крім того, ділянки землі площею 15 коблів, «100 коблів на 4 места», 300 великих (подвійних) коблів а також ліс, в якому дозволялось церквним людем, тобто і парикам, і отрокам, робити «лази» — ділянки під ниви²⁸

На прикладі отроків підграддя Штипа є можливість простежити основну лінію господарської і соціальної еволюції отроків в македонських землях кінця XIII—першої половини XIV ст Ось їх історія 1293—1302 рр Милутин передав Хиландару церкву архистратига Михайла «ниже в Шипоу градоу», а також «место оу Шипоу градоу или дворнища или воденичье или винограде или нивне И прида кратєвство ми церкви архистратигоу одь подградия щипьского Н (50) люди (по іменню перелічені) И тргь щипьски и законь подьградню кои соу от

²³ ЗС стор 625—650

²⁴ Там же

²⁵ MS стор 122

²⁶ ЗС стор 414—415 MS стор 122

²⁷ ЗС стор 414—415

²⁸ ЗС стор 392

році сь коньми (вказана норма), а бес коней (указана норма)²⁹ 1328 р грамота Стефана Дечанського відзначала «оу Щипоу градоу 50 коукь (дворів) і заселькь Карбиньць»³⁰ 1334 і 1348 рр документи відзначили «цркъвь Архангела в Щипоу оу градоу, Н (50) стаи сь людьми и с правинами и сь воденицами и сь виногради»³¹

Отже отроки підграддя Щипа осаджені на землю на рубежі XIII—XIV ст протягом першої половини XIV ст стали володільцями своїх дворів, тягла, реманенту, своїх стасів — наділв землі тобто стали звичайними землеробами париками Темпи соціальної трансформації отроків підграддя Щипа справді вражають, таке стрімке перетворення їх у звичайних кріпаків стало можливе безперечно, тільки на кінцевому етапі історії отроків На господарську і соціальну еволюцію отроків у Македонії (а можливо і в Сербії), мабуть, впливала давня візантійська правова традиція про тридцятилітній термін осідлості землеробів Однак їх можна зрозуміти тільки тоді, коли взяти до уваги тривалий процес поселення отрока на землю, заведення особистого господарства і наділв землі, безперечно, мало значення и те, як довго отрок сидів на своєму наділі землі в єдинні з меропхами сільських общини Саме за таких соціально економічних умов відбувалось злиття обох цих категорій в єдину масу кріпосного селянства Джерела дають підставу вважати, що цей процес був тривалий, і початок його, мабуть, иде з XIII ст

Поданих відомостей, звичайно, не досить для остаточних висновків, вони дають змогу лише простежити загальну лінію соціально економічного розвитку отроків до середини XIV ст

Підсумок столітнього розвитку поземельних відносин отроків і меропхів у Сербському царстві на середину XIV ст підводить Законник царя Стефана Душана 1349—1354 рр «отроки і меропхи, котрі сидять разом в одному селі, всяку плату, що припадає на село, хаи платять разом, по числу робітників («на люди»), і як платять і виконують роботи, так хаи і землю держать» (інтерпретація моя — О С)

Отже, ст 67 Законника умовою держання землі і для отроків, і для меропхів ставить виконання певних плат і повинностей незалежно від їх станової належності Уявлення про зближення володільчих прав на землю меропхів і отроків дає і ст 174 Законника, за якою меропх розпоряджався своєю баштиною остільки, оскільки з неї забезпечувалось виконання повинностей на користь землевласника (господаря)

Інакше кажучи, Законник зафіксував глибокі зміни, що сталися не тільки в житті отроків а и інших верств залежного населення Отже процес так званого нівелювання³² не можна уявляти як односторонній, що зачепив тільки отроків, не був він, звичайно, прямим і поступальним, прямолінійним, на його розвиток впливали різнодієві сили опір селянства натиску феодалів, традиції феодального закону весь уклад життя феодального суспільства Але сам цей процес був закономірним наслідком розвитку феодального способу виробництва і цілком відповідав його економічним принципам «Могутність феодальних панів, як і всяких взагалі суверенів, визначалась не розмірами їх ренти, а числом

²⁹ ВВ стор 397—398 ЗС стор 402 МС стор 62—63 Дж Данічич в зв'язку з цим зауважує «отроками зветься ті самі котрі вище названі людьми» Даничич Речник т 2 Б 1863, стор 256

³⁰ ЗС стор 399—400

³¹ ЗС стор 422

³² Аналогічні процеси відзначають щодо Візантії Б Т Горянов Позднєвизантійський феодализм М 1962 стор 208—224 К В Хвостова Аграрно правовые отношения в Византии XIII—XIV вв — В кн «История Византии» в 3 х томах т 3 М 1967 стор 104 щодо Болгарії Л В Горина Социально экономические отношения во Втором Болгарском царстве (XI I—XIV вв) Автореферат канд дис М 1966 стор 9 11 щодо Росії Е И Колычева Холоство и крепостничество (конец XV—XVI вв) М «Наука» 1971 стор 118 242

іх підданих, а це останнє залежало від числа селян, які ведуть само-
стійне господарство»³³

Цими принципами керувалася і сербська властела на шляхах
посилення своєї економічної могутності і політичного впливу. Тому то
і після видання Законника властела, природно, не пропускала нагоди
збільшити число своїх підданих завдяки оселенню отроків. Цінні відомості
про це дає грамота царя Уроша від 1366 р. на ім'я Хиландара, котрою
ци обителі передано володіння Кончанських метохій монастиря св. Стефана
в Брегалницькій області (Македонія). Цей монастир був створений відомим
сановником Стефана Душана, великим воеводою Ніколою Станевицом.
Незадовго до того воевода посадив своїх отроків в багатьох селах серед
яких згадано і «село, где сидель Доброслав Карьбикъ» і «село, где сидель
Костадинъ» і «села ина мала голема кгде есть посадиль воевода отроке
свое ныне»³⁴, — сказано в грамоті царя Уроша. Конкретні дані про
землекористування отроків Кончанських метохій знаходимо в
недавно опублікованому Кончанському практику 1366—1367 рр.³⁵,
що являє собою уривок опису чотирьох сіл — Кончи, Лубниці, Трескавца
і Сеништ, в якому частково описані люди, нерухоме майно і
повинності селян. Тут в с. Лубниця «сидель Краиславъ на жребе
црковне», тобто на наділі панської землі (*terra dominicata*) йому ж
напевне, належали «Краиславовъ требежъ на гребне» і «Краиславовъ
требежъ при Михаиле» (требежъ — розкорчована ділянка), а також
«Краислави градине (фруктове насадження) 2 присада (новонаса-
дження) и 2 чръници (шовковиці), и орахъ и 2 при сада и крушка
и 2 оскороуши (горобина) Згадані «и оу Кончищъ планъ 7 коукъ
и отрокъ Драгосавовъ» (він же «и кепалие Драгосава человекъ»)³⁶.
В с. Трескавецъ був цілий комплекс, де поселилися отроки Новака
— «селище Новаков отрочко, освень Трескавца». Цікава подорожниця
«що е съ оне стране Лоукавице, този е било все Новаково разве
на томзи поли п а р и ч к о»³⁷, тобто «селище отрочко» протистав-
лене «полю паричко».

Але таке протиставлення ділянок отроків і париків скоріше є ви-
нятком, бо, як правило, наділи отроків і париків тут були перемішані.
В межах села Конча, наприклад, був «требежъ отрока Новакова, конь
млина воеводина», а «подъ воденицоу воеводиноу, подъ Охрчевими
коукьями» був «стольпъ (лан) воевондильнъ кои Охръчь дръжи и Лоука»
і «стльпъ кои дръже Охръчь и Драго»³⁸. Численні «требежи» селян,
розкидані в усіх селах і дивовижно перемішані, свідчать про різночасове
поселення отроків і про інтенсивне заселення сіл Кончанських
метохій. Краислав, наприклад, що жив у с. Лубниця, мав два «требежи»
в земельних володіннях селян с. Конча, тоді як в самій Лубниці
було 6 «требежей», при цьому деякі з володільців не мешкали в цьому
селі.³⁹ В Кончанських метохіях новопоселені отрок, мабуть, до певного
часу не набував володільчих прав на свій наділ, рівних правам париків,
і тільки сидів на чужій землі коли минав час давності, поселені отрок
ставав старожилом звичайним держателем париком. Кончанським
практиком обмежуються відомості про отроків як землеробів. Надалі
отроки зливаються з іншими категоріями і виступають уже під загальною
назвою «люди», хоч вона і не усуває градації.

³³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори т. 23, стор. 678.

³⁴ ЗС, стор. 444—445.

³⁵ А. В. Солов'єв. Кончанский практик. САН, кн. 44. ЗРВИ, кн. 3, Б, 1955, стор. 83—109. Е. П. Наумов. Селаните, стор. 54—65.

³⁶ А. В. Солов'єв. Названа праця, стор. 86, 88, 89.

³⁷ Там же, стор. 88—89.

³⁸ Там же, стор. 89.

³⁹ Там же, стор. 88—89, 90.

Наші джерела дозволяють простежити лише загальну лінію розвитку форм експлуатації отроків. Важливим джерелом в цьому питанні є «закони людемь црковнымь», котрі подано в деяких пам'ятках XIII—XIV ст.

Уже «Законь людемь црковнымь св Симеуна (Немані) и св Саве» (кінець XII ст) приписував залежним людям, серед яких могли бути і отроки, «работать цркве, що имь повелева икономь»⁴⁰

Уперше чітко визначають повинності сербських отроків тільки документи з початку XIV ст. Так, «Законь людемь црковнымь» Свято-стефанського хрисула (1313—1318) на ім'я Баньського монастиря приписує отроку передусім землеробські роботи: по одному дню копати виноградник, і напевне, разом зі всіма селянами косити сіно, сушити його і складати в копиці, а якщо сінокос був далеко, то отроки зі всіма людьми працювали на збиранні сіна три дні, так само три дні вони збирали врожай («А насерпице всакь да жне три дњи»), звозили хліб у стоги, але «законь» звільняв їх від обмолоту хліба («да не връхоу»)

Отрок брав участь у бідбі по оранці на зяб («А бідбе не плоугь мьть»), боронував сів, збирав урожай з посіяного, тобто весь господарський цикл робіт відбувався за участю отрока. Слід при цьому зауважити, що «законь» визначав лише надзвичайні землеробські роботи оранку, сівбу, збирання врожаю, сінозбирання, що не терпіли прогаєння. Зрозуміло, що отрок, як і меропх, брав участь в багатьох інших «звичайних» роботах. Крім того, отрок був зобов'язаний супроводжувати ігумена в дорозі, тагодив монастирські будови на випадок пожежі.⁴¹

Близькі до баньських, але трохи видозмінені повинності виконували отроки і в Дечанських метохіях в перші половини 30-х років XIV ст. «Законь метохиямь црковнымь» Дечанського хрисула визначає не тільки повинності отрока, але і порядок його харчування під час виконання.⁴² Ще з більшою точністю визначені повинності отроків у Вранянських володіннях Хиландара.⁴³

Аналогічні закони видавались і в македонських землях. Уже згадані «Законь подградію Щипа» дуже чітко визначав норми повинностей для безкінних («бес коней») і кінних отроків. Останні мали і спеціальні обов'язки — супроводити ігумена в дорозі, а за те звільнялися від візницької повинності.⁴⁴

В міру того, як зміцнювалися права отроків на їх земельний наділ, змінювалися і їх обов'язки щодо власника землі. Ст. 67 Законника визначає отрокам і меропхам їх повинності виконувати роботи і платити податки залежно від величини їх держання. Але величина повинностей, мабуть, залежала і від господарського забезпечення отрока. Так, у володіннях Кончанських метохій отроки, що корчували ліс під ниви і господарські будови, не могли виконувати всі повинності. Ось чому для них «практик» передбачає зменшені повинності («две коуки а една работа» і навіть «три коуки а една работа»). Але це не було прагнення полегшити становище церковних селян, як гадає А. Солов'єв.⁴⁵ Землевласники вміли надолужувати введенням додаткових

⁴⁰ ЗС стор 621. Р. Грујић. Три хиландарске повелье — Зборник за историју Јужне Србије и суседни области Скопље 1936, стор 24—26. Див також стор 6.

⁴¹ ЗС стор 626.

⁴² Там же стор 650.

⁴³ Там же стор 414—415.

⁴⁴ ВВ стор 398.

⁴⁵ А. Солов'єв. Названа праця стор 85, 86, 95, 103. Е. П. Наумов вважає, що зменшена норма у зв'язку з їх сторожевою службою. Див. Е. П. Наумов (аланите) стор 64—65.

панщин безплатних і обов'язкових для всіх селян, зокрема для отроків так званих «помочів» («бедба») ⁴⁶ В І Ленін вказував на повну залежність кріпосного селянина від поміщиків, «які володіли землею» Ось чому наділення селян землею було джерелом і умовою експлуатації, тому що «безземельний, безкінний, безгосподарний селянин — не придатний об'єкт для кріпосницької експлуатації» ⁴⁷

На підсумок слід сказати що вже з середини XIV ст для всіх церковних людей визначали єдині повинності обов'язкова дводенна панщина була введена у володіннях Хиландарського і Архангельського монастирів ⁴⁸ Єдину для всіх меропхів дводенну щотижневу панщину в усьому Сербо Грецькому царстві вводив і Законник Душана 1349 р (ст 68)

Розглянуті відомості про отроків в Сербії і македонських областях XIII—XIV ст засвідчують феодальний характер експлуатації За майновим становищем, за формами експлуатації, за загальними умовами життя сербські отроки становили одну з категорії феодально залежних селян Всі ці умови з плином часу змінювались а водночас мінялось і правове становище отроків, і знову таки в напрямку зближення отрока і меропхва тих і тих судив вотчинний суд, ті і ті були підпорядковані вотчинній адміністрації

Слід звернути увагу на ту обставину, що важким було не тільки становище отроків, дуже погіршувалось, особливо на час видання Законника, і становище всієї маси селянства переслідування збілого меропхва (парика) і насильне повернення ного пану, ліквідація урочних літ і закріпачення, заборона сербам збиратися на собори обмеження прав на одруження — це незаперечні свідчення того, що меропхви втратили особисту волю і наближались до становища отроків

А Х СОКОЛОВСКИЙ

К ИСТОРИИ СЕРБСКИХ ОТРОКОВ XIII—XIV ВВ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы истории сербских отроков — «работорников» их происхождение и социально экономическая эволюция

До конца XII в отроки — это патриархальные дворовые слуги близкие к рабам Но уже с конца XII в обнаруживается тенденция к ограничению использования отроков в качестве домашних слуг и использованию их труда в сельскохозяйственном производстве феодальных вотчин С начала XIV в источники свидетельствуют об осаживании отроков на землях феодальных собственников обзаведении отроков личным хозяйством (коукя) рабочим скотом и инвентарем Осаживание отроков переходило в село их совместная жизнь в единой с меропхами сельской общине — все это способствует постепенному превращению отрока в обычного крепостного

⁴⁶ Див М Влаинац Бедба и заманица као мобарска и кулучарска работа у Срба средног века Гласник СНД т 2 Скопје 1926 стор 51—52

⁴⁷ В І Ленін Твори вид 4 е т 29 стор 429 т 15 стор 64

⁴⁸ Гласник друштва српске словесности тн 15 Б 1862 стор 305 Хрисовуля царі Стефана Душана којом оснива монастир Архангела Б 1862 стор 44 ВВ стор 518 — «Законь метохии хиландарскои» 1348 р

ІСТОРІЯ МОЛОДІЖНОГО РУХУ В БОЛГАРІЇ

История на младежкото революционно движение в България
София «Народна младеж» 1971

Наукова література з історії революційного руху в Болгарії в новітній час поповнилась нещодавно новою колективною монографією в якій вперше порівняно докладно просліджено розвиток соціалістичного і комуністичного молодіжного руху від перших сутічок молодих робітників з капіталізмом у 80-х роках XIX ст до наших днів. Наукова вагомість книги особливо зростає в зв'язку з тим що майже всі члени авторського колективу (над книгою працювало 10 авторів) відомі болгарські історики які в минулому виступали із спеціальними монографічними творами з проблем революційного молодіжного руху¹. Але нова праця є не просто зведенням минулих публікацій у скороченому варіанті. У процесі її підготовки автори збрали нові дані, поглибили аналіз певних явищ і створили струнку єдину монографію. Безперечно заслуга в цьому належить відповідальному редактору книги та одному з авторів Добрину Мічеву.

Дослідження створено на підставі багатого архівного матеріалу. Автори використали найцінніші фактичні дані і матеріали з фондів Центрального партійного архіву при ЦК БКП, Центрального державного історичного архіву, Архіву Міністерства внутрішніх справ, окружних архівосховищ. Широко залучені і друковані джерела — праці керівників БКП і діячів молодіжного руху, статистичні щорічники преси. Ефективно використані спогади багатьох революційних борців.

Досить солідна база джерел та вдумливі їх аналізи дали змогу авторському колективу досягти успіху. У праці показано основні етапи розвитку революційного молодіжного руху, охарактеризовані особливості кожного з них, окреслені і успіхи у революційній мобілізації молодих робітників, селян, студентів та учнів і властиві певним етапам недоліки і помилки в молодіжному русі.

Автори переконливо показали наявність у болгарської молоді яскравих революційних традицій пов'язаних ще з епохою національно-визвольної боротьби проти турецького феодального гноблення. Цікавою з цього погляду є оцінка одного з перших дослідників історії Болгарії К. Іречева яку наводять автори. В 1879 р він писав що вся болгарська молодь «червона» (стор. 20). Ці традиції вміло використовувались для патріотичного і революційного виховання молоді.

У дослідженні широко висвітлюється розвиток організаційних форм руху трудящої молоді починаючи з учнівських соціалістичних гуртків і студентських товариств 80-х років XIX ст. Автори показують як поступово поширювався вплив пролетарських і соціалістичних молодіжних організацій, збільшувався їх кількісний склад, виникали умови для створення єдиної молодіжної спілки в національному масштабі. У книзі докладно висвітлено такі поворотні моменти в розвитку революційного молодіжного руху як створення Союзу робітничої і соціал-демократичної молоді (1912 р) його перетворення на Болгарський комуністичний молодіжний союз (1919 р) виникнення Робітничого молодіжного союзу як форми легальної діяльності.

¹ Див. наприклад праці членів редакційної комісії Добрин Мічев (у спів-авторстві з Ст. Колевим) «Борьба на народното студентство начело с Българския общонароден студентски съюз БОНСС 1930—1944» (София 1960), Цветана Тодорова «Първите стъпки на младежкото революционно движение в България» (София 1960), Илчо Димитров «Николай Генчев. Изграждане на единен младежки съюз в България (1944—1947)» (София 1964) та ін.

підпільного комсомолу в умовах фашистської диктатури (1928 р) та ін В усіх розділах показано чисельне зростання і соціальний склад молодіжних спілок

У монографії є багатий матеріал який характеризує специфіку партійного керівництва рухом трудящої молоді на різних історичних етапах Автори переконливо показують що з самого свого виникнення партія тісних соціалістів з довірям і вимогливістю ставилась до молодого покоління піклувалась про ідеїну чистоту і організаційне зміцнення молодіжних організацій З цього погляду цікавим є той факт що на установчій конференції Союзу робітничої соціал демократичної молоді ЦК партії представляв Г. Димитров який вітав конференцію і був обраний до складу Центрального керівництва (стор 57)

Авторський колектив приділяючи головну увагу пролетарському молодіжному рухові в той же час характеризує специфічні форми і наслідки роботи серед інших верств населення Цікавим є дослідження руху учнівської молоді та студентства У книзі докладно розповідається про створення Болгарського загальнонародного студентського союзу в 1930 р про значення цієї організації у налагодженні тісних зв'язків БКП і комсомолу з масами Значну увагу приділено дитячому комуністичному рухові

Однією з найкращих сторінок цього видання є ретельний аналіз міжнародних зв'язків революційного молодіжного руху Мова йде зокрема про участь болгарських представників у міжнародних юнацьких соціалістичних конференціях до першої світової війни про участь у боротьбі за створення міжнародного молодіжного об'єднання про діяльність болгарського комсомолу у КІМі про його діяльність з боротьбою трудящих інших країн Дуже цікаві сторінки що розповідають про виступи молодих робітників селян учнівської молоді Болгарії на підтримку Радянської держави Автори показують як партія і комсомол виховували у молоді любов до країни Жовтня як вони роз'яснювали миролюбну зовнішню політику СРСР успіхи соціалістичного будівництва викривали агресивні дії імперіалізму і закликали трудящу молодь не допустити залучення Болгарії до війни проти СРСР Наводяться цінні свідчення про допомогу жителям Поволжя в 1921—1922 рр

У монографії є докладні а часто і нові дані про участь молоді у збройній боротьбі проти фашизму і капіталізму Великий розділ (стор 154—177) присвячено героїзму юнаків та дівчат у Вересневому повстанні 1923 р Це докладніше розглядається участь молоді у збройному опорі фашизму в роки другої світової війни Робітничий молодіжний союз (у передвоєнні роки відбулось злиття Болгарського комуністичного молодіжного союзу і Робітничого молодіжного союзу у єдину організацію) оцінюється як перший помічник партії у боротьбі проти фашизму Мова йде про боротьбу у партизанських загонах і боєвих групах про роботу в армії акти саботажу і диверсії участь у збройному повстанні у вересні 1944 р

Дуже важливою проблемою яка висвітлюється в багатьох розділах праці є згуртування молоді яка брала участь у дрібнобуржуазних і соціал реформістських організаціях до єдиного фронту з комсомолом для спільних виступів проти реакції фашизму Автори аналізують боротьбу за антифашистський фронт молоді в середині 30 х років коли вдалося досягти угоди про співробітництво комсомолу з низкою некомуністичних молодіжних організацій у декількох спільних кампаніях національного масштабу У нових умовах народно демократичної Болгарії рух за єдність виявився у боротьбі за створення єдиної організації трудящої молоді яка як показують автори мала складний і суперечливий характер але увінчалась успіхом наприкінці 1947 р

В останніх розділах книги подано матеріал про участь молоді та її авангарду — Димитровського союзу народної молоді (з 1958 р Димитровського комуністичного союзу молоді) у будівництві соціалістичного суспільства боротьба за перевиконання народногосподарських планів за кооперування сільського господарства робота в справі патріотичного трудового міжнародного виховання підвищення загальноосвітнього культурного рівня і виробничої кваліфікації Коротко розглянуто і міжнародну діяльність комсомолу

Водночас привертає увагу факт що останній розділ книги який охоплює історію болгарського комуністичного молодіжного руху від історичного квітневого пленуму

ЦК БКП 1956 р до наших днів значно бідніший фактичним матеріалом і висновками схематичніший ніж інші розділи

Слід зазначити і деякі інші недоліки цієї монографії. Окремі періоди історії молодіжного руху висвітлено не досить повно. Так нерозробленість питання не дала змоги висвітлити діяльність Союзу робітничої соціал-демократичної молоді і участь юнаків та дівчат в класовій боротьбі в роки першої світової війни. Цьому важливому питанню присвячено лише один невеликий абзац (стор. 71). У деяких розділах дуже багато матеріалу загальноісторичного характеру. Є різниця у доборі обсягу матеріалу способами викладу в окремих розділах.

У такому значному творі як ця монографія добре було б дати історіографічний нарис особливо важливий в зв'язку з тим, що досліджень з історії болгарського молодіжного руху багато.

Всі ці зауваження і побажання ні в якому разі не знижують значення даного ґрунтовного дослідження. Тут вперше комплексно висвітлено історію революційного молодіжного руху в братній Болгарії. Нова праця є ще одним свідченням успішного розвитку болгарської марксистсько-ленінської історичної науки.

Г. И. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ 7-ї ЛУЖИЦЬКОЇ ПІХОТНОЇ ДИВІЗІЇ

Станіслав Гач 7-а піхотна дивізія. Видавництво Міністерства Національної оборони Варшава 1971. Stanisław Gac «7-a dywizja piechoty» Warszawa 1971 s. 361

Книга складається з п'яти розділів, має також перелік найважливіших посад дивізії та осіб, які займали ці посади, додаток, що складається з 24 документів, список використаних архівних документів і матеріалів. Робота добре ілюстрована схемами боєвих дій частин дивізії, фотокопіями знімків командирів та політпрацівників груп офіцерів та солдатів деяких підрозділів. На великому документальному і фактичному матеріалі автор показує, як на визволених радянськими військами та 1-ю польською армією землях Польщі в 1944 р. утворювались частини 1-го з'єднання Війська Польського. Цілком справедливо Ст. Гач підкреслює, що виконання такого важкого завдання як формування частин 1-го з'єднання 2-ї армії в стислі строки стало можливе тільки завдяки всебічній допомозі Радянського Союзу в забезпеченні боєвою технікою, зброєю, спорядженням, завдяки тому, що восени 1944 р. в польську армію відряджено радянських офіцерів (стор. 14).

Формування 7-ї піхотної дивізії автор ділить на два етапи. Труднощі і складність організаційного періоду зазначає Ст. Гач, виявлялись не тільки в нестачі матеріальних засобів, вони були викликані також ворожими діями агентури польського емігрантського уряду, який спочатку намагався зривати призов до армії, а коли це не вдалося, то почав організовувати масове дезертирство військовослужбовців з частин Війська Польського. В зв'язку з цим Ст. Гач вперше в польській військовій історичній літературі глибоко аналізує причини спровокованого агентами Армії Краювої виводу солдатів із піхотного полку в ніч з 12 на 13 жовтня 1944 р. з розташування частини. За цю ганебну подію особового складу 31-го полку 7-ї дивізії Головного Командування Війська Польського розформувало 31-й полк і замість нього був створений 37-й піхотний полк (стор. 40—41). Завдяки рішучим діям Головного Командування Війська Польського ворожа діяльність реакції була викрита, а її агентура, що пробралась в армію, знешкоджена.

Формування 7-ї піхотної дивізії було завершено в січні 1945 р. в її склад ввійшли 33, 35, 37-й піхотні полки, 38-й полк легкої артилерії і окремі підрозділи спеціального призначення. На цей час в дивізії було 682 офіцери, більшість з них поляки, 9705 солдатів і молодших командирів (стор. 71). Підготовка частин і окремих підрозділів закінчилась наприкінці січня 1945 р. навчанням на тему «Наступ піхотної дивізії на підготовлену оборону ворога».

У другому розділі «Передислокація 7-ї піхотної дивізії на фронт» йдеться про період з 28 січня по 10 квітня 1945 р. За цей час дивізія зробила марш в загальній кількості до 1100 км в складі 2-ї армії, яка до третьої декади березня знаходилась в підпорядкуванні 1-го Білоруського фронту та забезпечувала своїми військами прикриття правого його флангу, займаючи оборону в Західному Помор'ї. Як зазначає Ст. Гач, за цей час командування підрозділів частин і дивізії набуло досвіду керівництва особовим складом, загартувався в умовах похідного життя.

В третьому розділі розглянуто участь 7-ї дивізії в Лужицькій операції другої армії. Автор дослібно висвітлює боєві дії батальйонів і полків дивізії при форсуванні Нісси, Лужицької та прориві оборони ворога. З 16 по 19 квітня дивізія зламала глибоко ешелоновану оборону фашистських військ на ділянці фронту і просунулась вглиб до 35—40 км, знищивши і захопивши багато живої сили і техніки ворога.

Четвертий розділ висвітлює участь 7-ї дивізії в Празькій операції 2-ї армії, Війська Польського в складі 1-го Українського фронту.

В п'ятому розділі «Прикордонна служба на Одері та Ніссі, Лужицькій» Ст. Гач стисло розповідає про похідний марш 7-ї дивізії та повернення на батьківщину в район м. Легнице, де незабаром її полки та батальйони почали прикордонну службу. 4 липня 1945 р. Наказом Президії Верховної Ради СРСР 7-а дивізія за боєві заслуги була нагороджена орденом Червоного Прапора, а 19 серпня наказом Головки команди Війська Польського їй присвоєно найменування «Лужицької піхотної дивізії» (стор. 256).

Рецензована праця не позбавлена певних недоліків. Ст. Гач не зовсім повно розкриває боєву співдружність радянських та польських воїнів, не показав боєвих епізодів, конкретних подвигів воїнів 7-ї дивізії. Не всі розділи докладні у висвітленні питань політвиховної роботи.

Попри все наукова праця Ст. Гача приверне увагу широкого кола істориків та читачів, які цікавляться історією боєвих дій Війська Польського.

І. М. МІРОШНИЧЕНКО

КНИГА ПРО ПОЛЬСЬКИХ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ

З. Ляндау, Е. Томашевський. Промислові робітники в Польщі. Побутові умови 1918—1939. Варшава, 1971.

За останній час історики соціалістичних країн присвятили робітничій тематиці чимало досліджень. Ряд цінних праць з історії робітничого класу його революційної боротьби, становища і побутових умов опубліковано в Польській Народній Республіці. До них належить і монографія З. Ляндау та Е. Томашевського про становище і побутові умови різних верств промислових робітників Польщі в міжвоєнному періоді.

З. Ляндау і Е. Томашевський — відомі польські дослідники з питань економічної історії. Вони опублікували понад 10 дуже цінних монографій, присвячених історії народного господарства Польщі. Рецензована праця дає глибокий і всебічний аналіз життя усіх верств робітничого населення довересневої Польщі.

Вона складається з п'яти великих розділів, з яких перший присвячений аналізу структури робітничого класу, а решта — висвітленню побутових умов пролетаріату в окремі періоди від 1918 до 1939 р. Кожен розділ має від 5 до 7 самостійних підрозділів, які складаються з 5—6 окремих питань.

На великому документальному матеріалі написаний перший розділ монографії. Автори показали тут не тільки кількісний склад різних верств польського пролетаріату міжвоєнного періоду, а й його структуру щодо величини промислових підприємств, географічне розміщення підприємств і робітників, динаміку внутрішньої міграції та еміграції протягом всього міжвоєнного двадцятиріччя національну структуру промислових робітників. Як свідчать факти в 5 західноукраїнських воєводствах (Польському, Волинському, Львівському, Станіславському та Тернопільському) кількість українських робітників становила 624 тис. чоловік, тобто 12,7% всього україн-

ського населення (В 1920 р робітниче населення серед українців становило 94% Отже за 10 років українських робітників збільшилося лише на 23%)

Робітники української національності були зосереджені головним чином в сільському господарстві (3599 тис) і на підприємствах гірничодобувної промисловості (1348 тис) Решта працювала переважно в харчовій промисловості на будівництві залізничному транспорті

Автори роблять докладний аналіз кожної групи робітників щодо різних сфер і галузей суспільного виробництва і приводять читачів до переконливих висновків про те що в капіталістичній Польщі робітникам інших національностей було значно гірше ніж робітникам полякам На великих підприємствах де заробітна плата була вища їх на роботу майже не приймали (стор 127) Вони змушені були шукати праці на малих підприємствах де експлуатація та умови праці були значно гірші

Значний інтерес являють розділи монографії про побутові умови пролетаріату довересневої Польщі Другий розділ який присвячений побутовим умовам робітничого класу в 1918—1923 рр починається з кількісного аналізу різних груп трудящого населення Тут охарактеризовано економічну кон'юнктуру в Польщі в 20-х роках і на цій основі показано динаміку зростання зайнятості відповідно до розвитку економічного циклу в різних районах міжвоєнної Польщі

Автори вивчили і зібрали великий фактичний матеріал який переконливо показує важкі побутові умови різних груп пролетаріату зростання інфляції і падіння реальної заробітної плати в різних галузях промисловості

Третій розділ монографії присвячений аналізу побутових умов пролетаріату в роки відносно стабілізації капіталізму в Польщі в 1924—1928 рр На великому матеріалі показано зростання повного і часткового безробіття в різних районах держави структуру безробітних

Четвертий розділ присвячений аналізу побутових умов промислових робітників Польщі в роки економічних криз 1929—1935 рр Цей розділ як і попередній починається з аналізу зайнятості робітників в різних галузях промислового виробництва За даними авторів кількість зайнятих робітників в 1929—1935 рр зменшилася в гірничодобувній промисловості на 48% металургійній — на 39% переробній — на 20% У промисловості взагалі 1932 р зайнятість зменшилася порівняно з початком 1929 р на 34% а в 1935 р — на 25% (стор 396)

Одночасно знизилася заробітна плата робітників Порівняно з першою половиною 1929 р зарплата робітників в усіх промисловостях зменшилася на 30% а в лісопилній — на 43% в будівництві — на 41% гірничодобувній — на 40% і т д (стор 412)

В 1929—1935 рр значно збільшився час праці робітника Кількість підприємств де дотримуватись приписаного законодавством часу праці постіжно зменшувалася Коли в 1929 р зафіксовано 45367 випадків порушення законодавства про працю то в 1935 р таких порушень було 85115 Більшість робітників змушені були працювати по 11—12 годин на добу (стор 449)

Докладно проаналізовано діяльність інспекторату погіршення умов праці робітників і їх соціального забезпечення В усіх промисловостях кількість нещасних випадків в 1935 р порівняно з 1930 р зросла майже на 3 тис а в сільськогосподарському виробництві та лісообробній промисловості — більше як у 2 рази (стор 488) Погіршилися побутові умови робітників

В п'ятому розділі монографії показано умови праці і побуту польського пролетаріату в 1936—1939 рр Автори підкреслюють що незважаючи на поліпшення економічної кон'юнктури кількість безробітних не зменшилася а навіть збільшилася і в березні 1937 р досягла 5218 тис чол в березні 1938 р — 490 тис в березні 1939 р — 4919 тис чол (стор 573) а разом із службовцями в 1936 р було 9328 тис безробітних а в 1938 р — 7168 тис

У праці проаналізовано структуру безробіття різного форми спроби організації допомоги безробітним та ін

Автори опрацювали великий статистичний матеріал і це дало їм змогу намалювати широкую картину життя різних верств робітничого класу в промисловості Польщі протягом 20 міжвоєнних років

Я С ХОґІСМАН

НАУКОВА РОБОТА ІСТОРИКІВ СЛАВІСТІВ ХАРКОВА У 1969—1971 рр

У 1969 р увага харківських славистів була зосереджена на підготовці V наукової міжвузівської конференції істориків славистів що відбулась у Харкові в лютому 1970 р Вони провели велику науково організаційну роботу і виступили на конференції з 14 доповідями та повідомленнями¹ Професор С І Сидельников та професор Г І Чернявський підготували до конференції ротапринтне видання довідника «Історики слависти СРСР»² який одержав позитивну оцінку Тепер ці автори працюють над новим значно повнішим біобібліографічним словником довідником

Наукові інтереси харківських вчених як і раніше зосереджені на проблемах нової і особливо новітньої історії слов'янських країн Група вчених досліджує процеси революційного становлення народно демократичного ладу соціалістичного будівництва та відносин між СРСР і слов'янськими соціалістичними країнами

Розвиток соціалістичної Болгарії та інших європейських країн соціалізму досліджує професор університету Г М Попов Він один з авторів колективної монографії українських істориків виданої до ленінського ювілею до якої разом з іншими фахівцями написав розділ про втілення ідеї В І Леніна у соціалістичному будівництві країн Центральної та Південно Східної Європи³ Продовжуючи дослідження історії культурних перетворень у соціалістичній Болгарії Г М Попов у співавторстві з В В Боиком підготував до болгарського видання «Летопис на дружбата» велику статтю «Радянсько болгарське співробітництво в галузі науки»

В В Боико викладач Українського заочного політехнічного інституту активно працює над кандидатською дисертацією «Діяльність КПРС по зміцненню радянсько болгарського співробітництва в галузі науки і культури (1944—1948 рр)» Він опублікував невеличке джерелознавче дослідження з цього питання та статтю про співробітництво СРСР і Болгарії в галузі художньої літератури⁴

Доцент політехнічного інституту М І Ледньов присвячує свої дослідження на самперед ідеологічній діяльності БКП З цього питання він виступив з двома статтями⁵

¹ С І Сидельников Г І Чернявський V міжвузівская научная конференция историков славистов — «Советское славяноведение» 1970 № 4

² Историки слависты СССР Библиографический справочник Харьков 1969

³ Интернациональная сила идеи В І Леніна і революційний рух у країнах Центральної і Південно Східної Європи К 1970 стор 440—518

⁴ В В Боико Цінні джерела з історії радянсько болгарських культурних зв'язків — «Наукові праці з історії КПРС» вип 42 К 1970 и того ж Радянсько болгарське співробітництво в галузі літератури — яскравий зразок втілення ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму — «Вісник Харківського університету» № 57 серія історії КПРС вип 7 X 1970

⁵ М І Ледньов Болгарські комуністи про характер революції 1944 р (В світлі марксистсько ленінської класифікації соціальних переворотів) — «Вісник Харківського політехнічного інституту» № 39 (87) серія історії КПРС вип 3 X 1969 и того ж Разработка болгарской компартией вопроса о характере народно демократической революции — «Советское славяноведение» Материалы IV конференции историков славистов Минск 1969

Радянсько-югославські відносини у 1944—1947 рр досліджує старший викладач університету В. М. Кабачек. У 1971 р дисертацію «Початок народно визвольної боротьби в Югославії (1941 р)» захистив аспірант С. Л. Каіров. Старший викладач університету О. В. Кузьмін який у 1971 р також захистив кандидатську дисертацію вмістив у «Военно историческом журнале» статтю про допомогу радянської авіагрупи ген. Вітрука народам Югославії в їх національно визвольній боротьбі.⁶

Питання національно визвольного руху в Словаччині та історію Комуністичної партії Словаччини досліджує кандидат історичних наук Є. П. Пугач. Він написав рунтовну статтю «Комуністична партія Словаччини у боротьбі за забезпечення перемоги соціалістичної революції у Чехословацькій республіці».

Проблеми робітничого руху в Болгарії у міжвоєнний період та радянсько-болгарських відносин того часу досліджує Г. Й. Чернявський. На початку 1969 р він захистив докторську дисертацію «Робітничий рух у Болгарії в період тимчасової часткової та відносно стабілізації капіталізму (1925—1929 рр)». Кілька його статей присвячені різним аспектам цієї теми.⁷ Інші статті Г. Й. Чернявського містять аналіз міжнародних зв'язків болгарського робітничого класу та джерелознавчих питань. Спільно із старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР П. С. Соханем Г. Й. Чернявський підготував дві історичні бібліографії «Радянська преса про Болгарію» і «Радянська і міжнародна періодика про Болгарію» які видала Народна бібліотека ім. Кирила і Мефодія у Софії.⁸ Тепер він працює над монографією присвяченою зв'язкам радянської громадськості з революційним рухом болгарських робітників і селян у період фашистської диктатури (1923—1931 рр).

Роботу над кандидатською дисертацією про діяльність болгарських комуністів політемігрантів у СРСР почав Л. П. Решетников. Він опублікував статтю присвячену комуністам ім. Д. Благоева яку свого часу створили політемігранти під Полтавою.⁹

Над актуальними питаннями національно визвольного руху болгарського народу працює професор С. І. Сидельников. У 1970 р вийшла його монографія про центр цієї боротьби у 1869—1872 рр — Болгарський революційний центральний комітет.¹⁰ Ця праця високо оцінена в болгарській та радянській фаховій пресі. С. І. Сидельников опублікував також дві статті в яких дав статистико-соціологічний аналіз БРЦК та інших революційних організацій болгарського народу наприкінці 60—початку 70-х рр XIX ст.¹¹ У збірнику Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР надрукована його стаття про історіографію російсько-болгарських революційних зв'язків.¹² Він С. І. Сидельников є співавтором підручника історії південних і західних

⁶ А. В. Кузьмін. Братская помощь — «Военно исторический журнал» 1970 № 10.

⁷ Г. Й. Чернявський. Особенности борьбы с левосектантским уклоном в рабочем движении Болгарии в 1925—1929 гг. — «Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков славистов» Минск 1969. Його ж. Створення Робітничої партії в Болгарії — приклад творчого застосування Болгарською комуністичною партією ленінської ідеї поєднання легальних і нелегальних форм боротьби — «Українське слов'янознавство» вип. 2 Львів 1970. Його ж. Святкування 1-го Травня в Болгарії в роки часткової стабілізації капіталізму — «Питання нової та нагальної історії» вип. 10 К. 1971.

⁸ Г. Й. Чернявський. П. С. Сохань. Советская печать о Болгарии. XI 1917—IX 1944. Софія 1970. Іх же. Советская и международная периодика о Болгарии. XI 1917—IX 1944. Софія 1971.

⁹ Л. П. Решетников. З історії сільськогосподарської комуністичної організації ім. Д. Благоева — «Вісник Харківського університету» № 51. Серія історії КПРС. вип. 6. X. 1970.

¹⁰ С. І. Сидельников. Болгарский революционный центральный комитет (1869—1872 гг.) X. 1970.

¹¹ С. І. Сидельников. О численности и социальном составе первого Болгарского революционного центрального комитета в 1869—1873 гг. — «Советское славяноведение» Минск 1969. Його ж. О численности и социальном составе болгарских революционных организаций в 1869—1873 гг. — «Историко-социологические исследования» М. 1970.

¹² С. І. Сидельников. Болгарская и советская литература о русско-болгарских революционных связях и деятельности первого БРЦК (1869—1873 гг.) — 36 «Славяне и Россия» М. 1972.

слов'ян виданого Московським університетом¹³ а тепер бере участь у підготовці нового видання цього підручника і підручника з історії південних і західних слов'ян які готують українські слависти

Харківські історики висвітлюють також питання середньовічної історії слов'янських країн У 1971 р кандидатську дисертацію «Радянська історіографія гуситського руху» захистив старший викладач університету А І Мітряєв Захисту передувала публікація низки статей з цього питання¹⁴ А І Мітряєв є також автором великої статті з української радянської історіографії середньовічних слов'ян¹⁵

Доцент Інституту культури Н С Рашба дає працює над історією польсько-українсько-турецьких відносин XVI—XVII ст У співавторстві з Л Подгородецьким (ПНР) він опублікував дві статті пов'язані з 350 річчям Хотинської війни¹⁶

Харківські слависти підтримують активний зв'язок із своїми колегами в інших наукових центрах Радянського Союзу та за кордоном беруть участь у конференціях і симпозіумах На жаль деякі конференції залишаються поза увагою славистів нашого міста (і додамо не тільки його) внаслідок дуже погано поставленої інформації Так сталося наприклад з VIII українською славистичною конференцією (організатор УКС) про підготовку якої не знав жоден харківський історик-славист Наші спеціалісти у науковій пресі дають оцінку творчості вітчизняних і зарубіжних колег Харківські слависти відвідують слов'янські країни де їм створюються сприятливі умови для роботи а в Харкові нерідко бувають історики слов'янознавці з за кордону

Г Ч

¹³ История южных и западных славян М 1969

¹⁴ А И Митряев Оценка Яна Гуса в современной историографии — «Советское славяноведение» Минск 1969 и того ж Оценка Яна Гуса в работах радянских историков — «Вісник Харківського університету» № 43 історія вип 3 X 1969 и того ж Дослідження з питань джерелознавства історії гуситського руху в працях радянських істориків — «Вісник Харківського університету» № 45 історія вип 4 X 1970

¹⁵ А И Митряев Изучение в украинской советской историографии средневековой истории зарубежных славян (1917—1967) — «Славянская историография и археология» М 1969

¹⁶ Л Подгородецкий и Н Рашба Розіром турецьких полчищ (1621 р) — «Український історичний журнал» 1971 № 9

НАШІ АВТОРИ

- БЕЙЛІС О С** — доктор історичних наук професор кафедри південних і західних слов'ян Львівського університету Вивчає проблеми історіографії Болгарії та Югославії
- БЕЧНЯКЕВИЧ І І** — кандидат історичних наук доцент кафедри нової і новітньої історії Львівського університету Досліджує проблеми історії Польщі в міжвоєнний період та польсько-російські зв'язки в період першої світової війни та підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції
- ВОЛЬКОВИЧ Т Ю** — кандидат історичних наук доцент кафедри наукового комунізму Львівського торгово-економічного інституту Вивчає історію польського робітничого руху в 80—90-х роках XIX ст
- ДОРОНЧЕНКОВ А І** — кандидат історичних наук доцент старшої наукової праці Інституту філософії АН УРСР Досліджує зв'язки робітничого класу Болгарії і СРСР боротьбу робітничого класу Болгарії за соціалістичну індустріалізацію країни
- КАБЛАЧЕК В М** — ст. викладач кафедри нової і новітньої історії Харківського університету Досліджує історію сучасної Югославії
- КАІРОВ С Л** — кандидат історичних наук ст. викладач кафедри суспільних наук Миколаївського культосвітнього факультету Київського державного інституту культури Досліджує проблеми антифашистського повстання в Югославії в 1941 р
- КРУЧКЕВИЧ Г С** — викладач кафедри марксизму-ленінізму Тернопільського медичного інституту Працює над історією участі польських інтернаціоналістів у боротьбі за Радянську владу на Україні
- КУТИК В Н** — працівник наукової бібліотеки Львівського університету Досліджує проблеми історіографії слов'янських народів
- ЛЮБИМСЬКИЙ Л О** — ст. викладач кафедри історії КПРС Львівського вищого військово-політичного училища Працює над історією польських народних військово-повітряних сил під час другої світової війни
- МЕЛЬНИК І І** — викладач кафедри культурно-освітньої роботи Львівського вищого військово-політичного училища Працює над історією молодіжних організацій в боротьбі проти фашистської окупації Польщі
- МІРОШНИЧЕНКО І М** — викладач кафедри марксизму-ленінізму Тернопільського медичного інституту Вивчає проблему політико-виховної роботи в 1-ій Польській армії в роки другої світової війни
- ПАЛИВОДА С С** — завідуючий редакцією суспільно-політичної літератури видавництва Львівського університету Досліджує боротьбу антифашистського підпілля в Німеччині зокрема в концтаборі Бухенвальд
- СІДЕЛЬНИКОВ С І** — доктор історичних наук професор зав. кафедрою нової і новітньої історії Харківського університету Досліджує історію національно-визвольного руху болгарського народу і революційні зв'язки південно-слов'янських народів в середині XIX століття
- СОКОЛОВСЬКИЙ О Х** — кандидат історичних наук доцент Полтавського педагогічного інституту Досліджує історію сербського селянства XII—XV ст

- СТЕБЛИЧ Б А* — ст викладач кафедри наукового комунізму Львівського університету Вивчає питання революційної боротьби трудящих Західної України і Польщі
- ТЕОДОРОВИЧ І М* — доктор історичних наук професор завідувач кафедри загальної історії Чернівецького університету Досліджує історію слов'янських народів напередодні і в роки першої світової війни
- УОНИГСМАН Я С* — доктор економічних наук доцент кафедри політекономії Дрогобицького педінституту Працює над питанням економічної історії Польщі та західноукраїнських земель
- ЧЕРНЯВСЬКИЙ Г Й* — доктор історичних наук професор зав кафедрою історії Харківського інституту культури Вивчає історію робітничого і комуністичного руху в Болгарії і проблеми революційних зв'язків між Болгарією і СРСР
- ШНІТМАН А М* — доктор історичних наук професор кафедри історії КПРС Ленінградського сільськогосподарського інституту Досліджує зв'язки революційних марксистів Росії та Болгарії
-

ЗМІСТ

СТАТТІ

О С Беїліс В Н Кутик (<i>Львів</i>) Дослідження історії зарубіжних слов'янських країн в Українській РСР (1946—1971)	3
А І Доронченко (<i>Київ</i>) Робітники Болгарії в трудових колективах Донбасу (1957—1960)	39
І І Белякевич (<i>Львів</i>) Боротьба польських робітничих партій і військової лівих проти Начполю за солдатів поляків в російській армії (липень—серпень 1917)	47
І М Теодорович (<i>Чернівці</i>) «Польська політика» монархи Габсбургів на початку першої світової війни (1914—1915)	61
Л Ю Волькович (<i>Львів</i>) З історії ІІ «Пролетаріату» Початок боротьби (рік 1888 и)	71
С І Сидельников (<i>Харків</i>) Боротьба течії у Болгарському революційному центральному комітеті до початку Старозагорського повстання (травень 1873—вересень 1875 р)	83

ІСТОРИОГРАФІЯ

А М Шнітман (<i>Ленінград</i>) Праці Веселина Хаджиніколова з історії болгаро-російських і болгаро-радянських зв'язків	92
Л О Любимський (<i>Львів</i>) Біля джерел боєвої співдружності	97

ПОВІДОМЛЕННЯ

В М Кабачек (<i>Харків</i>) Співробітництво між радянськими і югославськими громадськими організаціями в 1945—1947 рр	101
І І Мельник (<i>Львів</i>) Ідейна декларація Спілки боротьби молодих	108
С С Паливода (<i>Львів</i>) Співдружність радянських і польських комуністів у Бухенвальдському підпіллі	115
С Л Каіров (<i>Миколаїв</i>) Визвольний фронт Словенії у 1941 р	124
Б А Стеблич (<i>Львів</i>) Солідарність трудящих Польщі з англійськими шахтарями (1926 р)	132
Г С Кручкєвич (<i>Тернопіль</i>) 52 а стрілецька дивізія Червоної Армії (Західна дивізія польських стрільців) на півдні України (січень—серпень 1920 р)	138
О Х Соколовський (<i>Полтава</i>) До історії сербських отроків XIII—XIV ст	144

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Г Й Чернявський (<i>Харків</i>) Історія молодіжного руху в Болгарії	153
І М Мірошніченко (<i>Тернопіль</i>) Історія 7-ї Лужицької піхотної дивізії	155
Я С Хонігсман (<i>Дрогобич</i>) Книга про польських промислових робітників	156

ХРОНІКА

Г Ч (<i>Харків</i>) Наукова робота істориків славістів Харкова у 1969—1971 рр	158
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А С Беллис В Н Кутик (<i>Львов</i>) Исследование истории зарубежных славянских стран в Украинской ССР (1946—1971)	3
А И Доронченков (<i>Киев</i>) Рабочие Болгарии в трудовых коллективах Донбасса (1957—1960)	39
И И Белякевич (<i>Львов</i>) Борьба польских рабочих партии и военной левицы против Начполя за солдат поляков в российской армии (июль—август 1917)	47
И М Теодорович (<i>Черновцы</i>) «Польская политика» монархии Габсбургов в начале первой мировой войны (1914—1915)	61
Л Е Волькович (<i>Львов</i>) Из истории II «Пролетариата» Начало борьбы (год 1888 и)	71
С И Сидельников (<i>Харьков</i>) Борьба течений в Болгарском революционном центральном комитете до начала Старозагорского восстания (май 1873—сентябрь 1875 г)	83

ИСТОРИОГРАФИЯ

А М Шнитман (<i>Ленинград</i>) Труды Веселина Хаджиниколова по истории болгаро-русских и болгаро-советских связей	92
Л А Любимский (<i>Львов</i>) У истоков боевого содружества	97

СООБЩЕНИЯ

В Н Кабачек (<i>Харьков</i>) Сотрудничество между советскими и югославскими общественными организациями в 1945—1947 гг	101
И И Мельник (<i>Львов</i>) Идеинная декларация Союза борьбы молодых	108
С С Паливода (<i>Львов</i>) Содружество советских и польских коммунистов в Бухенвальдском подполье	115
С Л Каиров (<i>Николаев</i>) Освободительный фронт Словении в 1941 г	124
Б А Стеблич (<i>Львов</i>) Солидарность трудящихся Польши с английскими шахтерами (1926 г)	132
Г С Кручкевич (<i>Тернополь</i>) 52-я стрелковая дивизия Красной Армии (Западная дивизия польских стрелков) на юге Украины (январь—август 1920 г)	138
А Х Соколовский (<i>Полтава</i>) К истории сербских отроков XIII—XIV вв	144

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Г И Чернявский (<i>Харьков</i>) История молодежного движения в Болгарии	153
И М Мирошниченко (<i>Тернополь</i>) История 7 и Лужицкой пехотной дивизии	155
Я С Хонигсман (<i>Дрогобыч</i>) Книга о польских промышленных рабочих	156

ХРОНИКА

Г Ч (<i>Харьков</i>) Научная работа историков славистов Харькова в 1969—1971 гг	158
---	-----

Російсько-український міжведомствений науковий збірник

УКРАЇНСЬКЕ СЛАВЯНОВЕДЕННЯ

Выпуск 6

История зарубежных славянских народов
(На украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»
Издательство при Львовском государственном
университете

Редактори В. І. Козуб, Л. С. Федорцишин
Головний редактор Т. В. Саранюк
Коректор М. І. Ломська

Здано до набору 3 03 1973 р. Підписано до
друку 27 09 1973 р. Формат паперу 70×108 А
Папір друкарський № 1 Фіз. друк. арк. 10
Умовн. друк. арк. 11 ½ Об'єдн. арк. 16 0
Тираж 800 Ціна 1 тираж 41 коп. Зам. № 825

Видавництво видівничого об'єднання «Вища
школа» при Львівському державному универси-
теті Львів, Университетська 1

Обласна друкарська друкарня Львівського облас-
ного управління у справах видавництва, полігра-
фії і книжкової торгівлі Львів, Стефаніка 11

1 крб. 44 коп.

«ВИЩА ШКОЛА»
1973